Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտերիմ գործնական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել ածանցյալ նյութը ստեղծելու համար նոր

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format
Adapt — remix, transform, and build upon the material

~~5646 a~~
102a

30.

102

ՀԱՇՏԱՏՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՊՐՈԼԵՏԱՐՆԵՐ ԲՈԼՈՐ ԵՐԿՐՆԵՐԻ, ՄԻԱՑԵՔ՛Ձ.

1-1925թ

9(ա)

Ա. Ի. ՏՅՈՒՄԵՆԵՎ

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ա II 38863

Ա 4գ4ա

Թարգմ. ԹԱՊ.

պայմաններում մասնավոր ու
և ու կազմում և աշխատանքը,

ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ—№ 115

ԵՐԵՎԱՆ—1924

23

ՀՀ ԳԱԱ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

102

ՀԱՇՏՈՑՄԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՆՐԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՊՐՈԼԵՏԱՐՆԵՐ ԲՈԼՈՐ ԵՐԿՐՆԵՐԻ, ՄԻԱԳԵ՛Ք.

I-1925թ

9(ա)

Ա. Ի. ՏՅՈՒՄԵՆԵՎ

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ա II 38863

Թարգմ. ԹԱՊ.

պայմաններում մասնավոր ու
և ու կազմում և աշխատանքը,

ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ—№ 115

ԵՐԵՎԱՆ—1924

23

ՀՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԱԿԱԴԵՄԻԱ

Պետհրատի 1 ծպարան Վաղարշապատում

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՐԿԱՆ

Աշխատանք անվանում ենք մարդու արտադրողական գործունեությունը, որի նպատակն է գոյության միջոցներ հայթայթելը։ Որպեսզի մարդիկ գոյություն ունենան, որպեսզի իրենց ապահովեն ուտելիքի, հագուստի, բնակարանի կողմից, պետք է սրանց հայթայթման ու պատրաստելու համար որոշ աշխատանք գործադրեն։ Այս պատճառով էլ, ինչպես առանձին մարդկանց, այնպես էլ սրանցից կազմվող հասարակական խմբերի ու միավորությունների գոյության առաջին ու անհրաժեշտագույն պայմանն աշխատանքն է կազմում։ Ճիշտ է, հաճախ պատահում է, որ ամբողջ հասարակական խմբեր ու դասակարգեր ապրում են առանց աշխատելու, սակայն այս դեպքում նրանք ոգտվում են ուրիշի աշխատանքից, իրանց աշխատանքը ձգում են ուրիշների վիզը։ Այսպիսով, վերջիվերջո բնակչության չաշխատող, չարտադրող մասի գոյությունն էլ ճիշտ նույն կերպով հիմնվում է աշխատանքի վրա։

Բոլոր ժամանակներում ու ամեն պայմաններում մանավոր ու հասարակական կյանքի հիմքը կազմել է ու կազմում է աշխատանքը, այսինքն՝ արտադրողական գործունեությունը։ Սակայն ընդամին ինքնըստինքյան հասկանալի չէ, որ տարբեր ժամանակաշրջաններում աշխատանքի պայմաններն էլ միակերպ չեն լինում։ Ժամանակի ընթացքում փոփոխվում են ամենից առաջ հենց ուտելիք հայթայթելու տեսակներն ու յեղանակները, բարեփոխվում ու կատարելագործվում են արտադրության հնարներն (приемы) ու յեղանակները։ Մարդը յերկրագործ կամ արհեստավոր լինելուց առաջ վորսորդ է յեղել, գութանի գործածությանը խելամուտ լինելուց առաջ հողը փափկացրել է քլունգի կամ բրչի ոգնությամբ, շոգե ու էլեկտրական մեքենաներ ու շարժիչներ հնարելուց առաջ գործադրել է արհեստավորի անկատար գործիքներ։

Արտադրության յեղանակների ու գործիքների փոփոխությանը զուգընթաց՝ պակաս նշանակություն չունեն այն փոփոխությունները, որ կատարվում են աշխատանքի կազմակերպության մեջ, այսինքն՝ այն փոխադարձ հարաբերությունների մեջ, որոնցում գտնվում են առանձին արտադրողները։ Հասկանալի է, որ աշխատանքի հետևանքը բոլորովին այլ կլինի, նայած թե յուրաքանչյուր մարդ

տագրվելու մեջ եր ամփոփված։ Այս ուղղությամբ առաջին քայլն յեղավ Թեկուզ ամենանախնական գործիքների կիրարկումը։ Սակայն այս առաջին քայլն անգամ մեկ անգամից չկատարվեց ամենևին։ Այն փայտը կամ քարը, որոնց բնազդաբար ձեռք եր մեկնում մարդը վրսի յետևից ընկնելիս կամ վտանգի րոպեին, յերկար ժամանակ կազմում եյին նրա հարձակման ու պաշտպանության միակ զենքը։ Նույն քարն ու փայտը միաժամանակ ծառայում եյին նրան իբրև գործիք գետնից արմատներ, վորդեր և այլն փորելու, հանելու համար։

Սակայն վորքան էլ հասարակ լինեյին այս գործիքները, այնուամենայնիվ նրանք էլ հսկայական դեր եյին խաղում նախնադարյան մարդու զարգացման մեջ։ Վորքան ավելի հաճախ եր պատահում, վոր մարդը հարկադրված դիմեր այս նախնական գործիքներին, այնքան ավելի նրա ձեռքն այդ հանգամանքի հետևանքով փոխակերպվում եր հատուկ բռնող որգանի և դադարում եր նրան իբրև մագլցելու ու շարժվելու, տեղափոխվելու որգան ծառայելուց, ինչպես ծառայում եր նրա կիսակապիկ նախնուն։ Քայլելու ժամանակ մարդու միակ հենարանը դարձան նրա հետին վերջավորությունները, վորոնց դաստակները այս յերևույթի հետ միատեղ զարգանալով դարձան վոտքի թաթեր։ Այսպիսով մարդը չորքոտանի կամ, ավելի ճիշտը, չորսձեռանի կենդանուց դարձավ յերկոտանի, նրա իրանը հորիզոնականի փոխարեն ուղղահայաց դիրք ստացավ, մի բան, վոր իր հերթին հսկայական նշանակություն ունեցավ նրա ամբողջ հետագա զարգացման համար, մասնավորապես նրա գանգի և ուղեղի զարգացման համար։ Մարդու քարով կամ փայտով զինված ձեռքը փոխարինում եր կենդանիների շատ ուրիշ որգաններին՝ ճանկերին, ժանիքներին, ուժեղ ծնոտներին և այլն։ Քարը մեծացնում եր հարվածի ուժը, ծառայում եր իբրև միջոց հողը քանդելու, փորելով պարեն հանելու համար. փայտը մարդու ձեռքը յերկար եր դարձնում և այսպիսով հնարավորություն եր տալիս գործելու հեռու տարածություններից։ Բայց յեթե նախնական գործիքներից ոգտվելը նպաստեց այն բանին, վոր մարդու ձեռքերը կազմվեցին, ապա ձեռքերի զարգացումն էլ, ընդհակառակը, գործիքների հետագա զարգացումը հնարավոր դարձրեց։ Առաջ մարդը շրջապատող պայմաններին անհրաժեշտաբար հարմարվում եր ամբողջ մարմնով, իսկ այժմ շնորհիվ այն հանգամանքի, վոր մարմնի բոլոր դիրքերի ժամանակ ձեռքերն ազատ եյին, նա նույն պայմաններին հակազդում եր հատուկ հարմարացումներով ու արհեստական գործիքներով, վորոնք մարմնական ծագում չունեյին, այլ առնվում եյին դրսի աշխարհից։ Յերկար ժամանակ մարդու մյակ գործիքը քարն ու ու փայտն եյին։ Դանդաղորեն ու աստիճանաբար, մի շարք անվերջանալի առանձին դիտողություններից հետո միայն մարդը հասավ այն մտքին, թե այս բնական առյալները կարելի յե ոգտագործել ա-

վելի մասնագիտական ու իրանց կոչմանը համապատասխանող գործիքներ պատրաստելու համար։

Տասնյակ հազարամյակներ անցան, մինչև վոր մարդը սովորեց քարը տաշել և հարվածի ուժը մեծացնելու նպատակով այն կապել փայտի ծայրից կամ խրել փայտի ծայրը և այս կերպով սարքած քարին տալ կացնի, նիզակի, դանակի, քերըչի, հող փորելու քլունդի կերպարանք (այսպես կոչված հին քարե դար)։ Այս նախնական գործիքների հետագա կատարելագործության համար հիշածից միայն միքիչ պակաս ժամանակ հարկավոր չեղավ։ Այս կատարելագործություններից ամենակարևորը հղկելու արվեստն եր, յերբ մի ուրիշ քարի քսելով, քարի մակերևույթը կոկում էյին։ Այսպիսի հղկած գործիք պատրաստելը շատ յերկարատև ժամանակ ու մեծ ջանքեր եր պահանջում, յերբեմն մի քանի սերունդներ էյին չարչարվում քարե մի վորևե գործիք ավելի խնամքով պատրաստելու համար։ Սակայն այնուամենայնիվ այսպիսի դժվարությամբ շինած գործիքն ել դեռ վատ ու թույլ եր գործում։ Քարե նիզակներն ու նետերը կենդանիներին միայն վերքեր էյին հասցընում, բայց չէյին սպանում նրանց։ Քարե գործիքների միջոցով կատարած գործերը պահանջում էյին, անհավատալի չափով շատ, աշխատանքի ու ժամանակի վատնում։ Այս բանը դեռ այժմ ել կարելի յե դիտել՝ որինակ առնելով ժամանակակից միքանի վայրենիների, վորոնք քարե գործիքներ են բանեցնում։ Որինակ, հյուսիս-ամերիկական հնդիկները միքանի տարի յեն վատնում այն բանի համար, վոր ծառը փորելով մակույկ պատրաստեն, ընդվորում յերբեմն մինչև այս գործն ավարտելը ծառն արդեն փթում, բանից պրծնում է։

Ճիշտ նույն կերպ ել մարդիկ վոչ թե միանգամից, այլ յերկար ժամանակվա ընթացքում միայն հաջողեցին անել իրանց առաջին մեծ գյուտը, այն է՝ շփելու կամ կայծքար խփելու միջոցով կրակ ստանալու գյուտը։ Ներկայումս այլևս չկան այնպիսի ժողովուրդներ, վորոնց անծանոթ լիներ կրակի գործածությունը, սակայն այն միջոցները, վոր վայրենի ցեղերի մեծամասնությունը գործ է ածում կրակ ստանալու համար, դեռևս այնքան բարդ ու դժվար են, վոր, որինակ, Ավստրալիայում շատ վայրենիներ գերադասում են իրանց հետ տեղափոխել հրավառ խանձողներ, քան ամեն մի կանգ առած վայրում կրակ անել։ Սակայն կրակ ստանալը սովորելով ել մարդիկ միանգամից չգնահատեցին նրա ոգտակար հատկություններն և յերկար ժամանակ այն ոգտագործում էյին բացառապես իրրև լույսի ու ջերմության աղբյուր ու իրրև միջոց վայրենի գազաններից պաշտպանվելու համար։

2. ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՄԻԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ։—ԱՌԱՆՁՆԱՑԱԾ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ։—ՀԱՎԵԼՅԱԼ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԲԱԺԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ։ Գոյության անապահովությունն ու շրջապատող վտանգների դեմ կռվելիս անոգնական լինելն առաջին մարդկանց հարկադրում էյին

տագրվելու մեջ եր ամփոփված։ Այս ուղղությամբ առաջին քայլն յեղավ Թեկուզ ամենանախնական գործիքների կիրարկումը։ Սակայն այս առաջին քայլն անգամ մեկ անգամից չկատարվեց ամենևին։ Այն փայտը կամ քարը, որոնց բնազդաբար ձեռք եր մեկնում մարդը վորսի յեւևից ընկնելիս կամ վտանգի րոպեին, յերկար ժամանակ կազմում եյին նրա հարձակման ու պաշտպանության միակ զենքը։ Նույն քարն ու փայտը միաժամանակ ծառայում եյին նրան իբրև գործիք գետնից արմատները, վորդեր և այլն փորելու, հանելու համար։

Սակայն վորքան ել հասարակ լիներյին այս գործիքները, այնուամենայնիվ նրանք ել հսկայական դեր եյին խաղում նախնադարյան մարդու զարգացման մեջ։ Վորքան ավելի հաճախ եր պատահում, վոր մարդը հարկադրված դիմեր այս նախնական գործիքներին, այնքան ավելի նրա ձեռքն այդ հանգամանքի հետևանքով փոխակերպվում եր հատուկ բռնող որգանի և դադարում եր նրան իբրև մագլցելու ու շարժվելու, տեղափոխվելու որգան ծառայելուց, ինչպես ծառայում եր նրա կիսակապիկ նախնուն։ Քայլելու ժամանակ մարդու միակ հենարանը դարձան նրա հետին վերջավորությունները, վորոնց դաստակները այս յերևույթի հետ միատեղ զարգանալով դարձան վոտքի թաթեր։ Այսպիսով մարդը չորքոտանի կամ, ավելի ճիշտը, չորսձեռանի կենդանուց դարձավ յերկոտանի, նրա իրանը հորիզոնականի փոխարեն ուղղահայաց դիրք ստացավ, մի բան, վոր իր հերթին հսկայական նշանակություն ունեցավ նրա ամբողջ հետագա զարգացման համար, մասնավորապես նրա գանգի և ուղեղի զարգացման համար։ Մարդու քարով կամ փայտով զինված ձեռքը փոխարինում եր կենդանիների շատ ուրիշ որգաններին՝ ճանկերին, ժանիքներին, ուժեղ ծնոտներին և այլն։ Քարը մեծացնում եր հարվածի ուժը, ծառայում եր իբրև միջոց հողը քանդելու, փորելով պարեն հանելու համար. փայտը մարդու ձեռքը յերկար եր դարձնում և այսպիսով հնարավորություն եր տալիս գործելու հեռու տարածություններից։ Բայց յեթե նախնական գործիքներից ոգտվելը նպաստեց այն բանին, վոր մարդու ձեռքերը կազմվեցին, ապա ձեռքերի զարգացումն ել, ընդհակառակը, գործիքների հետագա զարգացումը հնարավոր դարձրեց։ Առաջ մարդը շրջապատող պայմաններին անհրաժեշտաբար հարմարվում եր ամբողջ մարմնով, իսկ այժմ շնորհիվ այն հանգամանքի, վոր մարմնի բոլոր դիրքերի ժամանակ ձեռքերն ազատ եյին, նա նույն պայմաններին հակազդում եր հատուկ հարմարացումներով ու արհեստական գործիքներով, վորոնք մարմնական ծագում չունեյին, այլ առնվում եյին դրսի աշխարհից։ Յերկար ժամանակ մարդու միակ գործիքը քարն ու ու փայտն եյին։ Դանդաղորեն ու աստիճանաբար, մի շարք անվերջանալի առանձին դիտողություններից հետո միայն մարդը հասավ այն մտքին, թե այս բնական տվյալները կարելի յե ոգտագործել ա-

վելի մասնագիտական ու իրանց կոչմանը համապատասխանող գործիքներ պատրաստելու համար։

Տասնյակ հազարամյակներ անցան, մինչև վոր մարդը սովորեց քարը տաշել և հարվածի ուժը մեծացնելու նպատակով այն կապել փայտի ծայրից կամ խրել փայտի ծայրը և այս կերպով սարքած քարին տալ կացնի, նիզակի, դանակի, քերըչի, հող փորելու քլունդի կերպարանք (այսպես կոչված հին քարե դար)։ Այս նախնական գործիքների հետագա կատարելագործության համար հիշածից միայն միքիչ պակաս ժամանակ հարկավոր չեղավ։ Այս կատարելագործություններից ամենակարևորը հղկելու արվեստն եր, յերբ մի ուրիշ քարի քսելով, քարի մակերևույթը կոկում էյին։ Այսպիսի հղկած գործիք պատրաստելը շատ յերկարատև ժամանակ ու մեծ ջանքեր եր պահանջում, յերբեմն մի քանի սերունդներ էյին չարչարվում քարե մի վորևե գործիք ավելի խնամքով պատրաստելու համար։ Սակայն այնուամենայնիվ այսպիսի դժվարությամբ շինած գործիքն էլ դեռ վատ ու թույլ եր գործում։ Քարե նիզակներն ու նետերը կենդանիներին միայն վերքեր էյին հասցընում, բայց չէյին սպանում նրանց։ Քարե գործիքների միջոցով կատարած գործերը պահանջում էյին, անհավատալի չափով շատ, աշխատանքի ու ժամանակի վատնում։ Այս բանը դեռ այժմ էլ կարելի յե դիտել՝ որինակ առնելով ժամանակակից միքանի վայրենիների, վորոնք քարե գործիքներ են բանեցնում։ Որինակ, հյուսիս—ամերիկական հնդիկները միքանի տարի յեն վատնում այն բանի համար, վոր ծառը փորելով մակույկ պատրաստեն, ընդվորում յերբեմն մինչև այս գործն ավարտելը ծառն արդեն փթում, բանից պրծնում է։

Ճիշտ նույն կերպ էլ մարդիկ վոչ թե միանգամից, այլ յերկար ժամանակվա ընթացքում միայն հաջողեցին անել իրանց առաջին մեծ գյուտը, այն է՝ շփելու կամ կայծքար խփելու միջոցով կրակ ստանալու գյուտը։ Ներկայումս այլևս չկան այնպիսի ժողովուրդներ, վորոնց անծանոթ լինեն կրակի գործածությունը, սակայն այն միջոցները, վոր վայրենի ցեղերի մեծամասնությունը գործ է ածում կրակ ստանալու համար, դեռևս այնքան բարդ ու դժվար են, վոր, որինակ, Ավստրալիայում շատ վայրենիներ գերադասում են իրանց հետ տեղափոխել հրավառ խանձողները, քան ամեն մի կանգ առած վայրում կրակ անել։ Սակայն կրակ ստանալը սովորելով էլ մարդիկ միանգամից չգնահատեցին նրա ոգտակար հատկություններն և յերկար ժամանակ այն ոգտագործում էյին բացառապես իրրև լույսի ու ջերմության աղբյուր ու իրրև միջոց վայրենի գազաններից պաշտպանվելու համար։

2. ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՄԻԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ։—ԱՌԱՆՁՆԱՑԱԾ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ։—ՀԱՎԵԼՑԱԼ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԲԱԺԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ։ Գոյության անապահովությունն ու շրջապատող վտանգների դեմ կռվելիս անոգնական լինելն առաջին մարդկանց հարկադրում էյին

միասին լինել ու ապրել ավելի կամ պակաս մեծությամբ խմբակներով։ Այս առաջին հասարակական միավորությունները պայմանավորող կապերը բացառապես հիմնավորում էին արենակցության ու ծագման ընդհանրության վրա։ Մարդկանց միասին լինելու հարկադրող պատճառները էլ այսպես նույնն էին, ինչ որ այն պատճառները, որոնք կենդանիներին միացնում էին իրար հետ, այն է միատեղ պաշտպանության անհրաժեշտությունն ու ուտելիք հայթայթելու համար խմբովին գործելու անհրաժեշտությունը։ Մարդկային այսպիսի միավորությունների ծագումն ամենից առաջ շրջապատող արտաքին պայմաններից էր կախված։ Ահա թե ինչու առաջին մարդկային հասարակությունների թե մեծության չափերն ու թե կայունությունը ճիշտ նույն կերպով կախումն ուներ գլխավորապես տեղի բնությից, հատկությունից, այն փորձանքների շատությունից, որոնցով այն վայրն սպառնում էր մարդուն, անվելու համար անհրաժեշտ միջոցների առատությունից կամ պակասությունից։ Յեթե տվյալ վայրը հարուստ էր զանազան տեսակ ուտելիքներով, հայթայթելու համար պահանջում էին մարդկանց միատեղ գործունեություն, ապա այնտեղ միասին կենցաղավարող վորսորդների խմբակները թե ավելի մեծ էին լինում, թե ավելի հարատև ու թե ավելի կայուն։ Ընդհակառակն, անապատ ու կերակրով աղքատ վայրերը չէին նպաստում փոքրիշատե խմբակների կազմելուն, ընդվորում անվելու պայմանների վատթարանալու դեպքում նույնիսկ այս փոքրիկ խմբակները հեշտությամբ բաժանվում էին առանձին ընտանիքների ու մինչև անգամ մենակյաց անհատների, վորոնք սեփական ուժերին ու բախտին վստահացած՝ ձեռք էին բերում իրանց անունդը։ Այս յերևույթը կարող ենք դիտել դեռ մինչև ժամանակակից վայրենի ցեղերի կյանքում, վորոնք ապրում են անընդհատ պայմաններում։ Այսպես, բուշմենները, Հրո յերկրի բնակիչները, շատ ավստրալիական ցեղեր թափառում են մեծ մասամբ կամ փոքրիկ խմբակներով կամ առանձին ընտանիքներով։

Այսպիսով մարդկանց առաջին միավորությունները աչքի էին ընկնում իրենց սակավաթիվ ու անկայուն լինելով։ Սրանցից նույնիսկ ամենախոշորները չէին կարող առանձնապես բազմանդամ լինել։ Այն ժամանակ, յերբ մարդիկ ապրում ու անվում էին միայն նրանով, ինչ-վոր գտնում էին իրանց շուրջը, յերբ նրանք չգիտեին դեռևս վոչ յերկրագործություն, վոչ անասնապահություն, մինչև անգամ համեմատաբար փոքրիկ խմբակի կերակրվելու համար շատ ընդարձակ տարածություն էր պահանջվում։ Խմբակի փոքրությունն՝ նրա զբաղած տարածության ընդարձակության հետ շաղկապված,—ահա այս և յուրաքանչյուր նախնադարյան հասարակության տարբերիչ գիծն ամենից առաջ։ Յուրաքանչյուր առանձին խմբակ իրեն մյուսներից միանդամայն զատ ու առանձնացած և պահում։ Հարևան խմբակների միջև քշնամական հարաբերություններից բացի ուրիշ վոչ մի տեսակ

հարաբերություն չկա։ Ցեվ առանձին խմբակները վորքան ավելի բազմանդամ եյին դառնում բնական աճեցողության հետևանքով, այնքան ավելի իրենց նեղված եյին զգում իրենց գրաված յերկրամասում, սրա հետ միաժամանակ այնքան ավելի թշնամական եյին դառնում նրանց ու հարևանների հարաբերությունները, և այնքան ավելի հաճախ պետք և ընդհարումներ ծագեյին։

Ընդարձակ տարածության անհրաժեշտության պատճառը վոչ միայն այն եր, վոր կերակուր հայթայթելու յեղանակները նախնական եյին, այլ նույնպես և այն, վոր վորևե պլանաչափ տնտեսական գործունեություն բացակայում եր։ Բուն, իսկական գործունեությունն սկսվում և ապագան ապահովող պաշարներ հավաքելուց։ Սակայն զարգացման առաջին աստիճաններում այս իմաստով վորևե տնտեսություն չկար և չեր կարող լինել ել։ Սննդի վորոնումների ժամանակ մարդ բավականանում եր բնական պատրաստի արդյունքները պարզապես գործադրելով, ապառելով՝ առանց այն արդյունքները վորևե մշակման յենթարկելու։ Նախնական գործիքները հազիվ միայն թույլ եյին տալիս մարդուն, վոր կերակրի իրեն ու վայրենի գազաններից պաշտպանվի։ Առաջին մարդու ամբողջ աշխատանքը, ամբողջ ժամանակը գնում եյին գոյության այնպիսի միջոցներ հայթայթելու, վորոնք անհրաժեշտ եյին տվյալ րոպեյին։ Այսպիսով, աշխատանքը բացառապես անհրաժեշտ աշխատանք եր։ Բացակայում եր վորևե տեսակի հավելյալ աշխատանք, այսինքն՝ այն աշխատանքը, վոր արտադրում և ավելի, քան անհրաժեշտ և իրեն՝ աշխատողի կյանքը տվյալ րոպեյին պահպանելու համար։ Այսպիսի աշխատանքի մասին, ապագայի համար պաշարներ պատրաստելու մասին մտածմունքն անգամ դեռևս լիովին ոտար ու անծանոթ եր նախնադարյան մարդուն։ Դեռևս ժամանակակից շատ վայրենիներ ել աչքի յեն ընկնում նրանով, վոր լիովին անհոգ են ապագայի վերաբերմամբ։ Ավստրալիայի Նոր Վալլիսի բնիկների մասին մի ճանապարհորդ ասում և. «Սրանց նույն ինքն հոգացողությունն իրանց ապրուստի մասին յերբեք նեղկա րոպեյից դենը չի անցնում։ Նրանց համար եգուցվա որ ասածը գոյություն չունի։ Նրանք ուտում են և խմում, արթնանում և իրանց համար կերակուր են փնտռում»։ Այսպիսով վայրենին աշխատում և միայն այնքան, վորքան այդ անհրաժեշտ և քաղցից չմեռնելու համար։ Նա վոչ միայն վորևե պաշար չի պատրաստում, այլ նույնիսկ այն ավելցուկները, վորոնք պատահաբար նրա տրամադրության տակ են լինում, յետ չի դնում պաշար պատրաստելու համար։ Յեթե նրան հաջողում և բռնկնել ուտելիքով առատ տեղեր կամ հանդիպել խոշոր գազանի, ապա նա վոչ մի չափ չի ճանաչում և ուտում և կուշտ ու կուռ մինչև հագենալը։ Իսկ կշտանալուց հետո դեն և ձգում, թողնում և մնացորդները, թեև կարող և պատահել, վոր կարճ ժամանակ հետո, ավելի պակաս հաջող վորսի դեպքում, նրան վիճակվի սրբեր քաղցած մնալ։

3. ՊԱՐԶ ԱՇԽԱՏԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ։—ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ ԿՈՄՄՈՒՆԻԶՄԸ։ Գործիքների պարզության ու արտադրողական գործունեության տեղական դրությանը համապատասխանում եր աշխատանքի հնագույն կազմակերպության հենց նույնքան նախնական ձևն էլ։ Մոսք անգամ չեր կարող լինել աշխատանքի վորևե բաժանման մասին, վորը հիմնված լիներ առանձին արտադրողների մասնագիտացման վրա։ Ամեն մեկը ուներ միևնույն գործիքները (նախնապես քարն ու փայտը), ամեն մեկը կարող եր անել, պատրաստել նույնը, ինչ վոր մյուսները, յուրաքանչյուրն իրեն ուտելիք եր հայթայթում միևնույն յեղանակներով։ Այսպիսով մի խմբակի մեջ միացած մարդկանց հարաբերությունները պարզ աշխատակցության (կոոպերացիա) կերպարանք ունեյին։ Այսպիսի աշխատակցության միակ նշանակությունն այն եր, վոր միասնաւոր ուժերով ավելի հեշտ կարելի յեր հասնել այնպիսի հետևանքների, վորոնք մի մարդու ուժից վեր եյին, որինակ, ավելի խոշոր կենդանիների շուրջկալի կամ վորսի ժամանակ, ինչպես և խոշոր գիշատիչներից պաշտպանվելու միջոցին։

Այսպիսով առաջին մարդկանցն ավելի մեծ խմբակների մեջ միացնող պարզ աշխատակցության նպատակը վոչ թե բնական արդյունքների մշակումն եր, վոչ թե արտադրությունն եր բառի բուն մտքով առած, այլ, ճիշտ առանձին վորսորդների աշխատանքի ու գործունեության նման, ամենից առաջ ուտելիք հայթայթելն եր։ Բոլորը միակերպ մասնակցություն եյին ունենում ընդհանուր վորսորդական ձեռնարկությունների մեջ, այս պատճառով էլ, բնական է, վոր վորսի արդյունքներն էլ ընդհանուր սեփականություն համարվեյին։ Վորսը բաժանվում է բոլոր վորսակիցների միջև և սովորաբար հենց տեղը՛ն ու տեղն էլ սպառվում եր։ Այս դեպքում առանձին վորսորդների ավելի կամ պակաս բախտն ու հաջողությունը նկատի չեյին առնում։ Դեռ մինչև այժմ էլ բազմաթիվ վայրենի ժողովուրդների մեջ ընդունված է վորևե վորս ու ավար գտնելիս ցեղի մնացած անդամներին կանչել՝ այն միասին վայելելու համար։ Այն հեռավոր ժամանակներում մասնավոր սեփականություն, առանձին անհատներին պատկանող սեփականություն դեռևս գոյություն չուներ։ Այսպիսի սեփականության մասին խոսք անգամ չեր կարող առաջանալ, քանի վոր մարդը բացառապես ներկա րոպեյով եր ապրում, առանց ապագայի մասին խորհելու։ Վայրենին հագենալով, ինչպես տեսանք, ուտելիքի մնացորդը ձգում եր բախտի քմահաճույքին։ Վոչ վոքի մտքով անգամ չեր անցնում իրենն անվանել անվելու այն միջոցները, բնության այն պարգևները, վոր մարդիկ գտնում եյին իրանց շուրջը ճիշտ այնպես, ինչպես ներկայումս վոչ վոք արեգակի լույսի կամ ողի նկատմամբ սեփականության իրավունք չե հայտարարում։ Այսպիսի պայմաններում միակ սեփականություն կարող եյին լինել այն գործիքները միայն, վոր ինքը մարդն եր պատրաստում։ Ցեղի իրոք, ամենից առաջ

հենց գործիքները դարձան մասնավոր սեփականության առարկա։ Սակայն այս բանն էլ միանգամից չկատարվեց. սկզբում գործիքներն էլ վորսորդների տվյալ խմբակի բոլոր անդամների ընդհանուր ոգտագործման առարկա էին կազմում։ Այս պատճառով այն հարաբերությունները, վոր գոյություն ունեին առաջին մարդկանց առանձին հասարակական միավորությունների ներսում, կարող են բնորոշվել իբրև «նախնադարյան կոմմունիզմի» հարաբերություններ։ Նախնադարյան կոմմունիզմի հետքեր ու մնացորդներ այժմ էլ դեռ նկատելի յեն բազմաթիվ վայրենի ժողովուրդների մեջ։ Ճանապարհորդների պատմելով, բուշմեններն ու Հրո յերկրի բնակիչները յերբ վորևե իր նվերը են ստանում կամ փոխանակում—են, իրենց խմբակի բոլոր անդամների հետ բաժանում են այն։ Նույնը պատմում են կալիֆորնիացիների մասին էլ։ Կարոլինյան կղզիների, Սամոս ու Բարեկամության կղզիների բնակիչների, ինչպես և հարավ-ամերիկյան հնդիկների և ուրիշ բազմաթիվ վայրենի ցեղերի բնակարանների դռները լայն բաց են ամեն մեկի առաջ։ Վորևե բանի կարիք զգացող յուրաքանչյուր ցեղակից, ամեն մի սովածացած ճանապարհորդ կարող է մտնել վոր տունը կամենա և ոգտվել այն բոլորից, ինչ վոր կգտնի այնտեղ, առանց թույլտվություն խնդրելու ու նույնիսկ առանց տանտերերին շնորհակալություն հայտնելու։ Այսպիսի կարգեր գոյություն ունեն նաև հին գերմանացոց ու սլավոնների մեջ։ Այս սովորույթը, վոր դիտողների մեծ մասը նկարագրում է իբրև լայն տարածված հյուրասիրություն, իրոք նմանապես վոչ այլ ինչ է, յեթե վոչ մի արձագանգ այն ժամանակվա, յերբ մասնավոր սեփականության մասին ընդհանրապես վորևե գաղափար գոյություն չուներ դեռևս, և բոլոր առարկաներն էլ ընդհանուր ոգտագործման յենթակա էին։ Սրա փոխարեն վայրենիների մեծամասնությունն ուրիշի սեփականությանն էլ նույնքան ազատ և վերաբերվում։ Ճանապարհորդները հաճախ գանգատվում են, վոր բազմաթիվ վայրենի ցեղեր գողության հակումն ունեն, թեև այս դեպքում էլ նույնքան քիչ կարելի յե խոսել գողության մասին, վորքան վերևում բերած որինակներում՝ հյուրասիրության մասին։

4. ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԲԱԺԱՆՄԱՆ ՍԱՂՄԵՐԸ։—Այն հասարակության մեջ, վորտեղ արտադրության կազմակերպության միակ հնարավոր ձևը պարզ աշխատակցությունն եր, վորտեղ աշխատանքի վոչ մի բաժանում չկար, բնական և, չեր էլ կարող գոյություն ունենալ վորևե հասարակական ստորաբաժանում, վորևե հասարակական դասակարգ։ Հասարակության հնագույն բաժանումն, ինչպես և նույն ինքը նախնադարյան հասարակությունը, հիմնվում է բնական պատճառների վրա, այն է՝ հասակի ու սեռի տարբերության վրա։ Դեռ մինչև այժմ էլ ժամանակակից բազմաթիվ վայրենի ցեղերի մեջ տարիքային խմբակները վորոշապես հանդես են գալիս։ Ցերեխաները մայրերի խնամքից տակ են գտնվում, նրանք հորը մեծ մասամբ չեն էլ ճանաչում։ Ցերե-

տասարդները, վորոնք դեռ չեն հասունացել և աստիճանաբար մարզվում են մեծերի ղեկավարությամբ՝ համատնալով ռազմական ու վորսորդական հնարներին, տարիքային յերկրորդ խմբակն են կազմում։ Սովորաբար յերիտասարդներին զատած են պահում՝ հաճախ սրանցից կազմելով յերիտասարդական հատուկ միություններ։ Հայտնի տարիքի հասնելով ու վորոշ քննություններից հետո յերիտասարդներին թույլատրվում է տարիքավոր աշխատունակ տղամարդկանց խմբակի մեջ մտնել։ Միայն ավելի ուշ, այն բանին զուգընթաց, յերբ արտադրողական գործունեության զարգացման հետ ավելի ու մեծ դեր է սկսում խաղալ մեծերի փորձառությունն ու ղեկավարությունը, հրապարակ է գալիս ծերերի—ավագների ու պետերի տարիքային խմբակը։

Ըստ տարիքի բաժանման կողքին գոյություն ունի նաև բաժանում ըստ սեռի։ Սովորաբար բոլոր տարիքային խմբակներում էլ յերկու սեռերը զատ-զատ են պահում։ Թեև արական ու իգական խմբակների այսպիսի առանձնացումն ամենից առաջ զուտ բնական սեռային տարբերությունից է բղխում, սակայն միայն այս տարբերության վրա չի հիմնվում այն, այլ և հիմնվում է դեռևս շատ վաղ հանդես յեկող այն տարբերության վրա, վոր ունենում են յերկու սեռի սնման յեղանակները։

Սկզբում այսպիսի տարբերություններ համարյա չկային։ Միայն այն բանին զուգընթաց, յերբ գործիքների զարգացման հետ ուտելիքի հասարակ վորոնումները տեղի էին տալիս ավելի սիստեմատիկ վորսորդությանն ու վորսի կենդանիներին հետապնդելուն, ավելի վորոշ ասպարեզ եր գալիս այն տարբերությունը, վոր ունեին յերկու սեռի ուտելիք հայթայթելու յեղանակները։ Վորսորդությունն ուժ, լարում, դիմացկունություն եր պահանջում և արդեն միայն այս պատճառով կնոջ ուժից վեր եր լինում։ Սակայն բացի ուժերի զուտ ֆիզիկական այսպիսի տարբերությունից էլ՝ կյանքի վորսորդական յեղանակը, վոր տեղի մշտական փոփոխության հետ կապ ուներ, յերեխաներով ծանրաբեռնված կնոջն ավելի քիչ եր մատչելի, քան տղամարդուն, վոր այս կողմից ազատ եր։ Այն հեռավոր ժամանակներում բառի բուն մտքով ասած ընտանեկան կյանք դեռ չկար։ Այս պատճառով յերեխաների հոգսը բացառապես մոր վրա յեր ընկած։ Իսկ շարունակ յերեխան հետն ունենալով՝ կինը չեր կարող նույնչափ ազատ ընկնել վորսի կենդանու յետևից, ինչպես տղամարդ վորսորդը։ Ահա թե ինչու այն ժամանակ, յերբ տղամարդիկ իրանց սպանած կենդանիների մսով էին կերակրվում բացառապես, կանայք հարկադրված էին առաջվա նման բավականանալու ծառերից հավաքած կամ գետնից հանած բուսական ուտելիքով։ Այս բանը բառի բուն մտքով ասած աշխատանքի բաժանում չեր դեռևս, այլ, ավելի շուտ, սնվելու յեղանակների տարբերություն։ Սովորաբար յուրաքանչյուրն սպառում եր իր

վորան ու ավարը տեղն ու տեղը, և վորսորդ տղամարդիկ դեռ սովորություն չունեյին իրանց ուտելիքը կանանց հետ բաժանելու։

Անվելու յեղանակների այսպիսի տարբերության շնորհիվ տղամարդիկ ու կանայք սովորում եյին առանձին ու իրարից զատված մընալ։ Սրա հետ միաժամանակ շնորհիվ այն հանգամանքի, վոր տղամարդիկ վորսորդության ժամանակ մշտական աշխատակցության ու միահամուռ գործունեության մեջ եյին լինում, ինչպես և վորսը միասին եյին սպառում, նրանց մեջ համեմատաբար շատ ավելի ուժեղ երդարգացած լինում հասարակական կյանքի ընտելությունն ել (привычка)։ Բազմաթիվ ժամանակակից վայրենի ժողովուրդների մեջ կան տղամարդկանց հատուկ տներ, վորոնք ծառայում են իբրև տղամարդկանց ընդհանուր կերուխումի, գիշերելու ու վերջապես սովորական ժամանցի տեղեր։ Տղամարդկանց այսպիսի տներ պատահում են Ավստրալիայում, Մելանեզիայում, մասամբ Հնդկական Արշիպելագի կղզիներում, վերջապես Բրազիլիայի հնդիկ ցեղերի մեջ։ Աֆրիկայում, վորտեղ նեգր ցեղերի մեծ մասն արդեն վորսորդությունից անցել է յերկրագործության ու անասնապահության, ներկայումս տղամարդկանց հատուկ տներ քիչ են պատահում, սակայն անցյալի բազմաթիվ մնացորդներ վկայում են, վոր առաջ այստեղ ել լայն տարածված են յեղել տղամարդկանց տները։ Տղամարդկանց առանձնանալու հետքերի կարելի յե հանդիպել նույնիսկ պատմական ազգերի մեջքանի սովորությունների մեջ ել։ Այսպես են, որինակ, սպարտացոց հանրահռչակ սիսիտիանները։ Կանանց միությունները ու կանանց հատուկ տները շատ ավելի հազվադեպ են լինում։ Սովորաբար կանանցից յուրաքանչյուրն իր յերեխաների հետ ապրում է առանձին խրճիթում։

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՏՈՀՄԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԸ

1. ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՅԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՍԿԻԶԲԸ։—ՄԱՅՐԻՇԽԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԸ։ Սնվելու յեղանակների տարբերությունը աշխատանքի իսկական բաժանման փոխվեց այն ժամանակվանից միայն, յերբ մարդիկ ուտելիքի պարզ հավաքումից ու տեղն ու տեղն սպառումից անցան ավելի պլանաչափ տնտեսական գործունեության։ Այս ուղղությամբ առաջին քայլն անողները կանայք յեղան։ Սրանք դեռ շատ վաղ, վորովհետև յերեխաները կապում եյին նրանց ձեռն ու վոտը, սկսեցին կիսանստակյաց կյանք վարել՝ իրանց ու յերեխաների համար բնակարան շինելով ու այս բնակարանում մշտական կրակը վառ պահելով։ Միևնույն ժամանակ յերեխաների հոգան ու հենց ուտելիքի տեսակը, վորը հասունանում եր տարվա վորոշ յեղանակին միայն, հարկադրում եյին մայր յեղող կնոջն ավելի հեռատես լինելու և հավաքած ավելցուկներն իրրև ապագայի պաշար յետ դնելու, պահելու։ Պարզապես պաշարներ հավաքելուց բնական եր արդեն իր հերթին անցնել սննդատու բույսերը հատկապես խնամելուն ու ցանելուն։

Դիտելով, վոր պատահաբար թափթփած հատիկներից կամ դեն շպրտած տակուբքներից նոր բույսեր են դուրս գալիս, կանայք սկսեցին հատկապես ու գիտակցաբար հատիկներ շաղ տալ ու այսպիսով ցանքս կատարել։ Հաջորդ դիտողությունը, վոր ցույց ե տվել, թե փափկացրած հողում սերմերն ավելի լավ բերք են տալիս, բերեց այն մտքին, թե ցանքսի համար պետք ե հողաշերտը պատրաստել։ Այսպիսի նախապատրաստումը, վոր սկզբում վոչ այլ ինչ եր, յեթե վոչ հողը պարզապես փորփրելը, բացառապես ձեռքերով եյին կատարում և այն ել նույն այն նախնական գործիքների ոգնությամբ, վորոնք ծառայում եյին իրրև միջոց հողից ճաշակելի արմատներ հանելու համար։ Ամբողջ ներքին Աֆրիկայում ու Պոլինեզիայում, չնայած այն հանգամանքին, վոր այնտեղ յերկրագործությունը լայն տարածված ե, բնակիչներն իրանց գործն անում են բացարձակապես առանց գութանի գործածության։ Սկզբում սկսում են մշակել այնպիսի բույսեր, վորոնք աչքի յեն ընկնում ճաճելու արագությամբ ու բերքատվությամբ։ Այսպիսի բույսերից են Ամերիկայում մայիսն ու յեգիպտացորենը, Աֆրիկայում սորգո կոչվող մի հատուկ բույս, վոր հայտ-

նի յե նաև նեգրական հաճար անունով, ու Ասիայում՝ բրինձը։ Մայիսը մի ամսվա մեջ մեծանում է մինչև ութ վոտնաչափ, բերք է տալիս մեկին 180 ու 200։ Պակաս բերքատվություն չունի նաև սորգոն, վոր հասնում է մինչև 18 վոտնաչափ բարձրության։ Եգիպտոսում առանձնապես տարածված է կորեկը։ Հյուսիսային յերկրներում մյուս հացահատիկներից առաջ սկսել են գարի ցանել։ Միջագետքի կղզիներում ու Հնդկական Արշիպելագում շատ տարածված է նույնպես հացատու ծառի, բանանի, կոկոսի արմավենու մշակությը։

Յերկրագործությունն էլ ավելի յեր կապում, կպցնում կանանց մի տեղի, այնինչ տղամարդիկ շարունակում էին իրենց վորսորդական թափառաշրջիկ կյանքը։ Մինչև այժմ կյանքի պայմանների այսպիսի տարբերություն նկատվում է Բրազիլիայի ու Աֆրիկայի գանազան վայրերի շատ ցեղերի մեջ։ Սակայն ժամանակի ընթացքում վորսորդության աշխարհագրական շրջանը հետզհետե ավելի ու ավելի նեղանում եր, սրա հետ էլ վորսորդության հետևանքները ավելի պակաս հաջող ու պակաս հուսալի էին դառնում։ Յեվ միևնույն ժամանակ նույնիսկ այն նախնական յերկրագործությունը, վորով պարապում էին կանայք, ընձեռում եր մի անուղղ, վորը թեև աղքատիկ, բայց բավարար եր ու միաժամանակ ապահովված։ Անհաջողությունների դեպքում վորսորդները ավելի ու ավելի հաճախ էին հարկադրված լինում ոգտվելու այն բուսական ուտելիքից, վոր հավաքում էին կանայք։ Իրենց հերթին նրանք՝ վորսորդ տղամարդիկ իրենք էլ սկսում են տուն բերել իրենց վորսը, վորի մի մասը չորացրած կերպարանքով նույնպես յետ են դնում իրրև պաշար։ Այսպես առաջին անգամ պայմաններ են ստեղծվում միահամուռ տնտեսության համար, վորի մեջ աշխատանքի հսկայական բաժանում գոյություն ուներ։ Ներքին Աֆրիկայի բազմաթիվ վայրենի ժողովուրդների մեջ տղամարդիկ շարունակում են դեռևս առանձնացած մնալ, բայց ուտելիքն արդեն կանանցից են առանում։ Նույնպիսի միատեղ տնտեսություն գոյություն ունի նաև հյուսիս-ամերիկական ցեղերի մեծ մասի մեջ, վորոնց շրջանում վորսորդությունը կազմում է տղամարդու զբաղմունքը, յերկրագործությունը՝ կանանցը։

Պլանաչափ տնտեսական գործունեությունը, վոր հիմնվում է արդեն վոչ թե պարզ աշխատակցության, այլ աշխատանքի թեկուզ դեռ թույլ զարգացած բաժանման վրա, շատ ավելի մեծ չափով եր ապահովում մարդկանց գոյությունը և միևնույն ժամանակ յուրաքանչյուր առանձին խմբակի անդամներին ավելի սերտ եր շաղկապում իրար, քան պատահականություններով լի վորսորդական կյանքը։ Յերբ գոյությունն ավելի ապահովվեց, և ավելի ամուր կապեր հաստատվեցին, այն ժամանակ թե ավելի ընդարձակ ու թե ավելի հաստատուն հասարակական միավորություններն էլ հնարավոր դարձան։ Նախնադարյան հարափոփոխ ու դյուրալույծ հրոսակույտի (орда) փոխարեն առաջ

են գալիս տոհմն ու տոհմային համայնքը, վորի առանձին անդամները վոչ միայն ազգակցական հարաբերությունների մեջ են իրար նկատմամբ, այլ և շաղկապված են տնտեսական շահերի ընդհանրությամբ։ Միքանի մերձավոր տոհմեր կազմում են մի ցեղ։ Հյուսիս-ամերիկական առանձին ցեղերի բազմանդամությունը հասնում է մինչև 10,000 մարդու, իսկ նրանց գյուղերը պարունակում են միքանի հարյուր բնակիչ։ Տոհմային համայնքի մեջ տնտեսությունը դեռ կոմմունիստական սկզբունքներով են վարում։ Միայն գործիքներն ու զարդերն են, վոր մասնավոր սեփականության առարկա յեն, այն ել վոչ միշտ։

Մի կողմից այն աչքի ընկնող նշանակությունը, վոր ձեռք են բերում տնտեսության մեջ կանանց հայթայթած բուսական արդյունքները, մյուս կողմից՝ կանանց առաջնակարգ տնտեսական դերը բարձրացնում են կանանց խմբակի նշանակությունը և հաճախ պայմաններ են ստեղծում կանանց գերիշխող դրության համար (այսպես կոչված մայրիշխանությունը, մատրիարխատ)։ Ամենուրեք, վորտեղ գոյություն ունի կանանց նախնական յերկրագործություն—Հյուս. Ամերիկայում, ներքին Աֆրիկայում, Պոլինեզիայում, կանայք մեծ պատիվ ու հարգանք են վայելում։ Ազգակցությունը սովորաբար հաշվում են վոչ թե արական գծով, ինչպես հետագայում, այլ իգական։ Առանձին դեպքում կանայք նաև փաստորեն անցնում են տոհմի ու նույնիսկ ցեղի գլուխ իրրև սրանց պետ, թեև ճշմարիտ է, վոր այս հազվադեպ է լինում։ Հաճախ պետի դերը կատարում է տոհմի մեջ ամենից ավագ կնոջ, «մոր» ամենամոտ ազգականը, յեղբայրը։

2. ԱՆԱՍՆԱՊԱՀՈՒԹՅԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ։—Ինչպես յերկրագործությունը, վոր ծագել եր բուսական ուտելիք հավաքելուց, սկզբում բացառապես կանանց խմբակի զբաղմունքն եր, այնպես ել անասնապահությունը, վոր զարգացել, առաջ եր յեկել վորսորդությունից, գլխավորապես տղամարդկանց զբաղմունքն եր կազմում։ Պատահականությունների վրա վորսորդական կյանքից անասուններն ընտելացնելու ու սրանց հատուկ բուծմանն անցնելու զրդապատճառն ամենից առաջ բացարձակ գերբնակչությունն եր, այսինքն բնակչության աճումը, վորը վորսորդական խմբակի յերկրամասի սահմանները նրա համար չափազանց նեղ եր դարձնում։ Սակայն, ինչպես նախնադարյան մարդու զարգացման յուրաքանչյուր այլ առաջադիմական քայլ, այնպես և կենդանիներն ընտելացնելը վորևե նախամտածված գործողության հետևանք չեր, այլ մի ամբողջ շարք պատահական դուգադիպությունների ու դիտողությունների արդյունք։

Ամենայն հավանականությամբ առաջին ընտելացրած կենդանիները յեղել են այն ձագերը, վորոնք հետևելիս են յեղել սպանված մորը, կամ վորոնց մարդիկ վեր են առել զվարճության համար։ Ընդհանրապես մարդն սկզբում իր մոտ կենդանիներ պահում եր վոչ այնքան ոգտի, վորքան զվարճության համար։ Հաճախ այսպիսիները լի-

A II 38866

նում եյին միանգամայն անոգուտ կենդանինները։ Բրազիլիայի հնդկացու տաղավարում կարելի չե հանդիպել ձեռնասուն կապիկների, թութակների, նույնիսկ կրիաների։ Առաջին ոգտակար ընտանի կենդանին յեղել և շունը, շանից հետո հաջորդաբար ընտելացել են տնային թըռչուններն ու մանր անասունները—այծը, վոչխարը, խոզը, հեշը և վերջապես հետո նոր միայն խոշոր յեղջյուրավոր անասուններն ու ձին։ Մեծ հոտերի ընտելացումը սովորաբար կատարվում և այսպես. վորսորդներն սկզբում լոկ հետևում են արածող հոտերին, հետո արոտատեղը շրջապատում ցանկապատով, այնպես վոր կենդանիներն այլևս չեն կարող այնտեղից դուրս գալ։ Ցեվ սրանից հետո յե միայն, վոր զարգանում և բառի բուն մտքով ասած անասնապահությունը արոտատեղիների մշտական փոփոխությամբ ու անասունների սիստեմատիկ բուծումով հանդերձ։

Մեծ հոտեր պահելը հնարավոր և այնտեղ միայն, վորտեղ բավարար քանակությամբ խոտեղեն բուսական ուտելիք կա։ Ահա թե ինչն և պատճառը, վոր թափառական կյանքի հետ կապված իսկական անասնապահությունը կարողացել և զարգանալ Ասիայի ու արևելյան Աֆրիկայի հարթ տափաստաններում միայն։ Իսկ մեծ մասամբ անասնապահությունը միացած և լինում յերկրագործությանն ու վորսորդությանը՝ սկզբում հանդես գալով իբրև վերջինիս սոսկ լրացում։ Դեռ յերկար ժամանակ վորսորդական բնազդն իր գոյությունն պահլի յե դարձնում հարևանների հոտերի վրա կատարվող ավարառու արշավանքներով։ Արոտատեղիների համար մղվող վեճն ել մի ուրիշ, վոչ հազվադեպ առիթ և, վորից ծագում են արյունալի ընդհարումներ հարևանների միջև։ Այսպիսով պատերազմը նույնքան անխուսափելի կապ ունի ինչպես անասնապահական, այնպես և վորսորդական կենցաղավարության հետ։ Պատերազմն անասնապահներին ընձեռում և նոր հոտեր, սրանց հետ նաև ռազմագերի ստրուկներ, վորոնց աշխատանքն այժմ և միայն առաջին անգամ սկսում գնահատվել և գլխավորապես կիրառվում և հոտերի հսկողության համար։

3. ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐԻ ՅԵՎ ՏԵԽՆԻԿԱՅԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ—ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ։ Յերբ մարդիկ պատահական ուտելիքի պարզ վորոնումից պլանաչափ տնտեսության և պատրաստի արդյունքների պարզ սպառումից արտադրողական գործունեության ու պաշարներ պատրաստելուն եյին անցնում, այս յերևույթներին ուղեկցում եր տեխնիկայի համապատասխան զարգացումը։ Մարդը սովորեց ավելի կատարելագործված ու իրենց կոչմանն ավելի համապատասխան գործիքներ ու իննստրումենտներ պատրաստել իր համար, դանազան տնտեսական կահ ու սարք ձեռք բերեց, գազանի մորթինների վրաները սկսեց հատուկ հարմարանքներ հագնել, իր համար ավելի հարմար ու ամուր [illegible]։

Մետաղները հալելու [illegible] գտնելուց հետո սկսեցին գործիքնե-

ՊՐԱՏԱՐԱՆ
ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ

րը վոչ թե քարից պատրաստել, այլ բրոնզից, այսինքն պղնձի ու անագի խառնուրդից. անագը խառնում էին պղնձին ավելի ամրություն տալու համար (այսպես կոչված բրոնզի դար)։ Ցավ վերջապես յերկաթի հանքի գյուտից հետո սկսեցին գործիքները յերկաթից էլ շինել (յերկաթե դար)։ Ըստ յերևութին կահ ու սարքի առաջին աոարկան գործած զամբյուղներն էին, վոր բանեցնում էին ուտելիքի պաշարներ հավաքելու ու պահելու համար։ Յեփելու արվեստի հետ յերևան և գալիս անկեզ (огнеупорный) ամանն էլ։ Սկզբում այս միևնույն ձեռնակոդոշն էր, վոր կավով ծեփած էր նրա համար, վոր այն կարելի լինի կրակի վրա դնել, հետագայում սկսեցին պուտուկներ ու այլ ամաններեն շինել ուղղակի կավից, իսկ էլ ավելի ուշ սկսեցին կիրարկել բրտի ճախարիկը (гончарный круг)։ Ծառի ճյուղերից հենց այս զամբյուղ գործելն իսկ որինակ ծառայեց նաև կտորեղեն հյուսելու արվեստի համար այն բանից հետո, յերբ կանայք ուշադրություն դարձրին կանեփի ու վշի թելավոր ծղոտների վրա և սովորեցին սրանցից գղվածք հանել ու թելեր մանել։ Սրա հետ միաժամանակ կտավե հագուստը փոխարինեց առաջվա գաղանի մորթիներին։ Միաժամանակ տղամարդիկ սկսեցին կաշիներ պատրաստել, վորին զուգընթաց հանդես յեկավ կաշեղենի արտադրությունը։

Ել արդեն չբավականանալով պատահական բնական ապաստարաններով՝ մարդն սկսեց իր համար հատուկ բնակարաններ շինել։ Այս ուղղությամբ առաջին քայլն յեղան քամուց պաշտպանվելու համար ճյուղերից հյուսած պատվարները։ Հետագայում այսպիսի հյուսած փոքրիկ պատերն սկսեցին սվաղել ցեխով կամ յերեսը կեղև քաշել ու կարել։ Իսկական փայտե շինություններն, ինչպես և քարաշար շենքերն էլ ավելի ուշ են ասպարեզ գալիս։ Վայրենի գաղաններից ապահով լինելու համար մարդն իր այս առաջին բնակարանները ջրերից վեր, յերբեմն և ցամաքում շինում էր ցցերի վրա։ Նման տեսակի այսպես կոչված ցցավոր շինություններ գտնված են Յեվրոպայում (Շվեյցարիայում Ցյուրիխի լճի վրա)։ Ճիշտ այսպիսի ցցավոր շինություններ պատահում են նաև բազմաթիվ ժամանակակից վայրենի ժողովուրդների մեջ, մանավանդ Մալայան արշիպելագի կղզիներում։ Ցրված անասնապահների բնակարանները հարմարեցրած են նրանց կյանքի շարժական յեղանակին և այնպես են կառուցվում, վոր հեշտությամբ կարելի լինի նրանց մասերը քանդել ու հետները կրել տանել։

Ուտելիք հայթայթելու յեղանակների ու արտադրողական գործունեության առաջադիմության հետևանքը յեղան աշխատանքի կազմակերպության ձևերի հետագա փոփոխությունները։ Տոհմային խմբակն ավելի ընդարձակ ու կուռ և դառնում։ Աշխատանքի բաժանումը տղամարդկանց ու կանանց միջև ասպարեզ և գալիս ավելի մեծ վորոշությամբ։ Այժմ տղամարդիկ գլխավորապես վորսորդ ու ա-

նամնամապահ են։ Հոտերի հետ հովիվը հաճարտանում է իր հարատևությամբ, նա կանանց չի թույլ տալիս, որ մոտենան անասուններին, ինքն է հոգ տանում վերջիններիս մասին և կթում սրանց։ Կանանց վրա յեն թողնում բացառապես տնային գործերը, տնտեսության խառը ձևերի ժամանակ դարձյալ նրանց վրին են ընկնում բացի սրանցից նաև յերկրագործական բոլոր աշխատանքները։

Ինչպես նախնական համայնքում, այնպես էլ այժմ յուրաքանչյուր սեռ ինքն է անկախորեն պատրաստում իր տնտեսական գործունեության համար անհրաժեշտ գործիքներն ու ինստրումենտները։ Մետաղները հալելը, դարբնության արհեստը, փայտից առարկաներ շինելը, կաշիներ պատրաստելը, այս բոլորն ու սրանց նման գործերը տղամարդիկ են կատարում։ Տնային կահ ու սարք պատրաստելն ու ամենից առաջ բրտության արհեստն, ընդհակառակը, կանանց ձեռքի գործն է։ Աֆրիկայում, Ամերիկայում, Մելանեզիայում ու Պոլինեզիայում բրտի արհեստի առարկաները համարյա բացառապես կանայք են արտադրում։ Մանելն ու հյուսելը մեծ մասամբ նույնպես կանացի գործեր են։ Ճյուղերից բան գործելու արհեստով պարապում են յերկու սեռն էլ։ Մասամբ դեռևս պահպանվում է այն հին սովորությունն էլ, որի համաձայն կինը, որ վարում է տնային բոլոր գործերը, հանձն է առնում հենց բնակարանի կառուցումն էլ։ Աֆրիկայի շատ ցեղերի մեջ կանայք պակաս կարևոր դեր չեն կատարում բնակարանների կառուցման ու սրանց ներքին կարգավորման գործում։ Ասիայի անասնապահների մեջ կանայք ճիշտ նույնպես ամենամոտ մասնակցություն են ունենում վրանները խփելում։

Աշխատանքի բաժանումն այլևս չի սահմանափակվում յերկու սեռի գործունեության տարբերությամբ։ Որքան ավելի բազմակողմանի ու բազմազան եր դառնում համայնքի տնտեսական կյանքն, այնքան ավելի բարդանում եր աշխատանքի բաժանումն էլ։ Վորսորդների ու անասնապահների կողքին հանդես են գալիս զանազան տեսակ գործիքներ ու տնտեսական առարկաներ պատրաստող մասնագետներ, որի հետ միասին առաջին անգամ ծնունդ է առնում արհեստը։ Սկզբում իբրև արհեստավորներ հանդես են գալիս պատերազմի համար անպետք ծերունիներն ու ինվալիդները։ Սրանց կողքին ժամանակի ընթացքում ավելի ու ավելի հաճախ յերևան են գալիս ավելի ընդունակ ու հմուտ վարպետներ։

Ընդամին առաջին տեղը բռնում է զենքի պատրաստելն ու դարբնության արհեստը, այնուհետև դարձյալ իբրև հատուկ արհեստներ դասվում են մակույկներ, տներ կառուցելը, ցանցեր հյուսելը, քարի ու փայտի վրա քանդակելը, կաշիներ դաբաղելը, զանազան տեսակի տնային կահ ու սարք պատրաստելը։ Ինչ չի պատահում, որ ամբողջ հասարակություններ, ամբողջ գյուղեր, մեծ մասամբ տեղական պայմանների շնորհիվ, նվիրվում են որևէ հատուկ արհեստի։ Այսպես, որինակ, մե-

տաղահանքերով հարուստ վայրերում ծագում է գարբնության արհեստը, կավի լավ տեսակներով հարուստ տեղերում բրտության։ Առաջին դեպքում տվյալ համայնքի կամ նույնիսկ ցեղի բոլոր կամ համարյա բոլոր տղամարդիկ գարբին են դառնում, իսկ յերկրորդ դեպքում էլ բոլոր կանայք նվիրվում են բրտության արհեստին։ Ուրիշ համայնքներում, դարձյալ տեղական պայմանների շնորհիվ, զարգանում է ագի արդյունահանությունը (добыча), արմավի գինի պատրաստելը (միքանի հարավ-աֆրիկական ժողովրդների մեջ), մակույկներ, զենք շինելը, գործվածքներ պատրաստելը, ճոճացանցեր (гамак), խոիրներ, զամբյուղներ հյուսելը և այլն։ Այսպիսի խմբակային արհեստի զարգացման հետ միասին աշխատանքի բաժանումն արդեն դուրս է գալիս առանձին համայնքների սահմանների շրջանակից և միջհամայնականի փոխվելով, ինչպես կտեսնենք, դառնում է մեկն այն պատճառներից, վորոնցից սկզբնապես ծագում են միջհամայնական փոխանակությունն ու միջհամայնական առևտուրը։

4. ՆԱՀԱՊԵՏԱԿԱՆ ՏՈՀՄԱՅԻՆ ՀԱՄԱՅՆՔԸ։—ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԻՉ ՆԱՀԱՊԵՏԸ։—ՇԱՀԱԳՈՐԾՄԱՆ ՍԿԻԶԲԸ։—Յերբ մեծանում է համայնքը, յերբ զարգանում է նրա մեջ աշխատանքի բաժանումը, յերբ պաշարների պատրաստության ու պահպանման մասին հոգալու անհրաժեշտություն է առաջ գալիս, այն ժամանակ համայնքի ամբողջ տնտեսական գործունեության միացյալ ու պլանաչափ ղեկավարության կարիք է ստեղծվում։ Նախնական հրոսակության մեջ պարզ աշխատակցության ժամանակ այսպիսի ղեկավարություն պահանջվում եր միայն ժամանակավորապես խոշոր շուրջկալների կամ վորսի ու ռազմական արշավանքների միջոցին, և այս պատճառով էլ դարձյալ ժամանակավորապես այս գործը կատարում էին ցեղի ավելի ձեռներեց առանձին անդամները։ Տոհմային համայնքի բարդ տնտեսության մեջ, ընդհակառակը, ղեկավարության կարիքն ավելի մշտական ու ավելի համառ է դառնում։ Սրա հետևանքով տոհմի բոլոր անդամների կատարողական, այսինքն բուն արտադրողական աշխատանքից դատվում, առանձնացվում է համայնքի գլուխ կանգնած անհատի հատկապես կազմակերպչական գործունեությունը։ Համայնքի ամբողջ տնտեսական կյանքը ղեկավարելով՝ կազմակերպիչն այլևս անմիջական մասնակցություն չի ունենում արտադրողական աշխատանքի մեջ։

Վոր չափով վոր այսպիսի կազմակերպչական դերն անհրաժեշտ է լինում դեռևս զարգացման առաջին աստիճաններում մայրիշխանության գոյության միջոցին, այս դերը սովորաբար կատարում է քեռին, այսինքն տոհմի մեջ ամենից ավագ կնոջ մոտազույն ազգականը։ Յերբ զարգանում է անասնապահությունն, ու մարդիկ նախնական յերկրագործությունից անցնում են հողը գութանով (արորով) մշակելուն, առաջ է գալիս հոր, այսինքն հոտերի տիրոջ ու յերկրագործի, նշանակությունը։ Ընդամին ծագում է նահապետական տոհմային հա-

մայնքը, յերբ նահապետ հայրն ավելի կամ պակաս բացառիկ իշխանություն ունի տոհմի մնացած անդամների վրա։ Նահապետը տոհմի գլուխ է կանգնում, կազմակերպում է ամբողջ տնտեսական գործունեությունը, բաշխում է տոհմի առանձին անդամների միջև ինչպես տնտեսական արդյունքները, այնպես և աշխատանքն ու պարտականությունները։ Նահապետական տոհմը ընդգրկում է մի քանի ընտանիքներ, որոնք ընդհանուր ծագում ունեն և շարունակում են միասին ապրել ու միատեղ տնտեսություն վարել։

Հետագայում սկզբնապես մեկ ու միաձույլ տոհմը տրոհվում (բաժանվում) է մի քանի ընտանիքների։ Մեզ հայտնի գրեթե բոլոր հովվական ժողովուրդների մեջ տոհմային համայնքն արդեն քայքայված է հանդես գալիս։ Սակայն այն առանձին ընտանիքներում, որոնց տրոհվում է տոհմը, սովորաբար դեռ յերկար ժամանակ պահպանվում են հին տոհմային կարգերը։ Այս ընտանիքներից յուրաքանչյուրը մեծ մասամբ կազմված է լինում այնպիսի ազգականների մի քանի սերունդներից, որոնք կոմմունիստական սկզբունքների հիման վրա միատեղ տնտեսություն են վարում։ Բազմաթիվ հովվական ժողովուրդների մեջ սկզբնական բուն տոհմային միաձուլությունից դեռ պահպանվում են ազգակից ընտանիքների՝ արոտավայրերի ընդհանուր սեփականությունը և մի քանի սովորույթներ, որոնք վկայում են, թե մի ժամանակ նրանց մեջ գոյություն է ունեցել նաև անասունների ընդհանուր սեփականություն։ Բազմաթիվ քոչվոր ցեղերի մեջ արոտավայրերի ընտրությունն ու քոչելու ժամանակ վորոշելը կախված է ցեղի կամ տոհմի պետից։

Ուտելիքի պատահական հավաքումից յերկրագործության ու անասնապահության անցնելը մի կողմից, տեխնիկայի զարգացումն ու աշխատանքի բաժանումը մյուս կողմից այն հետևանքն ունեցան, վոր աշխատանքի արտադրողականությունը բարձրացավ նշանավոր աստիճանի։ Այժմ արդեն ամբողջ ժամանակը չեր գնում միայն տվյալ րոպեի կարիքները բավարարելու վրա։ Այսպիսով անհրաժեշտ աշխատանքի կողքին հանդես է գալիս հավելյալ աշխատանքը, վորը կարող է դործադրվել տնտեսական պաշարներ կազմող վորոշ ավելցուկներ պատրաստելու վրա, ավելի կատարյալ և ավելի ուշադիր կերպով գործիքներ շինելու վրա և այլն։

Հավելյալ աշխատանքի ծագելով առաջին անգամ ասպարեզ է գալիս ուրիշի աշխատանքը շահադործելու հնարավորությունը։ Քանի վոր մարդու աշխատանքը միայն անհրաժեշտ աշխատանք եր, քանի նրա ամբողջ ժամանակը գնում եր իր գոյությունը պաշտպանելու ջանքերի վրա, բնականաբար ուրիշի աշխատանքից ոգտվելուն տեղ չեր մնում։ Յերբ մարդն սկսեց արտադրել ավելի, քան անհրաժեշտ եր հենց իր համար, այն ժամանակ միայն հնարավոր յեղավ ուրիշի հավելյալ աշխատանքի արդյունքների յուրացումը։ Այսպիսի յուրաց-

ման տարբեր յեղանակներին համապատասխան՝ ակղընական շահագործումն ել տարբեր ձևեր եր ընդունում։ Ուրիշի աշխատանքը շահագործելու ամենապարզ ու անմիջական ձևն ստրկությունն եւ Ռազմագերիներին չեն կոտորում, բնաջնջում, ինչպես առաջ, այլ ստրուկ են դարձընում։ Ստրուկներն ու ստրկուհիք կանանց ոգնում են նրանց յերկրագործական և այլ տնտեսական գործերում, տավար են պահում, ծանրություններ են տեղափոխում, դանազան ավելի ծանր ու անհաճող աշխատանքներ են կատարում։ Շահագործման մի այլ յեղանակն ել այն է, վոր մի ամբողջ պարտված ցեղ հպատակեցնում են՝ վորոշ տուրք վճարելու պարտականություն դնելով նրա վրա։ Եյապես տուրքը վոչ այլ ինչ է, յեթե վոչ հավելյալ աշխատանքի մի մասի դիջում, վոր անում է հպատակ ցեղը հաղթողի ոգտին։ Շահագործման յերրորդ ձևը զարգանում է նույնինքը նահապետական համայնքի ներսում։ Վորոշ խոսքով ասած, յերբ կազմակերպիչ նահապետն ու նրա ընտանիքը հետզհետե ավելի ու ավելի փոքր չափով են անմիջական մասնակցություն հանդես բերում արտադրողական գործունեության մեջ, սրան համապատասխան ու սրա հետ միասին համայնքի մյուս անդամներն հավելյալ աշխատանքն է դառնում նրանց ապրուստի աղբյուրը։ Ժամանակի ընթացքում, յերբ համայնքի սահմաններն ընդարձակվում են և նրա հասարակական կազմը բարդանում, նույն չափով ել նահապետի ընտանիքին կից հանդես են գալիս նրան մերձավոր ուրիշ իշխող ընտանիքներ, վորոնք գտնվում են նույնպիսի արտոնյալ դրության մեջ և վորոնք այսպիսով կազմում են տիրող դասակարգի սաղմը։

5. ՄԱՍՆԱՎՈՐ ՍԵՓԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՁԱՐԳԱՑՈՒՄԸ։—ՓՈԽԱՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ։ Քանի վոր մարդն ոգտվում եր միայն այն բաներից, վոր շրջապատող բնությունն եր տալիս նրան, մասնավոր սեփականության գաղափարը չկար և չեր ել կարող լինել։ Բուն արտադրողական գործունեության սկսվելու հետ է միայն, վոր հանդես է գալիս մասնավոր սեփականությունը։ Սեփականության առաջին առարկաները գործիքներն ու զենքն եյին։ Բացի նրանից, վոր սրանք մարդու սեփական ձեռքերի շինածն եյին, նրանք միշտ կարող եյին նրան հարկավոր գալ, ուստի և մարդս այն գործիքներն ու զենքը շարունակ պետք է իր մոտ պահեր։ Հետագայում, յերբ մարդիկ պլանաչափ տնտեսական գործունեության անցան, բոլոր տնտեսական առարկաներն, ինչպես և ուտելիքի պաշարներն, սկսեցին յուրաքանչյուր առանձին տնտեսության, յուրաքանչյուր առանձին տոհմային կամ ընտանեկան համայնքի պատկանելություն համարվել։ Ճիշտ նույն կերպ ել, ընտելացրած անասուններն այլևս առանձին բախտավոր վորսորդի ավար չեյին համարվում, ինչպես յերբեմն վայրենի կենդանիներն, այլ համայնական կամ (համայնքի քայքայումից հետո) ընտանեկան սեփականության առարկաներ եյին կազմում և վերջիվերջո առանձին ընտանիքների պետերի մասնավոր սեփականություն եյին դառ-

նում։ Ռազմադերինների՝ սերուկ դառնալու հետ միասին յերևան և գալիս մարդկանց վրա ունեցած սեփականությունը։

Ամենից ուշ զարգանում և հողային սեփականությունը։ Հողի սեփականության գաղափարն ամենից ավելի քիչ կարող եր կազմվել նախնադարյան վորսորդի գլխում, վոր անընդհատ փոխում եր իր ապրելավայրերը։ Նա հողից անմիջապես չեր ոգտվում, ուստի և հողը նրա աչքում վոչ մի արժեք չուներ։ Սակայն վորքան ավելի յեր աճում բնակչությունն, այնքան ել վորսորդների առանձին խմբակների համար նրանց գրաված վորսորդական յերկրամասի շրջանակը նեղ եր դառնում, այնքան ավելի դժվար եր լինում նրանց համար անհրաժեշտ ուտելիք ձեռք բերելը։ Այս պատճառով յուրաքանչյուր առանձին հրոսակույտ սկսում է սեփականության իրավունք առաջադրել վորսորդական վորոշ բայոնի վերաբերմամբ, վորտեղ աշխատում և հարևանների մուտքն արգելել։ Իդեպ, հրոսակույտի՝ վորսորդության բայոնի վերաբերմամբ ունեցած իրավունքը դեռևս հողային սեփականություն չե, այլ այդ բայոնում ճարվող վորսի կենդանիների սեփականություն։ Ամբողջ տոհմային համայնքի՝ հենց նույնպիսի սեփականություն արոտավայրերի նկատմամբ գոյություն ունի անասնապահների մեջ ել։ Սակայն սրանք ել արոտահողերի միայն տոհմային կամ ցեղային սեփականություն են ընդունում և վոչ մասնավոր։ Արոտավայրերն, ինչպես արդեն գիտենք, տոհմի ընդհանուր սեփականություն են մնում դեռ այն բանից հետո յել, յերբ հոտերն արդեն առանձին ընտանեկան համայնքի սեփականություն են դարձել։ Նախնական յերկրագործությունը վորսորդությունից ել ավելի քիչ կարող եր մասնավոր հողային սեփականության ծագման հիմք ծառայել, վորովհետև նույնինքն յերկրագործությունը դեռևս նստակյաց չեր։ Մի քանի ցանքսից հետո հողն ուժասպառ եր լինում, այն ժամանակ այս տեղը թողնում եյին և փոխադրվում նոր վայր։ Ուստի և սեփականության իրավունքը սահմանափակվում եր միայն ցանքսերով, բայց չեր տարածվում իրենն, հողի վրա։ Այսպիսով զարգացման այն աստիճանի վրա, վոր նկարագրում ենք, հողի միայն հասարակական սեփականություն գոյություն ուներ և վոչ մասնավոր։

Մասնավոր սեփականության յերևան գալու հետ միասին ծագում և գույքային անհավասարությունն ել։ Քանի սեփականությունը սահմանափակվում եր սպառողինության կամ զարդարանքի առարկաներով, գույքային անհավասարությունը չեր կարող դեռևս մեծ նշանակություն ունենալ։ Բոլորովին այլ է անասնապահների բանը։ Վորտեղ մարդու ամբողջ բարեկեցությունը կախված և նրան պատկանող անասունների թվից, այնտեղ գույքային անհավասարությունն ել բնականաբար բացառիկ նշանակություն է ստանում։

Արտադրողական գործունեության զարգացումը, վորի հետևանքն եր յեղել ինչպես յուրաքանչյուր առանձին խմբակի մեջ գո-

յություն ունեցող աշխատանքի կազմակերպության ձևերի, այնպես և հասարակական պայմանների փոփոխությունը, վերջիվերջո ազդեց տարբեր հասարակական խմբակների փոխհարաբերությունների բնույթի վրա յել։ Անասնապահության ու յերկրագործության ձագման հետ, արտադրողական տեխնիկայի զարգացման հետ միասին վորսորդական ցեղերի կողքին հանդես են գալիս ցեղեր ու համայնքներ, վորոնք հասել են այս կամ այն գործիքներն ու իրերը պատրաստելու ավելի բարձր տեխնիկային։ Այսպիսով աշխատանքի բաժանումն այլ ևս չի սահմանափակվում առանձին համայնքների սահմաններով, այլ տարածվում է միջհամայնական հարաբերությունների վրա յել։ Առանձին համայնքների տնտեսական արդյունքներն այժմ բոլորովին տարբեր են լինում։ Վորսորդական ցեղերը միս ու մորթիներ ունեն, անասնապահները բացի սրանցից նաև կաթ, կաթնեղեն արդյունքներ, բուրդ, մազեղեն և այլն, յերկրագործներն իրենց տնտեսությունից ստանում են հացահատիկ, ձավար, դանազան պտուղներ ու բանջարեղեն, միքանի համայնքներ աչքի յեն ընկնում իրենց՝ զենքեր պատրաստելու արվեստով, մյուսներն իրենց բրտական իրերով։ Միևնույն ժամանակ հավելյալ աշխատանքի ծագումը հնարավոր դարձրեց վոչ միայն պաշարներ պատրաստելն, այլ և տնտեսական ավելցուկների գոյությունը։ Այսպիսով համայնական խմբակներից միքանիսի մեջ այնպիսի արդյունքների ավելցուկ է կազմվում, վորոնց պակասությունն ու կարիքն, ընդհակառակը, մյուսներն են զգում։

Շնորհիվ այն հանգամանքի, վոր համայնքներից միքանիսում ավելցուկների կուտակում եր, այնինչ ուրիշ համայնքներ համապատասխան արդյունքների պակասություն եյին զգում, անհրաժեշտություն եր ծագում այս արդյունքները բաշխելու ու վերաբաշխելու արդեն վոչ թե յուրաքանչյուր առանձին համայնքի անդամների միջև, այլ և դանազան համայնքների միջև։ Սակայն այս բաշխումն այլևս չեր կարող կազմակերպված ձևով կատարվել, ինչպես առանձին համայնքների մեջ։ Տնտեսական արդյունքները համայնքների միջև վերաբաշխելու միակ հնարավոր ձևն ավելցուկների փոխադարձ փոխանակությունն եր։ Յեթե դանազան տնտեսական արդյունքներ ունեցող ցեղերը հարևան եյին լինում, նրանց միջև կատարվելիք փոխանակության ծագումը վերջիվերջո անխուսափելի յեր դառնում։ Սրա հետ միասին նախկին թշնամական հարաբերությունների տեղն էլ պետք է բռնեն ավելի հաշտ ու մշտական հարաբերությունները։ Սակայն թշնամական հարաբերությունները չեյին հաղթահարվում ամենևին միանգամից։ Սկզբում յերկու կողմերն էլ մեկը մյուսից վախենալու պատճառով խուսափում են անմիջապես հարաբերություններ ունենալուց։ Փոխանակությունը կատարվում է այսպես կոչված համր առևտրի միջոցով։ Կողմերից մեկը պայմանավորված տեղում դարսում

և իր ապրանքներն և թողնում, հեռանում և, վորից հետո հայտնվում և մյուս կողմն և դնում և նրանց ապրանքների մոտ իր այն արդյունքները, վոր ինքն առաջարկում և փոխանակելու։ Առաջին խմբակը վերջինս տեսնելով ու ղննելով, կամ առնում, տանում և հետը՝ իր ապրանքները թողնելով և կամ նորից հեռանում և. այս նշանակում և, վոր նա պահանջում և ելի մի բան ավելացնել։ Ցերբեմն յերկու կողմերը հերթով գալիս են սակարկության տեղը մինչև վոր փոխանակությունը կատարվում և։ Կուբիայան կղզիներում, Սումատրայում, Ցեյլոնում, Ամերիկայի Անդերում, Աֆրիկայի զանազան ժողովուրդների մեջ մասամբ մինչև հիմա յել պահպանվել և այսպիսի համր առևտուրը։ Այլ վայրերում, որինակ, Պոլինեզիայի կղզիներում, այս տեսակ առևտուր գոյություն և ունեցել 100—150 տարի առաջ։ Համր առևտրի մասին հիշատակում են հին դարի միքանի մատենագիրներ, ինչպես և ռուսաց տարեգիրները։ Ուրիշ դեպքերում փոխանակող կողմերն իրարուց վորոշ հեռավորությամբ դատ կանգնած շարվում են սպառազինված, իսկ բուն փոխանակությունը կատարվում և նրանց արանքում գտնված չեզոք հողաշերտում։

Ժամանակի ընթացքում առանձին ցեղերի սահմաններն ծայրին ու սրանց արանքում շուկայի հատուկ տեղեր են սահմանվում առևտուր անելու համար։ Այստեղ, յերբեմն նույնիսկ մահվան պատժի սպառնալիքով, արգելված են ամեն կարգի զինված ընդհարումներ։ Այս բոլոր դեպքերում փոխանակությունը կատարվում և բացառապես ապրանքի դեմ ապրանք տալով։ Ընդամին սկզբում իրար հետ փոխանակություն են անում վոչ թե համայնքի առանձին անհատներն ու անդամները, այլ համայնական խմբակներն իրենք ամբողջությամբ առած։ Մասնավոր անհատների միջև առևտուրը հնարավոր և դառնում այն ժամանակ միայն, յերբ ծագում և մասնավոր սեփականությունը, և յերբ հարևան խմբակների միջև խաղաղ հարաբերությունները ամրապնդվում են։ Հետագայում վորչափ զարգանում և սեփականությունը, նույնչափ ել մասնավոր փոխանակությունն սկսում և դուրս մղել միջցեղային ու միջհամայնական փոխանակությունը, մինչև վոր վերջապես ինքը, մասնավոր փոխանակությունը դառնում և փոխանակության գերիշխող ու նույնիսկ միակ ձևը։

Մասնավոր առևտրի աճման հետ միասին՝ արդյունքներն անմիջորեն արդյունքներով փոխանակելը հետզհետե ավելի ու ավելի անհարմար և դառնում։ Վորպեսզի յուրաքանչյուր առանձին դեպքում այսպիսի փոխանակություն տեղի ունենալ կարողանա, ապա պետք և վոր փոխանակությանը մասնակցող յերկու անհատն ել առաջարկվող արդյունքների կամ առաջարկների կարիքն զգան։ Թե առևտրի այսպիսի ձևն ինչպիսի անհարմարությունների առաջ և կանգնեցնում մարդու, վկայում և ճանապարհորդ կամերոնին պատահած դեպքը,

վոր կատարվել է Աֆրիկայում Տանգանայիկա լճի ափին։ Կամերոնին մի մակույկ էր հարկավոր։ Մակույկ վաճառողը սրա փոխարեն կամենում էր փղոսկր ստանալ, այնինչ Կամերոնը նրան միայն մետաղալար կարող էր առաջարկել։ Հարկ եղավ հաջորդաբար միքանի մարդկանց հետ գործ ունենալ, իհարկե վոչ առանց նեղությունների ու գլխացավանքի, և փոխանակել մետաղալարը մահուդի հետ, մահուդը՝ փղոսկրի, վորից հետո միայն հնարավոր եղավ վճարել մակույկի գինը։

Այսպիսի դժվարություններից դուրս գալու հնարը գտնվեց նրբանով, վոր միքանի վորոշ առարկաներ իբրև արժեքի չափեր ճանաչվեցին։ Այս առարկանները բոլորի կողմից ընդունելի են լինում և փոխարինում են մեր փողերին։ Ինքնըստինքյան հասկանալի է, առարկանները պետք է ամենից ավելի վարուն (ходкий) ապրանքները լինեն։ Անասնապահների մեջ իբրև արժեքի այսպիսի չափ ամենից առաջ հանդես են գալիս անասունները, այլ ժողովուրդների մեջ նույն դերը կատարում են ամենաբազմազան առարկաներ՝ չորացրած ձուկը, խխունջների իբրև զարդարանքի առարկա ծառայող խեցինները (Աֆրիկայում), վերմակները, կղբենիները (Ջրի շան մորթիները. Ամերիկայում), կղաքիսի մորթիները (հին Ռուսաստանում) ուտելու աղի սալակտորները, թեյի աղյուսաձև տապակները (կենտրոնական Ասիայում), և վերջապես կտորները թանգագին մետաղների, վորոնցից հետագայում շատ ավելի ուշ իսկական դրամանիշներ սկսեցին պատրաստել։

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՆԱՀԱՊԵՏԱԿԱՆ ՅԵՐԿՐԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԸ։— ՀԱՐԵՎԱՆԱՅԻՆ ՀԱՄԱՅՆՔԸ

1. ՅԵՐԿՐԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ՏԵԽՆԻԿԱՅԻ ԱՌԱՋԱԴԻՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ։—ՆՈՏԱԿՑԱԾՈՒԹՅԱՆ ՍԿԻԶԲԸ։ Աշխատանքի պատմության մեջ հետևյալ քայլը նախնական յերկրագործությունից բուն հողագործության, հացահատիկների մշակմանն ու հողը գութանով վարելուն անցնելն եւ Այս քայլը կատարվեց այն բանից հետո միայն, յերբ յերկրագործությունը կանացի զբաղմունք լինելուց դադարեց և դարձավ գլխավորապես տղամարդու զբաղմունք։ Բոլորովին հնարավոր չե անասունների բուծումն ամեն տեղ հասցնել գոնե այնպիսի լայն ծավալի, վոր բավարար չափով ապահովե մարդկանց գոյությունը։ Անտառապատ, ճահճոտ և ընդհանրապես ընդարձակ ու հարմար արոտավայրերից գուրկ տեղերում, վերջապես նաև ազգաբնակության վորոշ խտության դեպքում հենց անասնապահությունն ինքն էլ կամ անհնարին և լինում և կամ, համենայն դեպս, անբավարար։ Ընդհակառակն տնտեսության մեջ յերկրագործական աշխատանքն առաջնակարգ տեղ և գրավում։ Յերկրագործական աշխատանքների մեջ այժմ արդեն տոհմային կամ ցեղային խմբակի վոչ միայն կանացի կեսն և մասնակցություն ունենում, այլ և արական։ Աֆրիկայի ու Հարավային Ամերիկայի մի քանի ժողովուրդների մեջ տղամարդկանց յերկրագործական աշխատանքներին մասնակցելն արտահայտվում և ամենից առաջ նրանով, վոր նրանք ցանքսի տեղն են մաքրում, պատրաստում։ նրանք կոտորում և այրում են անտառներն և մնացած աշխատանքները թողնում կանանց։ Բազմաթիվ ուրիշ ցեղերի մեջ նույնինքն հողի մշակությունն ու ցանքսերը կատարվում են յերկու սեռի միահամուռ աշխատանքով։ Վերջինիս մասնակցում են ամեն անգամ մի քանի տասնյակ ու նույնիսկ հարյուրից ավելի մարդիկ։ Տղամարդիկ սովորաբար առաջից են գնում և յերկաթե կամ հաճախ փայտե բրիչներով փորփրում, փափկացնում են հողը, կանայք նրանց հետևելով շաղ են տալիս հատիկներն ու ծածկում հողով։ Միատեղ մշակման այդպիսի յեղանակի հանդիպում ենք յերկրագնդի բոլոր մասերում հավասարապես՝ Ամերիկայում, Աֆրիկայում, Հնդկական արշիպելագի

ու Խաղաղ ովկյանոսի կղզիներում, Նոր Գվինեայում, Նոր Զելանդիայում։ Նույն կերպ կոմմունիստորեն, ընդհանուր աշխատանքով եյին մշակում դաշտերը նաև հին գերմանացիք Ցեսարի ու Տացիտոսի ժամանակ, ինչպես և հին սլավոնները։

Ընդամին մշակման հնարները ամենանախնականն եյին մնում։ Նախնադարյան փայտե բրչի ոգնությամբ հողը փորփրվում, պատրաստվում եր լոկ մակերևութորեն, վոչ մի պարարտացում չեր կիրարկվում։ Միակ պարարտանյութը կազմում եր այրած անտառների մոխիրը։ Այս հանգամանքի շնորհիվ հողն արագորեն ուժասպառ և լինում և բերք տալուց դադարում։ Այն ժամանակ հարկ և լինում ուժասպառ հողամասը թողնելու ու նոր տեղեր փոխադրվելու։ Ինքնըստինքյան հասկանալի յե, վոր այսպիսի պարզացրած «կոտորովի» (подсечное) ու «այրովի» (огневое) յերկրագործությունը հնարավոր և միայն այնտեղ, վորտեղ սրա համար դեռ բավարար քանակով ազատ հող կա։ Ցեվ, որինակ, Ռուսաստանի հյուսիսային նահանգներում, վորոնք ընդարձակ անտառային տարածություն ու նոսր ազգաբնակություն ունին, այսպիսի յերկրագործություն լայն չափերով դեռ կիրարկվում եր գործնականապես վոչ ավելի վաղ, քան անցյալ դարում։

Յերբ ազգաբնակությունն աճում եր և վարած հողերը շատանում եյին, վորի հետևանքով ազատ տարածությունը շարունակ ավելի ու ավելի քչանում եր, նոր տեղեր գրավելն ավելի յեր դժվարանում։ Սրա շնորհիվ անհրաժեշտ եր լինում հողի ավելի ուշադիր մշակմանն անցնել։ Հողն սկսում են պարարտացնել, ուժասպառ հողամասերը միքանի տարի ցել (վարած, չցանած) են թողնում։ Փոխվում են մշակման գործիքներն ու յեղանակներն էլ։ Նախնադարյան բրչի միջոցով փոսիկներ անցկացնել՝ գետնի յերեսով մի ճյուղավոր փայտ քարշ տալով։ Այս ճյուղի գլխին յերբեմն մի քարե ծայր եյին անցկացնում։ Մի ճյուղանի փայտը փայտե արորի նախատիպարն յեղավ։ Յերբ յերկաթը մշակելու արվեստն յերևան յեկավ, արորի փայտե ծայրը փոխարինվեց յերկաթե ծայրով։ Այսպիսով առաջ յեկավ գութանը։ Ընդամին հողի մշակումն սկսեց կատարվել արդեն վոչ թե ձեռքերով, այլ լծկան անասուններով, սկզբում յեղների ու գլերի, հետո նաև ձիերի ոգնությամբ։ Յերկրագործությունը դառնում և տղամարդկանց պարապմունք։ Հենց արորի ու գութանի դյուտն ու պատրաստելը վոչ թե կնոջ գործ եր, այլ վարպետ տղամարդկանց, վորոնք փորձված եյին զանազան տեսակ զենքեր ու գործիքներ շինելում։ Հողը մշակելու յեղանակների լավանալու հետ կատարելագործվում են նաև ստացած հացահատիկները վերամշակելու յեղանակներն, և ամենից առաջ կալսելու ու աղալու յեղանակները։ Հացահատիկը պարզապես տրորել-մանրացնելուն փոխարինում են սկզբում ձեռի յերկանքները, հետագայում ջրաղացներն ու հողմաղացները, զարգա-

նում և հաց թխելու արվեստը։ Սրա հետ միասին առանձին արհեստ են դառնում աղացպանի ու հացթուխի զբաղմունքները։

Հացահատիկների մշակման սկզբնավորության հետ նոր դարաշրջան է բացվում մարդկության կյանքում։ Կյանքի քոչվորային ու թափառական յեղանակին հաջորդում է մշտական նստակյացությունը։ Հողն արդեն չեն լքում այլևս, այլ՝ ընդհակառակը, հանձնում են զավակներին ու թոռներին։ Նախնադարյան թափառական ու քոչվոր հրոսակույտի տեղն է գալիս յերկրագործական համայնքը։

Մի տեղում նստակյաց դառնալն սկզբում կատարվում եր տոհմային խմբակներով, և հացի մշակումն էլ ճիշտ նույն կերպով կատարում եյին տոհմի անդամները միասին։ Հողի այսպիսի միատեղ մշակում գոյություն ուներ հին գերմանացիների մեջ. Անգլիայում, ինչպես այս մասին վկայում են որենսդրական հնագույն հիշատակարանները, հերկելը նույնպես ամբողջ գյուղերը միասին եյին կատարում։ Ռուսաց հին տարեգիրը պոլյանինների մասին հաղորդում է, վոր նրանք ապրում եյին միասին տոհմերով և միատեղ էլ տիրում եյին հողին։

2. ՅԵՐԿՐԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ՏՈՀՄԱՅԻՆ ՈՒ ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԸ։ Քանի դեռ նախնադարյան թանձրախիտ անտառները նախապես մաքրելու, այրելու կամ արմատահան անելու կարիքը կար, քանի դեռ բուն իսկ յերկրագործական աշխատանքները կատարվում եյին նախնական յեղանակով՝ ձեռքերով, հողի հասարակական մշակումն անհրաժեշտություն եր։ Նստակյաց յերկրագործության անցնելու հետ կորցրը (новина) մաքրելը դադարում է, իսկ գութանի հերկը մեկ-յերկու գործավորից ավելի չի պահանջում։ Միատեղ, ընդհանուր աշխատանքն այսպիսով ավելորդ է դառնում. ընդհանուր տոհմային տնտեսությունն սկսում է տրոհվել առանձին ընտանեկան տնտեսությունների։ Միաձույլ տոհմի տեղը կազմվում են ընդարձակ անբաժան ընտանեկան համայնքներ, վորոնք ընդգրկում են ազգականների մի քանի սերունդներ մինչև ցեղապետի և ցեղի գլխի, այսինքն «հոր» թոռներն ու ծոռները։ Զարգացման վորոշ աստիճանի ժամանակ անբաժան ընտանեկան համայնքներ գոյություն ունեն բոլոր ժողովուրդների մեջ, Արևելքի ժողովուրդների մեջ, Հունաստանում, Սպարտայում, ինչպես և Աթենքում, Հռոմում, կելտերի, գերմանացիների ու սլավոնների մեջ։ Շոտլանդիայում, Իրլանդիայում, անգլիական Ուելսում ընտանեկան-համայնական կազմակերպությունը յերկար ժամանակ կանգուն եր մինչև XVII դարն ու մասամբ նույնիսկ մինչև XVIII-ը։ Հարավսլավոնական ընտանեկան համայնքը, այսպես կոչված задруга-ն պահպանել է իր գոյությունը մասամբ նույնիսկ մինչև մեր որերը։ Ռուսական հյուսիսում XVI ու XVII դարերում ընտանեկան համայնքը յերկրագործական շենանոցների (поселение) տիպն եր։ Մի քանի տասնյակ անդամներից կազմված խոշոր գերդաստաններ Ռուսաստանում պատահում եյին հաճախ մինչև ամենամոտիկ ժամանակները էլ։

Ընտանեկան յերկրագործական համայնքում, ինչպես արդեն ասել ենք, հողի մշակումն ու ցանքսը գլխավորապես տղամարդու գործունք են։ Այս ժամանակից սկսած կնոջ վրին է ընկնում բացառապես տնային տնտեսությունն վարելը։ Այսպիսով տղամարդկանց և կանանց աշխատանքն է կազմում ընտանիքը կերակրելու գլխավոր աղբյուրը, սրա հետ միաժամանակ համայնքի ամբողջ կազմակերպությունն էլ նահապետական բնույթ է ստանում։ «Ամեն մի հայր ընդունիններին (челядь) տերն է։ Երիկները վարում են, կնանիքը շորեր են կարում։ Իսկ յերբ մեռնում է տան մեծը, տան գլխավորը, զավակներն սկսում են միասին կառավարել և իրենց վրա պետ են կարգում»,—այսպես է պատկերացնում ընտանեկան կարգերը մի հին չեխական յերգ։ Սպարտական ընտանեկան համայնքի գլուխ կանգնած եր հայրը կամ ավագ յեղբայրը—«ընտանեկան ոճաղի այուները»։ Հին հռոմեյական familia-ն (ընտանիքը) տիպիկ նահապետական ընտանիք եր հոր անսահմանափակ իշխանությամբ (pater familias)։ Սլավոնական դադրուգայում տնտեսությունը կառավարում եր «домачин»-ը, այսինքն տարիքով ավագ կամ ընտրովի «տան գլխավորը»։ Ռուս ընտանիքում միևնույն դերը կատարում է «хозяин»-ը, «старшой»-ը, «большак»-ը (տեղատերը, ափուն, ջոջ պապը)։

Հողը վոչ միայն ամբողջ ընտանեկան համայնքի ընդհանուր սեփականությունն է կազմում, այլև միասին է մշակվում. գործիքներն ու տնտեսական մյուս առարկաները նույնպես ամբողջ համայնքին են պատկանում։ Տղամարդիկ կառուցելու և տնից դուրս մյուս աշխատանքներն են կատարում, վարում են և ցանում, կանայք ամբողջ տնային տնտեսությունն են վարում, մանում են, հյուսում են, շոր են պատրաստում ընտանիքի բոլոր անդամների համար, հարավ-սլավոնական ընտանիքներում նրանք սապոն, մոմեր ու նույնիսկ մի քանի բուժիչ դարմաններ են շինում։ Ինչպես աշխատանքն, այնպես էլ սպառումն ընդհանուր է։ Ընտանիքի յուրաքանչյուր անդամ մյուսներին հավասար իրավունք ունի բնակարանի, պարենի ու հագուստի նկատմամբ։

3. ՀԱՐԵՎԱՆԱՑԻՆ ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ԾԱԳՈՒՄԸ։ Միաձույլ տոհմն սկզբնապես տրոհվում է առանձին ընտանեկան համայնքների։ Սրանց միջև յեղած կապը միանգամից չի կտրվում։ Մեծ մասամբ այս տոհմակից ընտանիքները շարունակում են ապրել կողք-կողքի իրրև ամենամոտիկ հարևաններ, պահպանվում է նաև ընդհանուր հողատիրությունն էլ։ Սակայն հողի մշակությունը կատարվում է զատ-զատ. վարելահողերն էլ վորոշ ժամանակամիջոցից հետո վերաբաժանում են՝ առանձին ընտանիքների անդամների թվի փոփոխվելուն համապատասխան։ Տոհմակից ընտանիքների միջև յերևան են գալիս յեկվոր վերաբնակիչներ։ Ընդամին տոհմական կապը կորցնում է ամեն տնտեսական նշանակություն և յուրաքանչյուր նոր սերնդի հետ թուլանում և մոռացվում է։ Տոհմակցական կապը վերածվում է հարևա-

նային կապի, տոհմային յերկրագործական համայնքը դառնում է հարևանային-գյուղական համայնք, «общество»-ն, «мир»-ը Ռուսաստանում, «մարկա»-ն Արևմուտքում)։

Հողի ընդհանուր սեփականությունը պարբերական վերաբաժանումով հանդերձ սկզբում (յերբեմն նաև յերկար ժամանակ) պահպանվում է հարևանային համայնքում էլ։ Բոլոր անհերկելի հողերը, անտառները, խոտհարքները, արոտները, պարապուտները (пустоши) վոչ միայն ընդհանուր տիրապետության առարկա յեն, այլ և յենթակա յեն ընդհանուր ոգտագործմանն։ Անբաղաքակիրթ ժողովուրդների մեջ համայնական կարգեր համարյա չեն պատահում։ Համայնքը Յեվրոպայի ու Ասիայի պատմական ժողովուրդների մեջ և միայն, վոր լիակատար զարգացման և հասել։ Ռուսաստանում և Հնդկաստանում յերկրագործական համայնքը պարբերական վերաբաժանումով հանդերձ գոյություն ուներ մինչև մոտ ժամանակներս, իսկ տեղ տեղ այն պահպանվել և մինչև մեր որերն էլ։ Շոտլանդիայում, Իրլանդիայում, անգլիական Ուլեսում, վորտեղ հին կարգերն առանձնապես յերկար են պահպանվել, հողը վերաբաժանում եյին դեռ XVII ու XVIII դարերում, և մասամբ մինչև անցյալ դարի կեսն էլ։ Իսկ Յեվրոպայի ցամաքի յերկրներում համայնական կարգերն ընդհանրապես շատ կարճ ժամանակ են տևել և վաղուց արդեն չքացել են։ Սակայն հողի այն վերաբաժանումները, վորոնք տեղի յեն ունենում ժամանակ առ ժամանակ և, ճշմարիտ, բացառիկ դեպքերում, հիշեցնում են, վոր այն, ժամանակով այստեղ էլ հողի համայնական տիրապետություն է յեղել։

Վորքան ավելի յե զարգանում, մեկուսանում առանձին տնտեսությունը, վորքան ավելի շատ աշխատանք ու ծախսումներ (затрата) է դնում իր մշակած հողամասի մեջ յուրաքանչյուր առանձին յերկրագործ, այնքան ավելի մեծ հիմունքով նա սկսում է այն հողամասն իրենը համարել։ Ընդամին հողի համայնական տիրապետությունը կորցընում է ամեն մի ուժ ու նշանակություն։ Վարելահողերի վերաբաժանումներն ավելի ու ավելի հազվադեպ են կատարվում և վերջապես բոլորովին դադարում են։ Հողի սկզբնական համայնական տիրապետությունից դեռևս մի առժամանակ, յերբեմն և բավական յերկար ժամանակ իրրև հետք մնում է անհերկելի հողերի համայնական սեփականությունը միայն։ Հողի համայնական սեփականությունից մասնավոր սեփականության անցնելն այնքան ավելի վաղ ու արագ եր կատարվում, վորքան ավելի վաղ ու արագ եր վերջանում տվյալ վայրի բնակության նստակյաց դառնալու պրոցեսը։ Ահա թե ինչու Արևմտյան Յեվրոպայում հողային մասնավոր սեփականության զարգացումն ավելի վաղ և տեղի ունենում, քան Ռուսաստանում, և հարավային Ռուսաստանում ավելի վաղ, քան հյուսիսայինում։

Յուրաքանչյուր տոհմային կամ ընտանեկան համայնք իր ընդարձակ ծավալի շնորհիվ հեշտությամբ կարող եր բավարարել իր բոլոր

տնտեսական կարիքները, և նրա տնտեսությունն այսպիսով փակ ու ինքնաբավ (самодовлеющий) բնական տնտեսության մի մաքուր տիպ եր։ Գյուղական համայնքում տոհմային միաձույլ տնտեսությունը բաժանվում է սկզբում առանձին խոշոր ընտանեկան տնտեսություններին, իսկ հետագայում խոշոր ընտանեկան համայնքներն էլ բաժանության միջոցով տրոհվում են սահմանափակ անդամներ ունեցող փոքրիկ ընտանիքների։ Ընդամին յուրաքանչյուր առանձին ընտանիքի ուժերը կրճատվում են, և աշխատանքի բաժանումն արդեն այնպես սպառիչ լրիվությամբ չի կարող կիրարկվել նրա մեջ, ինչպես տոհմային ու ընտանեկան միություններում։ Մյուս կողմից, կերկրագործության ու նստակյացության անցնելուց հետո զանազան տնտեսական արդյունքների արտադրության տեխնիկան էլ շատ ավելի բարդ է դառնում։ Հենց այս պատճառով էլ բազմաթիվ առարկաներ, որոնք անհրաժեշտ են տնտեսության մեջ, ու ամենից առաջ հողը մշակելու շատ գործիքներ, այլևս չի կարելի տնային միջոցներով պատրաստել։ Սրա հետևանքով գյուղական համայնքի մեջ կերևան են գալիս մասնագետ արհեստավորներ՝ դարբիններ, կոշկակարներ, բրուտներ, հյուսներ, ադացպաններ։ Սկզբում սրանք միևնույն կերկրագործներն են, որոնք պարապ ժամերին արհեստով են զբաղվում։ Սակայն ժամանակի ընթացքում նրանք թողնում են կերկրագործությամբ պարապելն և բացառապես արհեստավորի զբաղմունքին են նվիրվում։ Այսպիսի թափառող արհեստավորները կամ շրջում են գյուղից գյուղ և կամ մի վայրում բացառապես իրենց համայնքի աղգաբնակության պետքերն են հոգում։

Կերկրագործական համայնքի տնտեսական ու արտադրողական գործունեությունը զարգացման նախընթաց աստիճանի տնտեսական ձևերի հետ համեմատելով՝ նկատելի առաջադիմություն ենք տեսնում ինչպես արտադրության կեղանակների, այնպես և աշխատանքի կազմակերպության ձևերի մեջ։ Ուտելիքի պարզ հավաքումն ու անասնապահությունը տեղի կեն տալիս, ընկերկում են կերկրագործության առաջ, որում աչքի ընկնող տեղ և գրավում մարդու բուն արտադրողական գործունեությունը։ Նույնինքն կերկրագործական մշակույթի կեղանակների մեջ խոշոր առաջադիմություններ են արված մի կողմից կեռադաշտային սիստեմը կիրարկելով ու մյուս կողմից հողը գութանով մշակելուն անցնելով։ Սակայն վորքան ավելի մեծ դեր և սկսում խաղալ մարդկային աշխատանքն արտադրողական գործունեության մեջ, վորքան ավելի անկախ և դգում իրեն մարդը շրջապատող բնության պայմաններից, տեխնիկայի առաջադիմության հետ միասին վորքան ավելի արտադրողական և դառնում բուն իսկ աշխատանքն, այնքան ընդամին ավելի ու ավելի ավելորդ եր դառնում շարունակ պարզ աշխատակցությունը, վոր իմաստ ուներ միայն այն ժամանակ, կերբ առանձին մարդու ուժերը գոյության կռվում դեռևս բավական թույլ

ու անբավարար էլին։ Նույն ուղղությամբ, այսինքն՝ հասարակական արտադրությունից միանձնյա արտադրության դիմելու ուղղությամբ և զարգանում յերկրագործական տնտեսության տեխնիկան էլ։ Ցեվ ահա այս բոլորի հետևանքով ընդարձակ տոհմային խմբակները տրոհվում են առանձին ընտանիքների։ Սակայն այս առանձին ընտանիքների տնտեսության միջև յեղած կապը չի ընդհատվում, այլ հիմնավոր և արդեն վոչ թե արենակցության վրա, այլ յերկրամասորեն մոտիկ լինելու ու միքանի տնտեսական շահերի ընդհանրության վրա։ Ցեվ յերբ հասարակական խմբակների միացման բնական, այն է, ամենից առաջ արենակցությունից բղխող պատճառներին փոխարինում են այն պատճառները, վորոնց արմատները բուն արտադրողական գործունեության պայմանների մեջ են խարսխված, ապա անկարելի յե այս անցումն էլ ճիշտ նմանապես խոշոր առաջադիմական քայլ չհամարել։ Աշխատանքի բաժանման տեսակետից էլ նկատելի յեն միքանի առաջադիմություններ։ Թեև ամբողջ արտադրական գործունեությունն առաջվա պես ամփոփվում է տնային բնական տնտեսության շրջանակի մեջ, թեև այս տնային տնտեսության մեջ աշխատանքի բաժանումն ամենից առաջ սեռի տարբերության վրա յե հիմնվում դեռևս, սակայն և այնպես բուն իսկ տնտեսական գործունեությունը անհամեմատ ավելի բազմազան և դառնում։ Արհեստավոր դասակ արդի դարգացումն էլ մի նկատելի առաջադիմական քայլ է ինչպես արտադրության զարգացման, այնպես և աշխատանքի հասարակական բաշխման զարգացման մեջ։ Մասնագետ արհեստավորները հաճախ միքանի հարևան յերկրագործական համայնքների պետքերին են ծառայում և այս դեպքում նրանց շաղկապող ողակ են դառնում՝ նախապես կատարելով ապագա քաղաքային արհեստավորների դերը։ Ցերբ յերկրագործական համայնքում մասնավոր հողային սեփականություն և սահմանվում, սրանով լրանում է արդեն մասնավոր սեփականության զարգացման պրոցեսսն ընդհանրապես։ Հանձինս հողային սեփականատերերի աճում, զորանում է մի դասակարգ, վոր վերջիվերջո յերկրագործական համայնքն իրեն է յենթարկում և յուրացնում է նրա տնտեսական կյանքը կաղմակերպողի դերը։

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԿԱԼՎԱԾՔՆ ՈՒ ԿԱԼՎԱԾԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ՀՈՂԱՏԵՐ ԴԱՍԱԿԱՐԳԻ ԾԱԳՈՒՄԸ։ Ցերկրագործական հասարակության մեջ արհեստավոր դասակարգի անջատվելու հետ միասին ծնացած յերկրագործ մասսայից մի նոր հասարակական բաժանում է առաջ գալիս. համայնքը բաժանվում է տիրող ու հպատակ դասակարգի, շահագործողների ու շահագործվողների։ Շահագործման սկիզբը հասնում է մինչև հնագույն նահապետական-տոհմային համայնքի ժամանակներն անգամ, յերբ համայնքում կազմակերպիչ նահապետի ընտանիքը սրան շրջապատող ուրիշ իշխող ընտանիքների հետ միասին կազմում էին մի խմբակ, վորը համարյա չէր մասնակցում կամ բոլորովին չէր մասնակցում անմիջական արտադրողական գործունեությանը և ապրում էր համայնքի ծնացած անդամների հավելյալ աշխատանքի հաշվին։ Վորքան ավելի յերը ընդարձակվում, մեծանում տոհմային համայնքն, այնքան ավելի յերը բարդանում տնտեսական գործունեությունն, ընդամին այնքան ավելի աչքի ընկնող էր դառնում ղեկավար ընտանիքների խմբակն էլ։ Տոհմային կազմակերպության քայքայվելով առանձին տոհմերի ղեկավար խմբակներն էլ կորցնում էին իրենց համայնքների տնտեսության հետ ունեցած անմիջական կապը և դառվելով կազմում էին հատուկ կառավարող դասակարգ։ Խաղաղ վարչական գործունեության հետ միասին կառավարող դասակարգի վրա բացի սրանից դրվում են յերկրագործական աղգարնակության արտաքին հարձակումներից պաշտպանելու պարտականությունները էլ։ Այսպիսով վարչական ու կառավարող դասակարգը հատուկ ղինվորական դասակարգի նշանակություն է ձեռք բերում։

Վորսորդների ու անասնապահների կյանքը մշտական արյունահեղ ընդհարումների մեջ է անց կենում։ Այս պատճառով բոլոր տղամարդիկ հավասարապես վարժվում են զենք գործածելու, բոլորը միակերպ ռազմիկ են լինում։ Ցերկրագործն, ընդհակառակը, առիթ է ունենում ամենից առաջ խաղաղ աշխատանքի գործիքների հետ գործ ունենալու։ Վորքան ավելի ամրապես էր նստակյաց դառնում յերկրագործը մի վայրում, այնքան ավելի յեր ընտելանում խաղաղ աշխատանքին, այնքան ավելի դժկամությամբ էր պոկվում այս աշ-

խատանքից ռազմական նպատակների համար։ Նրան կարող էին զենքի դիմելու հարկադրել միայն թշնամու ներխուժումը կամ հողի կարիքն ու հողային նեղվածությունը, ինչպես այսօրեղավ, որինակ, Հռոմում։ Ցերը յերկրագործ ազգաբնակության մասն այս կերպով խաղաղ կյանքի սովորություններ և յուրացնում, սրա մոտագույն հետևանքը լինում է հատուկ զինվորական դասակարգի չոկնվելն ու առանձնացումը։ Զինվորական պետերի շուրջն այժմ արդեն խմբվում և վոչ թե ամբողջ չափահաս արական բնակչությունն, այլ միայն այնպիսի մարդիկ, վորոնք հատկապես նվիրվել են զինվորական գործին։ Իր հատկություններով կամ իր դիրքով աչքի ընկնող յուրաքանչյուր պետ կողքին ունի իր նման արկածախնդիրներից կազմված մարտախումբ։ Այսպես և ծագում կորիզը զինվորական դասակարգի, վոր հետագայում դառնում է ասպետություն ու աղնվականություն։ Կառավարող շրջաններին հարելով՝ այս դասակարգը կազմում է զինվորական արիստոկրատիան։ Բացի նրանից, նույն զինվորական կառավարող դասակարգն ազգաբնակության մնացած մասսայից չոկվում եր իր գույքային դրությամբ էլ։ Ամենից առաջ հենց գույքերով մեծապես ապահովված լինելն այս դասակարգի ներկայացուցիչներին ազատում եր անմիջական յերկրագործական աշխատանքից և նրանց հնարավորություն եր տալիս զինվորական գործունեության նվիրվելու։ Մյուս կողմից բուն իսկ այն արտոնյալ դրությունը, վոր ունեին նրանք, սրանց ձեռքին ծառայում եր միջոց նրանց գույքերն էլ ավելի շատացնելու։

Ռազմական ավարը, վոր առաջ ցեղի բոլոր անդամների միջև եր բաշխվում, այժմ բացառապես, կամ համարյա բացառապես, ընկնում է զինվորական դասակարգի ձեռքը։ Վորտեղ առիթ ու հարմարություն և լինում, այնտեղ առևտրի յե հանվում և փոխանակվում և ավելի պիտանի կամ հատկապես թանգարժեք առարկաներով։ Հաճախ, մանավանդ ծովափնյա վայրերում, հատուկ արշավանքներ են ձեռնարկվում, ընդվորում մի տեղ թալանած ավարը ծախվում է մի այլ վայրում։ Այսպիսով առևտրական փոխանակությունն սկզբում սերտ կապ ունի աղնվականության ծովահենական ու սոսկ հենական արշավանքների հետ։ Կառավարող զինվորական շրջաններից ծագած մարդիկ առաջին առևտրականներն եյին։ Հին ժամանակ փյունիկեցիք Արևելքում, հռոմեացիները Արևմուտքում մի ժամանակ թե վաճառական եյին ու թե ծովահեն։ Յեգիպտոսի ու Բաբելոնի արիստոկրատիան նույնպես պարապում եր առևտրական գործերով։ Իլիականի ու Ոդիսականի թագավորներն ու հերոսները պարծենում են իրենց ծովահենական արշավանքներով և հպարտությամբ պատմում նրանց մասին։ Միջնադարյան Յեվրոպայում նորմանները սարսափ եյին տարածում Հյուսիսային ու Միջերկրական ծովերի բոլոր ափերին։ Կիևի իշխաններն իրենց մարտախմբերով արշավանք եյին գործում

Բյուզանդիա և միևնույն ժամանակ նաև մշտական առևտրական հաղորդակցություն էին պահպանում նրա հետ Եվրոպական ցամաքի վրա, որտեղ արիստոկրատները հարմար չէին ճանապարհների բացակայության պատճառով զրկված էին առևտրական փոխանակության մեջ անմիջական մասնակցություն ունենալու հնարավորությունից, ոգտվում էին հատուկ միջնորդների ծառայություններից։ Մեծ մասամբ իբրև այսպիսի միջնորդներ հանդես էին գալիս առևտրական գործին սովոր հրեաները։ Կարոլինգյան շրջանում բոլոր աղնվականներից ու աշխարհիս հզորներից յուրաքանչյուրն «իր» հրեան ուներ։

Պատերազմն ու առևտրական փոխանակությունը, որոնք հարըստացնում էին ղինվորական դասակարգի անդամներին, միաժամանակ սրանց անհրաժեշտ բանվորական ուժեր էլ էին մատակարարում՝ նրանց համար բազմաթիվ ռազմագերիներ ու ստրուկներ հայթայթելով։ Մեծաքանակ նյութական միջոցներ ու բազմաթիվ բանվորական ուժեր ունենալն իր հերթին կառավարող դասակարգին հնարավորություն էր տալիս ընդարձակ հողային տիրապետություններ կենտրոնացնելու իր ձեռքում։ Ցերկրագործական կուլտուրայի զարգացման սկզբնական աստիճանի ժամանակ, յերբ աղատ հողերի ու պարապուտների մշակումը դեռ նոր-նոր էր սկսվում, յուրաքանչյուր մարդ կարող էր իր ոգտագործման համար գրավել, բռնել այնքան տարածություն, որքան մշակելու ուժ ուներ։ Ցեվ բնական է, որ մեծաքանակ ստրուկներ ունեցողը կարող էր ավելի ընդարձակ ծավալով յերկրագործական տնտեսություն վարել և հետևաբար գրավել ավելի ընդարձակ հողային տարածություն։

Ամբողջ հողային սեփականության մյուս աղբյուրը հողային շնորհումների սիստեմն էր։ Ցեթե դեռևս հին տոհմային համայնքի շրջանակում կառավարող ընտանիքներն իրենք չէին աշխատում և ապրում էին համայնքի մյուս անդամների հավելյալ աշխատանքով, ապա այժմ, յերբ կառավարող դասակարգի ձեռքումն էին գտնվում թե ուժն ու թե հարստությունը, ստորադրյալ աղգաբնակության հաշվին ապրելն իսկական սիստեմի վերածվեց։ Վորոշ ռազմական ու վարչական ծառայություն անող անհատներին ապահովելու նպատակով՝ սրանց հատկացնում էին նրանց դիրքին համապատասխան վորոշ մեծությամբ հողամաս այն պայմանով, վոր նա տեղական ազգաբնակությունից իր ոգտին յեկամուտներ ստանալու իրավունք ուներ։ Թեև այսպիսի շնորհումները հենց պայմանագրով էլ կատարվում էին և ծառայության հարաբերությունների դադարի հետ պետք է յետ վերադարձվեին, սակայն այն անհատները, որոնք հող էին ստացած լինում պայմանական տիրապետության համար, վերջիվերջո այս հողային շնորհումները դարձնում էին իրենց լիակատար ու ժառանգական սեփականություն։

Պակաս ընդարձակ հողային տիրապետություններ չէին կենտրո-

նանում նաև քրմական հոգևոր դասակարգի ձեռքերում։ Այս դասակարգի ներկայացուցիչները շնորհիվ այն հանգամանքի, որ տնտեսական փորձառություն ու մեծ չափով մտավոր զարգացում ունեյին, տնտեսական կյանքի զարգացման ու կազմակերպության մեջ եւ ավելի եյական դեր եյին կատարում, քան աշխարհիկ կառավարող շրջանները։ Մեծաքանակ բանվորական ուժեր ունենալով՝ հարուստ ու ազդեցիկ տաճարներն ու վանքերը ընդարձակ չափերով կիրարկում եյին ազատ հողերի գրավումը։ Աշխարհիկ իշխանության առաջնորդներն ու մանավոր մարդկանց նվիրատվություններն ու նրպաստները հոգևոր հողատիրության այժմյան մյուս աղբյուրն եյին կազմում։

Ինչպես հայտնի է, հողային շնորհումները, որոնք զարգանալով լրացած սիստեմ դարձան, այսպես կոչված ֆեոդալական կարգերի հիմունք չեղան։ Իր ամենալրիվ զարգացման ու կատարելագործության հասավ ֆեոդալիզմը միջնադարյան Եվրոպայում, սակայն այսպիսի ֆեոդալական կարգեր գոյություն են ունեցել և ունեն երկրագործական ժողովուրդների մեջ—Չինաստանում, Հնդկաստանում, հին-Եգիպտոսում, Միջագետքում, նույնիսկ ժամանակակից կիսաքաղաքակիրթ ժողովուրդների մեջ՝ Հաբեշստանում, Պոլինեզիայի պետություններում, որտեղ կարելի է պատահել հողով պայմանաբար պարգևատրելուն, որ հիշեցնում է արևմտյան Եվրոպայի լենի սիստեմը (ленная система)։

2. ՀՈՂԱՅԻՆ ԿԱԽՅԱԼ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ. Մի կողմից՝ ազատ հողերի գրավման ու մյուս կողմից հողային շնորհումների հետևանքով, այն ժամանակներում, երբ տոհմական հողային համայնքի քայքայման ու սրա՝ հարևանային տերրիտորիալ համայնք դառնալու պրոցեսը վերջանում եր, հողային ազատ տարածության մեծ մասն արդեն կենտրոնացած եր կառավարող արիստոկրատ դասակարգի ձեռքում։ Բացի սրանից, ավելի ուժեղ հողատերերը սրանով չսահմանափակվելով՝ սկսեցին իրենց բացառիկ ոգտագործման համար հավշտակել համայնական հողերն ու հանդամասերը (угодия)։ Հողատիրության հետ միասին ծայրահեղ զարգացման է հասնում գույքային անհավասարությունը, որ հազիվ նկատելի եր վորսորդական համայնքներում, իսկ հովվական ժողովրդների մեջ ավելի աչքի եր ընկնում։ Մի կողմից կազմվում է խոշոր սեփականատերերի դասակարգը, որ տեր եր հողի ընդարձակ տարածությունների, անասունների, բազմաթիվ ստրուկների, դանազան շարժական գույքի, մյուս կողմից երկրագործական համայնքի ներսում, որ այժմ հարկադրված և իր սկզբնական սահմաններում փակված մնալ, աճում և մի ավելացած ազգաբնակություն, որ կերակրվելու համար մի փոքրիկ կտոր հող անգամ չունի։

Այսպիսով, ունևոր դասակարգի դեմ, որ արտադրության ամեն

միջոցների, սրանց թվում և սրանցից ամենակարևորի—հողի տերն եր, կանգնած եր ընչաազակաւ ու անհող յերկրագործների դասակարգը։ Սրա շնորհիվ նոր բարենպաստ պայմաններ եյին ստեղծվում շահագործման հետագա զարգացման և չքավոր մասսան գուտ տնտեսապես սեփականատերերի դասակարգին ստորադրելու համար։ Համայնքի ընչաազակաւ ու չքավոր անդամներն այժմ ինչպես հող, այնպես և մշակման գործիքներ, բանող անասուններ, ցանքսի սերմեր կարող եյին ստանալ միայն հողատերերից։ Վերջիններս այս բոլորը տալիս եյին, սակայն տալիս եյին վոչ թե ձրի, այլ փոխատվությամբ, այն պայմանով, վոր վորոշ «տոկոս» վճարեն բերքի մի մասը տալով կամ թե հանձն առնելով տոկոսի փոխարեն աշխատելու—«за рост служити», ինչպես գրում եյին XVI դարում մոսկովյան պարտաթղթերում։ Փոխատվությունը տոկոսներով վերադարձնելով՝ յերկրագործը կարող եր նորից ազատ համարել իրեն։ Բայց վորովհետև այս կերպով վճարահատույց լինելու հույս չեր լինում մեծ մասամբ, ուստի և փոխատվություն ստացած գյուղացին այս փոխատվությունը անող հողատիրոջ նկատմամբ կախյալ հարաբերության մեջ եր դրվում սովորաբար։

Պարտքերի փոխարեն ստրուկ դարձնելու սովորությունը լայն տարածված եր ամբողջ հին-Արևելքում։ Հունաստանում Սոլոնի բարենորոգումների ժամանակ համարյա ամբողջ յերկրագործ ազգաբնակությունը կախման մեջ եր սակավաթիվ հողատեր դասակարգից։ Կլիեներ, այսինքն կախյալ հարաբերությունների նույնպիսի զարգացում տեղի ուներ նաև հին Հռոմում։ Միջնադարյան Յեվրոպայում նույն ճանապարհով կազմվեց կիսազատ շինականների—«վիլլաններին» դասակարգը, հին Ռուսաստանում—զակուպների (закуп) դասակարգը։

Յերբ գյուղական համայնքների ներսում հողային նեղվածությունն աճում եր, և առանձին հողամասերն ավելի ու ավելի եյին տրոհվում մանր կտորների, սրան զուգընթաց աճում եր չքավոր ու ընչաազակաւ յերկրագործների թիվն էլ։ Արևմտյան Յեվրոպայում VIII դարից, Ռուսաստանում XV-XVI դարից սկսված յեռադաշտային մշակման անցնելն էլ ավելի յեր մեծացնում հողի կարիքը, վորովհետև յեռադաշտային սիստեմը համապատասխան չափով էլ ավելի ընդարձակ հողային տարածություն եր պահանջում։

Յեթե վոչ հողի կարիքն, ապա ազնվականության կողմից հասած բռնությունները հարկադրում եյին բազմաթիվ մանր յերկրագործների փնտռելու հզոր մարդկանց հովանավորությունը՝ իրանց հողաբաժիններով հանդերձ հզորների «կոմմենդացիային» յենթարկվելով (հանձնվելով, «բախտն ընկնելով») կամ նրանց մոտ «գրավադրվելով» («закладывая»)։ Այստեղից առաջանում և այն յերևույթը, վոր Արևմտյան Յեվրոպայում կոչվում եր կոմմենդացիա, իսկ Ռուսաստանում զակլադնիչեստվո։ Հազվադեպ չեյին այն դեպքերը, յերբ այսպիսով հարուստ հողատերերի հովանավորության եյին հանձնվում ամբողջ համայնքներ։

Ցեթե կարիքը յերկրագործ-համայնիկներին (общинник) հարկադրում եր խոշոր հողատերերի նկատմամբ կախյալ հարաբերությունների մեջ լինելու, ապա խոշոր հողատերերն էլ իրենց հերթին պատճառներ ունեյին, որոնց շնորհիվ նրանք գերադասում եյին իրենց հողը բաժանել իրանցից կախումն ունեցող յերկրագործներին, քան իրանց դաշտերն ստրուկների աշխատանքով անմիջորեն մշակել։ Հողատիրության սահմանների ընդարձակումով ստրուկների աշխատանքով հողը մշակելն ավելի ու ավելի դժվարանում եր։ Բացի սրանից, որովհետև հացահատիկային արդյունքները վաճառելու համար շուկա չկար ամենևին, այս պատճառով կալվածատիրական ընդարձակ վարուցանքսը հարկավոր էլ չեր։ Իսկ հողատիրոջ սեփական կարիքները գոհացնելու համար լիովին բավարար եյին բնատուրքի այն գանձումները, որ ստանում եր նա իրանից կախումն ունեցող յերկրագործներից։ Այս պատճառով հողատերերն իրենց արտավարները (запашки), որ մշակում եյին ստրուկների ձեռքով, ընդարձակելու փոխարեն գերադասում են ստրուկներին նստեցնել հողի վրա՝ սրանց հողամասեր տալով և պարտադրելով, որ տուրք (оброк-մյուլք) վճարեն գանազան տնտեսական արդյունքներով ու առարկաներով։ Այն դեպքերում, յերբ ստրուկների թիվն այս բանի համար անբավարար եր լինում, հողատերն աշխատում եր դեպի իր հողերը գրավելու ազատ մարդկանց՝ սրանց կախման մեջ դնելով իրենից։

Ընդամին հողի վրա բնակեցրած ստրուկների ու կախյալ վարձակալների տարբերությունը հետևյալն եր, նախ՝ ընդունում եյին, որ վարձակալներն իրանց առած փոխատվությունները վերադարձնելուց հետո իրավունք ունեյին ազատորեն մի այլ վայր անցնելու, և յերկրորդ՝ ստրուկների հողամասերի վրա ավելի մեծ չափերով ծառայություն ու տուրքեր եյին ծանրանում։ Սակայն ժամանակի ընթացքում այս տարբերությունն էլ չքացավ՝ մի կողմից՝ թե առաջիններին ու թե վերջիններին ծառայություններն ու տուրքերը հավասարվում եյին, մյուս կողմից՝ մեծ մասամբ փոխատվությունը վերադարձնելու անհնարինությունը կաշկանդում, կապում եր նաև սկզբնապես ազատ յերկրագործին ոչ միայն հողատիրոջ անձնավորությունից, այլև տեղից, և ընդամին այնքան ավելի ամուր եր կապում, որքան ավելի յերկար եր մնացել ստացած հողամասում։ Վերջիվերջո յերկրագործը զրկվում եր իր հողամասից հեռանալու իրավունքից, մեխվում եր հողին և հողատիրոջ ճորտը դառնում։ Այսպիսով յերկու դասակարգերն էլ, թե ստրուկներինն ու սկզբնապես ազատ յերկրագործներինը, ձուլվում, դառնում եյին մի ընդհանուր ճորտային մասսա, որ կախումն ուներ հողատիրոջից և սրա նկատմամբ պարտական եր գանազան աշխատանքներ կատարելու (կոռ, բեկար, барщина) ու տուրք վճարելու սկզբում բնաբերքով, հետագայում փողով։ Արևմուտքում անազատ ու կիսազատ տարրերի այս ձուլումը կատարվել և դեռևս IX—X դարերում, իսկ

Ռուսաստանում շնորհիվ սրա հողերի ընդարձակության, առատության, այլև այն հանգամանքի, որ այստեղ յերկար ժամանակ տիրում եր նախնական կոտորովի յերկրագործությունն, այս ձուլումը կատարվեց XVI—XVII դարերում միայն։ Այժմ արդեն իրարուց տարբերվում են վոչ թե սորուկներն ու հողամասերի ազատ իրակալները (держатели), այլ ճանձնական ճորտերը միայն, վորոնց բանեցնում եյին անձնական ծառայությունների համար կամ, վորոնք հողատիրոջ տնտեսության մեջ զանազան մանր գործեր եյին կատարում, ու ժառանգական ճորտ յերկրագործները, կամ մեզանում, Ռուսաստանում դարբասի մարդիկ (дворовые люди—«խանլըղի» մարդիկ) ու իսկական ճորտերը, մյուլքատու կամ կռուվոր գյուղացիք (оброчные или барщинные крестьяне)։ Անձնական ճորտերի թվին պատկանում եյին վոչ միայն ձիապանները, խոհարարները, անձնական ծառաներն ու վստահուննակ անհատները, վորոնք տնտեսությունը կառավարելում զանազան պաշտոններ եյին դրավում, այլև մասնագետ արհեստավորներն, ընդվորում առանձին կալվածներում այսպիսի ճորտ արհեստավորների թիվը հաճախ շատ մեծ եր լինում։ Սկզբում սրանք բացառապես կալվածատիրոջ գործն եյին բանում, ստանալով բնակարան և ուտելիք միայն, իսկ հետագայում վորոշ տուրք վճարելու պատճառով նրանց սկսեցին թույլ տալ, վոր ազատ ժամանակ մասնավոր պատվերներ կատարեն։

3. ԿԱԼՎԱԾՔՆ ՈՒ ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԸ։—ԿԱԼՎԱԾԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ։ Միջնադարյան ժամանակաշրջանի կեսի մոտերքն Արևմտյան Յեվրոպայում ազատ յերկրագործական աղգաբնակությունը համարյա լիովին չքացել եր։ Դեռևս IX դարի սկզբին Ս. Ժերմեն դե Պրեյի (Ֆրանսիա) աբբայությանը պատկանած 2.859 գյուղացիական տնտեսությունից միայն 8-ն եր ազատ հաշվվում, մնացած բոլորն սորկային կամ ճորտային տնտեսություններ եյին։ Անգլիայում XI դարի յերկրորդ կեսի վիճակագրության համաձայն (վոր քաղում են Domes-daybook-ից—Ահեղ Դատաստանի գրքից) ազատ իրակալ-վարձակալները (держатели-арендаторы) կազմում եյին ամբողջ գյուղացիական աղգաբնակության հազիվ 5%-ն, այսինքն մեկ քսաներորդ մասը։ Ռուսաստանում գլխավորապես կենտրոնական ու հարավային մարզերն (область) եյին ճորտային հարաբերությունների տիրապետության վայր, այնինչ հյուսիսում, ընդհակառակը, ազատ յերկրագործական աշխատանքն եր պահպանվում։

Ազատ գյուղացիության չքանալու հետ միաժամանակ ազատ գյուղացիական համայնքն էլ եր չքանում։ Այնտեղ, վորտեղ համայնքը պահպանվում եր, այն ընկնում եր հարևան հողատիրոջից կախումն ունեցող վիճակի մեջ։ Այսպիսի կախյալ համայնքի գլխավոր կողմն այն եր, վոր համայնքի անդամները խմբովին պատասխանատու եյին դառնում զանազան տուրքերի կանոնավոր վճարման ու կոռը քաշելու համար։ Համայնքի բոլոր գործերն այժմ արդեն վոչ թե ազատ համայնիկների

միութիւնն եր կարգադրում, այլ կալվածատիրոջ նշանակած կառավարիչը։

Այսպիսով համայնքն ու համայնական տնտեսութիւնը դուրս են մղվում շնորհիվ կալվածքի ու կալվածային տնտեսութեան։ Կալվածքը, դառնում է գյուղի ամբողջ տնտեսական կեանքի կենտրոնը։ Կալվածքում եին գտնվում այն տնտեսական հիմնարկները, որոնք ծառայում եին գյուղի ամբողջ ազգաբնակութեան պետքերին (աղացները, փռերը, խաղող մղելու մամուլները և այլն), ձեռնարկատեր յերկրագործներն այստեղից եին առնում սերմերով ու գործիքներով փոխառութիւն, և վերջապես դարձեալ այստեղ եր գտնվում այն կենտրոնական կետը, որտեղ պաշտպանվում եին Թշնամու ներխուժման դեպքում, որ այն ժամանակները հաճախ եր պատահում։ Սակայն կալվածային տնտեսութիւնը, որ յեկել եր համայնականին փոխարինելու, վոչ գյուղատնտեսական աշխատանքի կազմակերպութեան՝ վոչ էլ հողագործման կարգի մեջ նկատելի փոփոխութիւններ չմտցրեց։ Անխախտ պահպանվում եր ինչպես վարելհողերի առաջվա զատ-զատ ոգտագործումը պարբերական վերաբաժանումով հանդերձ, այնպես և արոտատեղերի ու անտառային հանդամասերի համայնական սեփականութիւնը։ Կանգնած լինելով համայնքի տնտեսական կեանքի կենտրոնում՝ հողատիրոջ դաստակերտը (усадьба) բուն իսկ շենում կենտրոնական տեղ եր գրավում։ Դաստակերտի շենքերին սովորաբար կից եին լինում կալվածատիրոջ աննշան արտավարները, որոնք սկզբում մշակվում եին ստրուկների աշխատանքով, իսկ հետագայում ճորտերի կոռային աշխատանքով, հետո գալիս եին գյուղական շենքերը, գյուղացիների արտերն և վերջապես խոտհարքի մարգագետինները, արոտավայրերն ու անտառները։

Ամեն մեծ սեփականատերերը, թագավորները, արքայութիւնները, վանքերն, ավելի նշանավոր սենյորները (իշխանները) յուրաքանչյուրը մի քանի ու նույնիսկ բազմաթիվ կալվածքներ ունեին։ Կարլ Մեծի կայսերական վիլլանները (դղյակները) սփռված եին նրա լայնածավալ թագավորութեան ամբողջ տարածութեան յերեսին։ Բազմաթիվ հարուստ արքայութիւններ ու վանքեր նույնիսկ մի քանի տասնյակ կալվածքներ ունեին։ Այսպիսի խոշոր սեփականատերերի կալվածքներում տնտեսութիւնը վարում եին հատուկ կառավարիչների կամ երակացուների միջոցով։ Ամեն կալվածքներում կառավարիչների ձեռքի տակ զանազան պաշտոնյաների մի ամբողջ շտաբ եր լինում, որոնցից հետագայում կազմվեց մինիստերիալների հատուկ դասակարգն Արևմուտքում, իսկ մեզանում, Ռուսաստանում այսպես կոչված դարբասի կառավարչին յենթակա ծառաների դասակարգը (слуги под дворским—իանելըղ նոքարներ)։ Կարլ Մեծի հայտնի կապիտուլյարիի մեջ, որը վերաբերում եր կալվածքները կառավարելուն և հրատարակված 812 թվին, հիշատակվում են կառավարիչներ, անտառա-

պահներ, մառանապետներ, տասնապետներ, հարկահավաքներ և ուրիշ ծառայողներ։

Իր տրամադրության տակ բազմաթիվ բանվորական ուժեր ու մասնագետ արհեստավորներ ունենալով, յուրաքանչյուր կալվածք հեշտությամբ էր բավարարում իր բոլոր անհրաժեշտ պահանջները և այս պատճառով փոխանակության կարիք չէր զգում։ Այսպիսով կալվածային տնտեսությունը փակ, բնական տնտեսության դուռ տիպն էր ներկայացնում սկզբնապես։ Նույն կապիտուլյարին կալվածքի կազմակերպության ու կյանքի լրիվ պատկերն է տալիս։ Յուրաքանչյուր կալվածք պետք է ունենար մատակ ձիեր ու քուռակներ, կովեր, խոզեր, վոչխարներ, գանազան ընտանի թռչուններ, հավեր սագեր, բադեր, նմանապես և իրրև ունևորության նշան՝ կարապներ, սիրամարգներ, փասիաններ, աղավնիներ, տատրակներ, վերջապես վորսող գիշատիչ թռչուններ—շահեններ ու բազեներ։ Յուրաքանչյուր կալվածքում պետք է պահվեին ձկնարաններ։ Պատվիրվում էր այգիներում ու բանջարանոցներում խնամել ամենաբազմազան տեսակի ծաղիկներ ու բանջարեղեն, ընդամենը մինչև 74 տեսակ բույսեր ու մինչև 16 տեսակ պտղատու ծառեր։ Յուրաքանչյուր կալվածքում պետք էին ունենալ գանազան տեսակի գինիներ։ Ամբարներում ու մառաններում պահած էին ունենում տնտեսական ու տնային բոլոր անհրաժեշտ առարկաները ու արդյունքները։ Յուրաքանչյուր կալվածքի տնտեսության մեջ պատրաստվում էին չորացրած միս, աղը դրած միս, ապուխտ, գինի, քացախ, ոշարակներ, մրգի խմիչքներ, ձկան յուղ, մանանեխ, պանիր, յուղ, ածիկի ալյուր (солод), մեղր, գարեջուր, մեղրի խորխորաններ, մոմ, ալյուր։ Կալվածքի կանանոցում կանայք շարունակ ըղրաղված էին ժանելով ու այլ կանացի գործերով։

Գանազան տնտեսական հանձնարարություններին համար «յուրաքանչյուր կառավարիչ իր տնտեսության մեջ պետք է ունենար լավ արհեստավորներ, այն է՝ դարբիններ, վոսկերիչներ, արծաթագործներ, մուշտակագործներ, հյուսներ, ատաղձագործներ, գինագործներ, ձրկնորսներ, թռչնորսներ, ոճառագործներ, գարեջուր շինողներ, մրգագինի (сидр)ու ամեն տեսակ այլ համեղ խմիչքներ պատրաստել իմացող մարդիկ, հացթուխներ, վորոնք կարողանային մեզ համար շարմաղ հաց թխել, վարպետներ, վորոնք իմանային ինչպես վորսորդական, այնպես և ձկնորսության ցանցեր հյուսել, ու այլ ամեն տեսակի վարպետներ, վորոնց անուններն էլ թվել չերկար կլքաշեր»։ Կարլի կապիտուլյարիի մեջ հիշատակված արհեստավորների ցանկը դեռևս լրիվ չէ։ Այսպես, Ս. Գալլենի վանքի կալվածքներում մոտավորապես նույն ժամանակներում հիշվում են շաքարահաց շինողներ, աղացպաններ, կոշկակարներ, դերձակներ, մահուդ գործողներ, ապակեգործներ։ Այն ժամանակվա ուրիշ կալվածներում պատահում էին նաև ջուլհակներ, մաշակարներ, ճոններ, տակառագործներ, ներկարարներ։

Սովորաբար կալվածքին կից պահում էին հասարակական աղացը, պտուղներն ու բանջարեղենը չորացնելու հիմնարկը, փչացող արդյունքները պահելու սառցարանները, փուռը, դարեջրի գործարանը, խաղողի մամուլը և այլն։ Այս հիմնարկներից ոգտվում էր ոչ միայն ինքը կալվածատերն, այլ և կալվածքի ամբողջ ճորտ ազգաբնակությունը։ Սկզբում բացառապես տնտեսական դեր կատարելով՝ նրանք չետագայում կալվածատիրոջ համար յեկամտի աղբյուր դարձան։ Գյուղացիներին արգելում էին վորևե այլ տեղում ալուն աղալ ու հաց թխել, գարեջուր պատրաստել, խաղող տրորել, ըստվորում այս բոլորի համար վորոշ վճար էին առնում հողատիրոջ ոգտին։ Հողատիրոջ իրավունքներից մեկն էր այդ, այսպես կոչված, բանալիտեսի իրավունքը։

Տնտեսական արդյունքների ու առարկաների նշանավոր մասը ճորտ ազգաբնակությունն էր մատակարարում, իբրև տուրք։ Սովորաբար տուրքը վճարում էին բնաբերքով. տալիս էին հացահատիկ, վարսակ, խոտ, վառելափայտ, տավար, դանազան կենդանիներ ու թռչուններ, ձուեր, յուղ, մեղր, մոմ, գինի, կտավ, բրդե կոպիտ գործվածքներ ու գյուղացիական տնտեսության այլ առարկաներ։ Ձեռակրաղործական ու դաշտային գործերն էլ գլուխ էին բերում նույնպես ճորտերի կոռային աշխատանքով։ Կոռը շաբաթվա մեջ որերի վորոշ թիվ էր կազմում, սովորաբար յերեք որ, չհաշված այն ավելադիր (добавочный) որերը, վոր աշխատում էին վարուցանքսի և հնձի տաքացած միջոցին։ Մոտավորապես նույնպիսի պատկեր էր ներկայացնում նաև ռուսական բարինի դաստակերտը XVII-XVIII դարերում։

Առատորեն մատակարարված, լցված ամեն արդյունքներով, վոր անհրաժեշտ էին իրեն, կալվածային տնտեսությունը, մանավանդ իր գոյության առաջին շրջաններում, ինչպես արդեն ասել ենք, բնական տնտեսության դուտ տիպն էր ներկայացնում։ Թեև այս տնտեսությունը հիմնվում էր կախյալ ազգաբնակության աշխատանքի շահագործման վրա, սակայն քանի նրա նպատակը հողատիրոջ տնտեսական կարիքները բավարարելն էր, քանի բուն իսկ այդ կարիքներն աչքի էին ընկնում պարզությամբ ու անպահանջկոտությամբ, շահագործման աստիճանն էլ առանձնապես բարձր չէր։ Նրա սահմանները վորոշվում էին ամենից առաջ կալվածատիրոջ պահանջների ծավալով։ Ձերբ առևտրի զարգացման հետ կալվածային տնտեսությունն ավելի ու ավելի յեր խրվում առևտրական հորձանքի մեջ և սրա հետ միաժամանակ սկսում էր իր արդյունքները պատրաստել ոչ թե սեփական պահանջների բավարարման, այլ շուկայում վաճառելու համար, միայն այս յերևույթների զարգացման համապատասխան չափով և, վոր աճում էր նաև շահագործման աստիճանը, մինչև վոր վերջիվերջո յերևաց, թեև կախյալ անազատ աշխատանքն էլ անբավարար և այս նպատակի, այն է՝ շուկայի պահանջների համեմատ արտադրելու համար։ Այս րոպեյից սկսվում է նույնինքն կալվածային տնտեսության քայքայումն ու սրա անցումը դեպի նոր տնտեսական ձևեր։

ԳԼՈՒԽ Ե.

ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ՎԱՃԱՌԱՆՈՑԱՅԻՆ ԱՌԵՎՏՐԻ ՈՒ ԱՐՀԵՍՏԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

1. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՏՈՆԱՎԱՃԱՌՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ. Գյուղական համայնքի տնտեսական կյանքի կազմակերպության մեջ նշանավոր փոփոխություններ չմտցնելով հանդերձ՝ կալվածային տնտեսությունն ավելի ամուր ու կայուն կերպով եր կապում իրարուց առանձին գյուղացիական տնտեսությունները։ Միաժամանակ ճորտ ազգաբնակության հավելյալ աշխատանքի արդյունքների յուրացման շնորհիվ կալվածատերերի ձեռքում կենտրոնանում և կուտակվում եյին մեծ չափով ավելցուկներ, որոնք հետագայում առևտրի զարգացման կարեվորագույն աղբյուրներից մեկն եյին դառնում։ Որքան ավելի յեր զարգանում գյուղատնտեսական արտադրության տեխնիկան, որքան ավելի յեր աճում ճորտ արհեստավորների թիվն և զարգանում սրանց միջև աշխատանքի մասնագիտացումն, այնքան ավելի մեծաքանակ արդյունքներ եյին պատրաստվում առանձին տնտեսություններում և ընդամենն այնքան ավելի յել շատանում եյին տնտեսական ավելցուկները, որոնք կուտակվում եյին կալվածատեր սենյորի ձեռքում։ Նույն իսկ միջակ մեծությամբ կալվածքներում գոյանում եյին ավելցուկներ, որոնք կազմված եյին լինում հազարավոր չափերի հասնող հաճարից ու վարսակից, տասնյակ հազարավոր ձուներից, բազմաթիվ թռչուններից, բրդից, կտավից և այլն (Լամպրեխտ)։ Միքանի առանձին կալվածքներում տեղական պայմանների շնորհիվ առատորեն ստացվում եր բացի վերոհիշյալներից նաև գինի, ձուկ, ապ։ Տնտեսական ճնաղորդների այսպիսի կուտակման հետևանքը պետք և լիներ փոխանակության ծագումը, ինչպես վոր այս տեղի յեր ունեցել ավելի վաղ հարևանա-տոհմային ու ցեղական համայնքների միջև յեղած փոխադարձ հարաբերությունների միջոցին։

Ընդամին ինքնըստինքյան հասկանալի յե, վոր նույն կամ համարյա նույն տնտեսական արդյունքներն ունեցող հարևան սենյորների միջև փոխանակության ծագման համար ավելի քիչ պատճառներ ու առիթներ կային, քան այն սենյորների միջև կատարվող փոխանակության համար, վորոնք միմյանցից հեռու վայրերում եյին գտնը-

վում և զանազան տեղական արդյունքներ ունեյին։ Ահա թե ինչն է պատճառը, որ, ինչպես արդեն գիտենք, առևտրական փոխանակությունը ծագում է ամենից առաջ ծովափնյա վայրերում, որտեղ իշխող դասակարգերի ձեռներից ներկայացուցիչների առաջ բացվող ծովային ճանապարհները հնարավորություն եյին տալիս նրանց ծանոթանալու ու հաղորդակցություն ունենալու ավելի հեռավոր յերկրների հետ։ Յեգիպտոսի փարավոններն արշավախումբ են կազմում դեպի Պունտ կոչված յերկիրը, որ գտնվում եր հեռավոր հարավում և հարուստ եր զանազան անուշահոտություններով, փղոսկրով ու այլ արտադրանքներով (произведение)։ Սոլոմոնն ուղարկում է իր նավերը հեռավոր կիսահեքյաթային Ովփիր աշխարհը։ Հին Հունաստանի ու Հռոմի արիստոկրատներին նույնպես ամենից առաջ հարուստ Արևելքի յերկրներն եյին գրավում։ Միջնադարյան առևտրի մեջն էլ բացառիկ տեղը պատկանում եր նույն Արևելքի կամ, ինչպես այն ժամանակ եյին կոչում, Լևանտի առևտրին (Լևանտ-Արևելք)։ Սրա հետ միասին, սակայն, շատ ավելի շուտ զարգացավ հյուսիսի առևտուրը, որի գլխավոր առարկան կազմում եյին ռուսական մուշտակները։

Լևանտի առևտուրը գոյություն ուներ դեռ X, մասամբ նույն իսկ IX դարում։ Պերճանքի առարկաներն Արևելքից բերվում եյին Իտալիայի նավահանգիստ քաղաքներն և այնտեղից տեղական վաճառականների միջոցով, որոնք սկզբում գլխավորապես հրեաներ եյին, տարածվում եյին միջին ու հյուսիսային Յեվրոպայում։ Ամեն մի քիչ թե շատ նշանավոր սենյոր ուներ իր վաճառականը—հրեան, այնպես, ինչպես ուներ իր ջուլհակը կամ դարբինը։ Խոշոր սենյորների ամրոցները, որտեղ բերվում եյին Արևելքի արդյունքները, առևտրական փոխանակության կենտրոններ եյին դառնում հարևան ավելի մանր կալվածատերերի համար էլ։ Դեռևս կարլ Մեծը թույլ եր տալիս առանձին ֆեոդալների իրենց տիրապետությունների մեջ վաճառանոց սարքել՝ նրանց վերապահելով իրավունք առևտրին հսկելու, շուկայի սահմաններում դատ անելու և յեկվոր վաճառականներից մաքս հավաքելու։ Ժամանակի ընթացքում այսպիսի շուկաներից մի քանիսը մեծացան և դարձան տոնավաճառային առևտրի խոշոր կենտրոններ, որոնք գնորդներ եյին գրավում ամենահեռավոր վայրերից։ Առանձին հռչակ ստացան այն տոնավաճառները, որոնք տեղի եյին ունենում Շամպան կոմսության մեջ, Սենա գետի վերին հոսանքում։ Այստեղ չորս տոնավաճառներ զանազան քաղաքներում հաջորդում եյին իրար, այնպես որ ամբողջ տարվա ընթացքում առևտուրը չեր ընդհատվում։ Տասներկուերորդ դարի կեսից մինչև տասն և չորրորդ դարը Շամպանի տոնավաճառներն ամբողջ Արևմտյան Յեվրոպայի համար Արևելքի արդյունքների վաճառքի գլխավոր կենտրոններն եյին։

Ավելի համեստ չափերով նույնպիսի տոնավաճառային առևտուր զարգանում և հարևան դյուղական համայնքների մեջն էլ։ Այստեղ

առևտրի գլխավոր առարկաները գյուղացիական առօրյա գործածություններն էին։ Գյուղացի յերկրագործի տնտեսությունը հենց ամենասկզբից, ինչպես արդեն տեսել ենք, բնական տնտեսության այնպիսի զուտ տիպ էլ չէր, ինչպիսին եր նախնական տոհմային համայնքի տնտեսությունը։ Վոչ մի հարևանային յերկրագործական համայնք չէր կարող կառավարվել առանց հատուկ արհեստավորների բանելու, այն ինչ ամեն գյուղում չկային բոլոր անհրաժեշտ արհեստները։ Մի համայնքում զարգանում էին միքանի արհեստներ, մյուսներում՝ ուրիշ արհեստներ։ Այսպիսով անհրաժեշտ տնտեսական առարկաները պատվիրելը կամ ձեռք բերելը հնարավոր եր լինում կամ այն ժամանակ, յերբ գյուղն էին այցելում շրջիկ արհեստավորները և կամ այն ժամանակ, յերբ իրենք գյուղացիք գնում էին տեղական տոնավաճառները, վորոնք սարքվում էին վորոշ վայրերում ու վորոշ ժամանակամիջոցներում։ Տոնավաճառ էին գալիս իրենց արդյունքներով ու առարկաներով ինչպես գյուղացիք, վորոնք արհեստային արդյունքների կարիք ունեյին, այնպես և արհեստավորները, վորոնք գանազան գյուղատնտեսական մթերքների կարիք ունեյին։ Հաղորդակցության ճանապարհների անզարգացածության շնորհիվ այսպիսի պարբերական գյուղական տոնավաճառները փոքրաթիվ հարևան շենների պետքերին միայն ծառայել կարող էին։

Հին Ռուսաստանում, վորտեղ ազգաբնակությունը նոսր եր և գյուղերն էլ՝ ցրված մեծ հեռավորությունների վրա, տոնավաճառները քիչ էին տարածված, և գյուղական ազգաբնակության կարիքները հոգում էին գլխավորապես շրջիկ արհեստավորները։ Տոնավաճառային առևտուրը վորոշ չափով զարգացել եր Նովգորոդի մարզում միայն, սակայն այստեղ էլ այսպես կոչված «պագոստ»-ները ու «ըյադոկ»-ները (չարսու բազար), վորոնք այսպիսի առևտրի տեղ էին հանդիսանում, մեծ մասամբ խոշոր նշանակություն չունեյին։ Ընդհակառակն, Արևմուտքում տոնավաճառները դեռևս միջնադարի առաջին կիսում ամենուրեք տարածված յերևույթ էին։ Ամեն տեղ, առանձնապես հարգված աբբայությունների ու վանքերի մոտ, սրանց պատերի պաշտպանության ներքո և սրանցում պահպանվող «աստվածային խաղաղության» հովանու տակ, այն փոքրիկ շեներում, վորոնք ընկած էին լինում խիտ բնակված վայրերի կենտրոնում, յերկու գետերի միացման կետում, ծագում են պարբերական տոնավաճառներ [1]։

---

1) Այսպիսի պարբերական տոնավաճառներ գոյություն ունեյին նայեվ հնում, ինչպես Ընկվելբի յերկրներում, Միջագետքում, Ասորիքում, Պալեստինում, Արաբիայում ու Եգիպտոսում, այնպես յեվ Հունաստանում ու Հռոմեական Կայսրությունում։ Ամենից ավելի հայտնի ու հաճախելի տոնավաճառները, միջին դարերի նման, ծագում էին տոներին յեվ հատկապես հարգի տաճարների ու սրբավայրերի մոտ էին սարքում։

2. ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ԿԱԶՄՎԵԼԸ.—ԲԵՐԴԱՔԱՂԱՔՆ ՈՒ ՇԱՀԱՍՏԱՆ ՔԱՂԱՔԸ. Վաճառականներն ու արհեստավորները, փոխանակ իրենց ապրանքներն ու արդյունքներն այսպիսի տոնավաճառային տեղեր հասցնելու, կամաց-կամաց սկսում են իրենք բնակություն հաստատել այնտեղ՝ վաճառանոցային վորոշ որերում փոխանակություն կատարելով շրջակա գյուղերի շինականների հետ։ Առևտրական ու արհեստավոր ազգաբնակությունն իրենց կողմն ավելի սաստիկ ձգում եյին մանավանդ հարուստ ամրոցներն ու վանքերը, վորտեղ միշտ բազմազան ու բազմաթիվ մարդիկ եյին խմբվում և վաճառականներն ու արհեստավորներն այս պատճառով ավելի շուտ ու ավելի հեշտ կարող եյին գնորդներ գտնել։ Դեռևս IX դարի առաջին կեսում Ֆրանսիայի Ս.-Ռիկյե վանքի պատերի մոտ մի ընդարձակ շենանոց գոյացավ, վոր կազմված եր ազատ ու կիսազատ արհեստավորներից։ Այս շենի մեջ առանձին-առանձին փողոցներում ու թաղերում տեղավորվել եյին դարբինները, թամբագործները, զինագործները, հացթուխները, կաշեգործները, ջուլհակները, մուշտակագործները, մահուդագործներն ու վաճառականները, ընդվորում արհեստավորների այս ամբողջ մասսան վոչ այնքան վանքի միաբանության բանն եր բանում, վորքան աշխատում եր կողմնակի վաճառքի համար։ Այսպես, խոշոր ֆեոդալների ամրոցներից վոչ հեռու, վանքերի պատերի մոտ, տոնավաճառային խոշոր կենտրոններում, ինչպես և գյուղական տոնավաճառային առևտրի վայրերում, աստիճանաբար կազմվում են նոր, քաղաքային տիպի շենանոցներ, վորոնցում վոչ թե յերկրագործ ազգաբնակությունն և գերակշռում, այլ արհեստավորն ու առևտրականը։

Քաղաքն, ինչպես ցույց և տալիս բառի բուն իսկ նշանակությունն էլ, սկզբում պարսպափակ տեղ եր, բերդ եր (հմմտ. գերմ. Burg, վորից Bürger bourgevis)։ Առաջին քաղաքային շենանոցները (городские поселения) մեծ մասամբ ծագում եյին ամրոցների ու վանքերի պարիսպների պաշտպանության ներքո։ Ճիշտ նմանապես նորակազմ առևտրական շենանոցներն էլ ամեն բանից առաջ իրենց շրջապատում եյին պարիսպներով։ Ժամանակի ընթացքում բերդաքաղաքի նշանակությունը յետին շարքն և մղվում։ Բերդաքաղաքը փոխակերպվում և շահատան քաղաքի, և մեծ մասամբ ճորտ բնակչությունից կազմված շենանոցը, վոր սենյորից կախումն ուներ, դառնում և ազատ քաղաքային կոմմունա։

Քաղաքի առևտրական ու արհեստավոր ազգաբնակությունն այժմ արդեն վոչ թե կալվածքի հատուկ կարիքներին և ծառայում, այլ գոհացնում և շրջակա ամբողջ ազգաբնակության պետքերը։ Սրա հետ միաժամանակ առևտրական ու արհեստավոր ազգաբնակությունն ավելի ու ավելի յե առանձնանում, չոկվում գյուղական յերկրագործ ազգաբնակությունից։ Քաղաքը վոչ միայն անկախ տնտեսական նշանակություն և ձեռք բերում, այլ և իր շրջանի ամբողջ տնտեսական

կյանքի կենտրոնն է դառնում՝ այս դերում աստիճանաբար փոխարինելով կալվածային ֆեոդալական տնտեսությանը։ Ընդամին քաղաքի տեղական սենյորից կախումն ունենալն ամեն իմաստ էլ կորցնում էր, և որքան ավելի հարուստ ու բազմանդամ էր դառնում քաղաքային բնակչությունն, այնքան ավելի բնական էր լինում, որ նա ձգտեր թոթափելու իր վրայից այն կախումը։ XI—XIII դարերի ընթացքում քաղաքները Եվրոպայում ամենուրեք լիակատար անկախություն ու ինքնավարության իրավունք են նվաճում և կամ ձեռք են բերում փողով գնելով։ Քաղաքը դառնում է ազատության ապաստարան, և յուրաքանչյուր ճորտ, որ քաղաքում ապրում էր մեկ տարի ու մեկ որ, սրանով հենց ազատվում էր ճորտությունից։ Մինչև այն ժամանակ իշխող այն կանոնին, թե «չկա հող, որ տեր չունենա» (nulle terre sans seigneur) այժմ հակադրվում է նոր սկզբունք, այն է՝ «քաղաքի ողը մարդուն ազատ է դարձնում»։

3. ՓՈԽԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՔԱՂԱՔԻ ՈՒ ԳՅՈՒՂԻ ՄԻՋԵՎ.— ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ՎԱՃԱՌԱՆՈՑԱՅԻՆ ԱՌԵՎՏՈՒՐԸ։ Քանի քաղաքը շրջակա յերկրագործ աղգաբնակության համար տնտեսական կենտրոնի նշանակություն էր ձեռք բերում, այնքան էլ պարբերական տոնավաճառային առևտուրը վեր էր ածվում ընդամին մշտական վաճառանոցային առևտրի։ Ամեն շաբաթ վորոշ վաճառանոցային որերում բոլոր կողմերից դեպի քաղաք եյին ուղղվում գյուղացիների սայլերն ամեն տեսակ պարեհնով բեռնավորված։ Առևտուրը կատարվում էր շուկայի հրապարակում, վոր ընկած էր լինում քաղաքի կենտրոնական մասում։ «Միջին դարերում ով կամենում էր վորևե բան ցուցադրել վաճառքի համար, այս անում էր բաց շուկայում։ Անթիվ ու անհամար ծածկված կամ անծածկ վաճառասեղաններ (стойка), սեղաններ ու խանութներ յերկար ձգված եյին լինում հրապարակի վրա. կողքերից շրջապատում եյին սրանց խանութների ծածկված շարքերը, տաղավարներն ու յերկար սրահները։ Այստեղ առևտուր եյին անում մահուդ գործողները, դրամափոխները, մանրուքավաճառողները, ամեն տեսակի արհեստավորներ, ուտելեղեն ծախողները» (Բևլով)։

Քաղաքային վաճառանոցային առևտուրը վորքան էլ սահմանափակ ու աննշան լիներ իր չափերով, այնուամենայնիվ մինչև այն ժամանակ տիրող տնտեսական պայմանների մեջ կատարյալ հեղաշրջում առաջ բերեց։ Արհեստի ու քաղաքային վաճառանոցային առևտրի զարգացման հետ միասին զարգանում և նաև հատուկ արտադրությունը վոչ սեփական սպառման, այլ վաճառքի համար։ Առևտուրը, վոր սկզբնապես տնտեսական ավելցուկների փոխանակության համար էր սահմանափակվում և կատարվում էր դեպքից դեպք, ընդամին դառնում է մշտական ու կանոնավոր։ Ինչպես վոր վաճառային արհեստավորն իր արդյունքներն արտադրում է վոչ թե իր, այլ պատվիրողի համար կամ թե ինկատի ունենալով, վոր արտադրածը շուկայում կվաճառվի,

այնպես էլ դյուղացին և այժմ սկսում պատրաստել արդյունքներ ավելի մեծ քանակությամբ, քան պահանջ և դգացվում նրա տնտեսության մեջ, այն նպատակով, որ քաղաքում փոխանակի իրեն անհրաժեշտ քաղաքային արդյունքների հետ։ Ընդ ամին տնտեսության արդյունքները դառնում են ապրանք, այսինքն աշխատանքի այնպիսի արդյունք, որ արտադրվում է ոչ թե սեփական սպառման համար, այլ ուրիշ արդյունքների հետ փոխանակելու նպատակով։

Ցերը աշխատանքի արդյունքներն ապրանք են դառնում և բնական տնտեսությունն էլ առևտրային կամ փոխանակային տնտեսություն, սրանով ավարտվում է առևտրային փոխանակության զարգացման սկզբնական շրջանը։ Սկսվելով այսպիսի փոխանակության հատ-հատ դեպքերից, որոնք, որինակ, կատարվում էր քարե տապարներ ու նետեր ունեցող վայրենիների միջև (փոխանակության պատահական ձևը)՝ առևտուրը տնտեսության զարգացման ու տնտեսական ավելցուկների ծագման հետ սկսում է այս ավելցուկների փոխանակման նպատակներին ծառայել և ընդամին ընդունում է թե՛ ավելի հարատև ու թե՛ ավելի ընդարձակածավալ, այսպես կոչված ընդլայնված ձև։ Փոխանակություն անող տնտեսությունների առջև ընտրության ընդարձակ տարածություն է սկսվում. կացնի տեղ, որինակ, կարելի է ստանալ ոչ միայն որևէ ուրիշ զենք, այլ և արհեստային ուրիշ արդյունքներ, հացահատիկ, ոչխար և այլն։ Առևտրի այս ձևի անհարմարությունն ամենից առաջ այն է, որ փոխանակություն անող կողմերի շահերը մշտապես իրար համապատասխան չեն լինում, և այն արդյունքը, որ կողմերից մեկն առաջարկում է իրեն ցանկալի ուրիշ առարկայի հետ փոխանակելու համար, հակառակ կողմին նույն ժամանակ հարկավոր չի լինում։ Ինչպես արդեն մատնանշել ենք վերևում, այս հարմարությունը վերացվում է նրանով, որ գործածության մեջ են մտցնում իրրև միջնորդ ողակ մի որևէ ամենից ավելի վարուն (ходкий) ապրանք, որ բոլորն ընդունում են հոժարակամ, թեև նրա անմիջական կարիքը չեն զգում, իմանալով, որ հիշյալ վարուն ապրանքը տալով՝ միշտ կարելի է անհրաժեշտ առարկան ստանալ։ Փոխանակության միջոցին իրրև այսպիսի միջնորդ ողակ ծառայում է ամենից հաճախ տավարը կամ արդուզարդի այս կամ այն առարկաները։ Այս է փոխանակության յերրորդ զարգացած կամ ընդհանրական ձևը։ Սակայն փոխանակության այսպիսի ձևի ժամանակ այն հանգամանքը, որ առանձին ցեղերի ու ժողովրդների միջև կատարվող փոխանակության պայմանական միջոցները տարբեր են, և սրանցից միքանիսն էլ բարդ ու խառնիխուռն, դեռևս ելի դժվարին է դարձնում փոխանակություն կատարելը։ Ուստի և առևտրային զարգացման պրոցեսի ավարտումն հանդես է գալիս ծագումով մետաղե դրամների, որոնք իրրև փոխանակության միջոց են ծառայում այն բոլոր ժողովրդների մեջ, որոնք ավելի կամ պակաս չափով կեն-

դանի առևտուր են անում (փոխանակության դրամական ձև)։ Փոխանակության այս բարձրագույն ձևը միայն քաղաքային առևտրի պայմաններում է զարգանում, թեև քաղաքային շուկայում դեռևս չերկար ժամանակ սրան կից շարունակում է գոյություն ունենալ արդյունքների անմիջական փոխանակությունը, որ կատարվում է քաղաքի արհեստավոր ու գյուղի յերկրագործ աղգաբնակության միջև։

Քաղաքային շուկայում փոխանակությունը կատարվում եր արտադրողների միջև անմիջապես, մի կողմից գյուղական տնտեսության տեր շինականի ու մյուս կողմից քաղաքի արհեստավորի միջև, այս պատճառով էլ, գոնե սկզբներում, ապրանքն ապրանքով փոխանակելու գործողություն միայն կարող եր լինել։ Առանց դրամանիշների միջնորդության գլուխ գալով՝ քաղաքային վաճառանոցային փոխանակությունը միաժամանակ կատարվում եր նաև առանց առևտրային հաստուկ միջնորդների—առանց վաճառականների։ Ինչպես մեկ, այնպես և մյուս կողմի համար փոխանակության նպատակը վոչ թե առևտրական վաստակ (прибыль) ստանալն եր, այլ անհրաժեշտ պահանջների բավարարումը։ Ամեն մի միջնորդություն գիտակցաբար վտարվում եր։ Թույլատրվում եր շուկայում շրջանառության հանած ապրանքների մեծ մասը ձեռք բերել լոկ սեփական սպառման նպատակով։ Եթե առևտրականներն իրենց համար չեյին գնում, այլ վերավաճառքի նպատակով միայն, այս դեպքում նրանց շուկա եյին թողնում վաճառանոցային վորոշված ժամերի անցնելուց հետո և այսպիսով կարող եյին գնել այնպիսի ապրանքներ ու պարեն միայն, վորոնք մնացել եյին չվաճառված, ուստի և միջնադարյան քաղաքների մեծամասնության մեջ առևտրականների քանակն աննշան եր։ Աչքի ընկնող մեծությամբ առևտրական դասակարգ կարողացավ կազմվել ներմուծվող ապրանքների առևտրի խոշոր կենտրոններում միայն, ամենից առաջ Իտալիայի ծովափնյա հանրապետություններում ու Հանզայի դաշնակցության քաղաքներում, վորի ձեռքում եր կենտրոնացած հյուսիսային առևտուրն ամբողջ։ Նույն այս քաղաքներում եր գլխավորապես, վոր առանձնապես զարգացավ թե՛ փոխանակության դրամական ձևն ու թե՛ բուն իսկ դրամի առևտուրը։

ԳԼՈՒԽ Ջ.

ՐԱՅՈՆԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ՔԱՂԱՔԻ ՐԱՅՈՆԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ։ Քաղաքն իբրև տնտեսական կյանքի կենտրոն յեթե բոլորովին չփոխարինեց եւ կալվածքին, գոնե յետ մղեց յերկրորդ տեղը։ Թեև կալվածային կազմակերպությունը պահպանվեց եւ, բայց այն կորցրեց վոչ միայն իր բացառիկ նշանակությունն, այլ և իր սկզբնական զուտ բնատնտեսական բնույթը։ Կալվածային տնտեսությունն արդեն չեր բավարարում այլևս հողատիրոջ ու սրանից կախումն ունեցող ազգաբնակության բոլոր կարիքները։ Գյուղացիները ավելի ու ավելի հաճախ են հանդես գալիս քաղաքային շուկաներում իրենց կարիքների առաջարկով. կալվածքն ինքն իսկ ավելի սերտ և կապվում քաղաքից և սկսում է ձըգտել դեպի վերջինս՝ բոլոր անհրաժեշտ տնտեսական առարկաները քաղաքի շուկայում ձեռք բերելով։ Ընդհակառակն կալվածային արհեստը կորցընում է իր նշանակությունը և կամաց-կամաց չքանում է. կալվածատիրոջ համար ավելի ձեռնտու յե գնելով այս կամ այն տնտեսական առարկաները ձեռք բերելը, քան այս նպատակով հատուկ արհեստավորներ պահելը, վորոնց գրաղմունքի գործադրությանը դիմելու կարիք և լինում համեմատաբար սակավաթիվ դեպքերում։

Քաղաքի ու գյուղի միջև ծագող փոխանակության նշանակությունն ամենից առաջ հենց այն բանի մեջ է կայանում, վոր արհեստավորների խմբակը չոկվելով գլխավորապես իբրև քաղաքային ազգաբնակություն և հանդես գալիս և իբրև այսպիսի խմբակ հակադրվում է յերկրագործական աշխատանքով պարապող գյուղական ազգաբնակության։ Վորքան ավելի բարձր է գյուղատնտեսական տեխնիկայի զարգացումը, այս զարգացման շնորհիվ վորքան ավելի մեծաքանակ հավելյալ արդյունք և առաջ գալիս, վոր կարող եր իբրև փոխանակության առարկա ծառայել, այնքան ավելի մեծ նշանակություն և ստանում արհեստը, և այնքան ավելի սուր և յերևան գալիս քաղաքային արհեստավոր ազգաբնակության առանձնացումը գյուղական յերկրագործ ազգաբնակությունից։ Այսպիսով աշխատանքի բաժանումը կատարվում է և արդեն վոչ թե մի միաձույլ տնտեսական ամբողջության մեջ, լինի այս տոհմային գյուղական համայնք, թե փակ տնտեսությամբ

կալվածք, այլ հասցնում է մի վիճակի, երբ զատ ու առանձնացած տնտեսական խմբակներ են կազմվում։ Սրա համապատասխան էլ այս տնտեսական խմբակների պատրաստած արդյունքների բաշխումն արդեն չի կարող այլևս անմիջորեն կատարվել, այլ պետք է լինի բացառապես առևտրական փոխանակության միջոցով։

Այս ժամանակից սկսած՝ բնական տնտեսությունը, որ զարգացման նախընթաց աստիճանների ամբողջ տնտեսական կյանքի հիմքն էր կազմում, սկսում է քայքայվել և տեղի է տալիս փոխանակային, դրամական տնտեսությանը, որն անհրաժեշտ արդյունքների մեծ մասը ձեռք է բերում շուկայում փոխանակության միջոցով։ Այսպիսի փոխանակային տնտեսության դուռ տիպն սկզբում կազմվում է քաղաքում, իսկ այնուհետև, քանի գյուղը ձգվում, մտնում է առևտրական շրջանառության մեջ, այն չափով էլ գյուղական կյանքն ևս շարունակ ավելի ու ավելի յենթարկվում է փոխանակային տնտեսության ազդեցությանը։

Յեթե հիմա քաղաքն ու գյուղը դեռ միաձույլ տնտեսական ամբողջություն չեն էլ կազմում, այնուամենայնիվ նրանք սերտ կապված են իրարուց փոխադարձ փոխանակության անհրաժեշտությամբ։ Ընդամին մեծապես ընդարձակվում են չափերն այն տնտեսական յերկրամասի, որ շահերի ընդհանրությամբ միացած աղգաբնակություն ուներ։ Փակ կալվածային տնտեսությունը, որ ամփոփում եր մի կալվածք ու մեծ մասամբ սրան կից մեկ գյուղական համայնք ու վոչ ավելի, յետ է մղվում, և նրա տեղն այժմ գրավում է քաղաքային բայոնական տնտեսությունը, որ ընդգրկում է քաղաքն ու սրան հարամերձ բոլոր գյուղական համայնքները։ Թեև քաղաքն իրան հարող գյուղական բնակչության հետ միասին մեկ միաձույլ տնտեսական ամբողջություն չեր, սակայն և այնպես հարևան նուրնպիսի բայոնական քաղաքային տնտեսություններից զատված մի փակ խմբակ եր կազմում։ Հաղորդակցության հարմար ճանապարհների բացակայության, այլև գյուղացու սակավ շարժունության շնորհիվ մեծ չեյին կարող լինել չափերն այն յերկար շրջանի (округ), որի պետքերին գոհացում եր տալիս յուրաքանչյուր առանձին քաղաք։ Ամբողջ միջնադարյան Յեվրոպայի տարածության վրա հավասարաչափ սփռված եյին արհեստավորական փոքրիկ քաղաքներ։ Հարավային ու արևմտյան Յեվրոպայում նրանց միջև ընկած տարածությունը 4—5 ժամվա ճանապարհից ավելի չեր լինում, իսկ Հյուսիսում ու Արևելքում վոչ ավելի 6—8 ժամվանից։ Այսպիսով ավյալ քաղաքի բայոնին պատկանող ամենահեռավոր գյուղից կարելի յեր քաղաք գալ ու վերադառնալ մի որվա ընթացքում։ Ինչպես արդեն ասել ենք, Ռուսաստանում գերակշռում եր շրջիկ արհեստը։ Քաղաքային արհեստն, ընդհակառակն, այնպիսի զարգացման չհասավ, ինչպես Արևմտքում, այս պատճառով էլ բայոնական տնտեսություն միայն բացառիկ դեպքերում եր առաջանում և շատ ավելի թույլ չափով եր արտահայտված։

2. ՔԱՂԱՔԱՑԻՆ ԱԶԳԱԲՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ։—ՊԱՏՐԻԿՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԱՌԵՎՏՐԱԿԱՆՆԵՐԻ ԴԻԼԴԻԱՆ։ Քաղաքները առաջացել են գյուղի բնույթ ունեցող շենանոցներից։ Ահա այս եր պատճառը, վոր նրանց սկզբնական ներքին կազմակերպությունն էլ կաղապարվում եր գյուղական համայնքի տիպի համաձայն։ Համայնական կարգերի մնացորդները պահպանվում եյին դեռևս յերկար ժամանակ նաև հետագայում։ Քաղաքային ազգաբնակության նշանավոր մասն զբաղվում եր յերկրագործական աշխատանքով։ Բազմաթիվ քաղաքացիները իրենց հողամասերն ունեյին քաղաքի մոտիկ շրջակայքում, և հաճախ նույնիսկ քաղաքի կենտրոնական մասերում լսելի եյին կալսելու ձայները կալերից։ Քաղաքամերձ անտառները ու արոտները (ВЫГОН) մնում եյին հասարակության տիրապետության ներքո, ինչպես բուն իսկ յերկրագործական համայնքում եր։ Այս պատճառով հողային սեփականությունը քաղաքում էլ եր կազմում սկզբնապես սեփականության հիմնական տեսակը։ Քաղաքի հողատերերն ու սկզբնական բնիկները, գոնե քաղաքների գոյության առաջին շրջանում, սրանց բնակչության հիմնական կորիզն եյին կազմում։ Հողամասերի տերը լինելով՝ բնիկները բոլոր նոր անհող վերաբնակիչների վրա նայում եյին ինչպես իրավապակաս (неполноправный) անդամների վրա, վորոնք համայնքից դուրս եյին գտնվում և զանազան հասարակական խնդիրներ վճռելու ժամանակ ձայնի իրավունք չունեյին։ Այսպիսով հողատերերը կազմում եյին քաղաքային պատրիկությունը[1])։ Քաղաքային պատրիկության այս հիմնական կորիզին հարում եյին մինիստերիալները (տեղական սենյորից կախումն ունեցող ու զանազան պաշտոններ կատարող անհատները), վորոնք քաղաքի հողերից հողամասեր եյին ստանում տիրապետելու։

Սակայն հողային սեփականությունը քաղաքում բոլորովին այլ նշանակություն եր ստանում, քան գյուղական վայրերում։ Այստեղ հողային սեփականությունը խոշոր հողատերերի ձեռքում ծառայում եր իբրև միջոց յերկրագործ ճորտ ազգաբնակությունը շահագործելու և սրա հավելյալ աշխատանքի արդյունքները յուրացնելու համար։ Իսկ քաղաքում հողային սեփականության տիրապետությունը պատրիկնե-

---

1) Հենց այս անիրավահավասարությունը գլխավոր պատճառն եր այն կռվի, վոր տեղի յեր ունենում քաղաքային պատրիկությունը կազմող հին բնիկների ու նորեկների միջև։ Այսպիսի կռիվ նկատում ենք նմանապես նայել հնում, Հունաստանում ու գլխավորապես Հռոմում, սակայն մինչդեռ հնում այս կռիվը վոչ այնքան մի պայքար եր, վոր մղում եր արհեստավոր ազգաբնակությունն իր իրավունքների համար (անտիկ քաղաքներում արհեստավորներն ընդհանրապես ստրկավաճիռ եյին, նրանց փոխարինում եյին ստրուկները), վորքան ընդհարումներ հասարակական հողերի բաժանման խնդրի առթիվ (ager publicus), միջնադարյան քաղաքներում հին ու նոր քաղաքացիների կռիվը միաժամանակ մի կռիվ եր հասարակական տարբեր դասակարգերի միջև, կռիվ, վոր մղում եյին մի կողմից՝ հողատեր արիստոկրատիան ու քաղաքային պատրիկությունն ու մյուս կողմից յեկվոր, վոչ յերկրագործ, գլխավորապես արհեստավոր ազգաբնակությունը։

րին հնարավորություն եր տալիս յեկվոր արհեստավոր աղգարնակության արդյունքի մի մասը յուրացնելու այն բանի փոխարեն, վոր վերջիններս ոգտվում եյին քաղաքի բնակաշեն (застроенный) հողամասերից, և այս վճարը, քանի աճում եր քաղաքային բնակչությունն, այնքան ավելի բարձր ու մեծաքանակ եր դառնում։ Ցեթի գյուղական սենյորների ձեռքում հավաքված հավելյալ արդյունքը նրանք գործադրում եյին գլխավորապես պերճանքի առարկա կազմող ու ներմուծվող ապրանք ձեռք բերելու համար, ապա այն բենատան (ամեն մի յեկամուտ, վոր առանց աշխատանքի յե ձեռք բերվում, կոչվում և բենատա), վոր ստանում եյին անմիջորեն առևտրական կենտրոններում ապրող քաղաքային պատրիկները, սրանց ձեռքում ամենից առաջ առևտրական ու վաշխառուական կապիտալ եր դառնում։ Նրանց աչքում հողը բենատա ստանալու միակ աղբյուրն եր, իսկ բենատան իր հերթին՝ մի յեղակետ եր առևտրական ու վաշխառուական գործողությունների միջոցով հարստությունը ել ավելի մեծացնելու համար[1])։ Ցեթե գյուղական սենյորներն առևտրական փոխանակության միջոցին գլխավորապես գնորդների դերում են հանդես գալիս, ապա քաղաքային առևտրի զարգացման հետ քաղաքային պատրիկները փոխակերպվում եյին գլխավորապես առևտրականների։ Հենց նրանք ել կազմում եյին սկզբնական հիմնական կորիզն առևտրական դասակարգի, վորին հետագայում միայն միացան բնակչության մյուս դասակարգերից ու խավերից յելած առանձին պրոֆեսիոնալ առևտրականները։ Ամենուրեք, վորտեղ միայն զարգացել և առևտուրը, նկատելի յե քաղաքային հողատերերի, քաղաքային պատրիկության՝ առևտրական դասակարգ դառնալու այսպիսի փոխակերպությունը։ Հին Հունաստանում արիստոկրատ ընտանիքների անդամներն առաջին առևտրականներն եյին, Հռոմում միևնույն դերում հանդես եյին գալիս սկզբնապես հին պատրիկ տոհմերը, իսկ Իտալիայի առևտրական հանրապետություններում, ինչպես և միջնադարյան Յեվրոպայի մյուս վաճառաշահ քաղաքներում՝ քաղաքային ազնվականության ներկայացուցիչները—նորիսները։ Հին Կիևում առաջին վաճառականներն իշխաններն եյին, սրանց մերձավոր սեպուհներն եյին ու համամարտիկներն եյին (бояре и дружинники)։ Նովգորոդում առևտրական դասակարգը կազմում եյին ամենից

---

1) Սակայն հողային բենատան կապիտալների սկզբնական կազմության միակ յեղանակը շեր։ Ինչպես արդեն գիտենք, առեվտուրն իր ծագման շրջանում մեծ մասամբ սերտ կապ ուներ ավելի-կամ-պակաս ծովահենության ու ավազակության հետ։ Հետագայում ել Յեվրոպայի առեվտրականները հեռավոր շուկաները այցելելիս ամեն մի հարմար դեպքում բռնի յեղանակների եյին դիմում իրենց հատույցները մեծացնելու համար, լիներ այս գրաված յերկրների հարստություններն անմիջորեն հափշտակելու միջոցով (Արեվելքում ու Հյուսիսանդիայում խաչակրաց առաջին ու հորրորդ արշավանքների ժամանակ) կամ թե տեղական ազգաբնակությունը կազմակերպված ու շատ-կամ-քիչ ավելի-կամ-պակաս շահագործելու միջոցով։

առաջ բոյարիններն ու միայն յերկրորդ տեղը բռնում եր վոչ հողատեր, բուն իսկ վաճառական, ունևոր մարդկանց դասակարգը։

Յերբ քաղաքային բնիկ ազգաբնակությունը փոխակերպվում եր և քաղաքային պատրիկությանը պատկանած հողերը նոր նշանակություն եյին ստանում, սրանց հետ կապ ունենալով, բնականաբար, հին համայնական կարգերն ել կորցնում եյին իրենց նշանակությունը։ Նախկին համայնքի կողքին կանգնած և մի նոր կազմակերպություն, վոր աստիճանաբար բոլորովին դուրս և մղում այն. այս նոր կազմակերպությունն այսպես կոչված վաճառականների գիլդիան եր կամ միությունը։ Սկզբում գիլդիան ընդգրկում եր բոլոր պատրիկ տոհմերը, վորոնց հետ նրա մեջ մտնել թույլատրում եյին նմանապես ավելի ունևոր այն արհեստավորներին ել, վորոնք քաղաքային սեփական հողամասերի տեր եյին։ Միայն հետագայում, յերբ մի կողմից առևտուրն և զարգանում և մյուս կողմից արհեստավորներն ել ջոկվելով հատուկ միություններ են կազմում, գիլդիան վերջնականապես դառնում և քաղաքային ազգաբնակության առևտրական տարրերի հատուկ միություն, վաճառականների գիլդիա, բառի բուն իմաստով։ Յեթե սկզբում գիլդիան ամենից առաջ փոխադարձ ոգնության մի ընկերություն եր, վոր ոժանդակում եր անդամներին անբախտության կամ տնանկության դեպքում այն գումարներից, վորոնք կազմվում եյին անդամավճարներից, ապա հետագայում գիլդիայի ամենագլխավոր նպատակը կազմում և այն, վոր իր անդամների համար ապահովի առևտրի մենաշնորհը (բացառիկ իրավունքը)։ Միայն տեղական գիլդիայի անդամները կարող եյին քաղաքում կամ նրա շրջակայքում առևտուր անել։ Հարևան կալվածատերերն, ինչպես և տարաքաղաքացի վաճառականները, վորպեսզի ավյալ քաղաքի առևտրին մասնակցելու իրավունք ստանային, պետք և տեղական գիլդիայի անդամ դառնային։ Դեպի մենաշնորհն յեղած այս ձգտումը լիովին հասկանալի յե թվում, յեթե նկատի առնենք առևտրի դեռևս թույլ զարգացումն ու սահմանափակ չափերը։ Առևտուրը սահմանափակվում եր գլխավորապես արևելյան ներմուծվող ապրանքներով (արհեստավորներն իրենց արդյունքներն իրենք եյին ծախում։

3. ԱՐՀԵՍՏԱՎՈՐՆԵՐԻ ՀԱՄԲՅԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ։ Վաճառականների գիլդիան պատրիկ տոհմերի հետ միասին կազմում են քաղաքային արիստոկրատիան։ Քաղաքի ինացած արհեստավոր ազգաբնակությունը խմբվում, շաղկապվում և իր միություններում—համքյարությունների մեջ։ Իտալիայում համքյարությունները ծագում են արդեն X-XI դարում, Ֆրանսիայում XI-XII, Անգլիայում XII-XIII, Գերմանիայում XII-XIV դարերում։ Յերբ զարգանում եր արհեստն, և քաղաքային կյանքում աճում եր նրա նշանակությունը, սրա հետ միասին աճում եր նաև համքյարությունների նշանակությունը։ Համքյարություններն սկսում են ձգտել քաղաքային ինքնավարության մեջ մասնակցու-

թյուն ունենալուն, և քաղաքային պատրիկ արիստոկրատիան վերջ ի վերջո հարկադրված է լինում զիջելու։ Շարունակ նորանոր համքարությունները նրա հետ իշխանության գլուխ են անցնում հանձինս իրենց ավագների կամ ընտրովի ներկայացուցիչների։

Ինչ վոր եր գյուղացի յերկրագործների համար համայնքը կամ քաղաքի առևտրական ազգաբնակության համար՝ գիլդիան, նույնն եյին արհեստավորների համար իրենց միությունները—համքարությունները, այսինքն այն հասարակական միջավայրը, վորից դուրս այն ժամանակ չեր կարող գեռ մարդ գոյություն ունենալ։ Ուսման և համքարային հիմնարկներն ու կարգադրություններն ընդգրկում եյին արհեստավորի ամբողջ կյանքը և վոչ թե նրա արտադրողական գործունեությունը միայն։ Յուրաքանչյուր համքարություն վորևե սրբի համարում եր իր հատուկ հովանավորը, հաճախ իր տաճարներն ու տներն ուներ։ Յեկեղեցական ու այլ ամեն յերթերի ու թափորների ժամանակ համքարության անդամներն առանձին խմբակներ եյին լազմում։ Պաշտոնատար անձինք հետևում եյին համքարությունների անդամների ամբողջ վարք ու բարքին ընդհանրապես և քննում ու դատում եյին նրանց միջև ծագած վեճերն ու ընդհարումները։ Համքարությունների անդամների ամբողջ կյանքն անցնում եր մշտական փոխադարձ հաղորդակցության ու շփման մեջ։ Մեկ մասնագիտության պատկանող արհեստավորները շարքով բնակություն եյին հաստատում մեկ փողոցի վրա, հաճախ հավաքվում եյին ընդհանուր ժողովների ու խնճույքների, մասնակցում եյին մեռած ընկերների թաղմանը։ Ռազմական գործողությունների ժամանակ համքարությունները քաղաքային յերկրապահ բանակի առանձին պրոտեմբերն եյին կազմում։ Վերջապես համքարությունները նաև քաղաքական կազմակերպություններ եյին, վորոնք քաղաքային խորհուրդներն եյին առաքում իրենց ներկայացուցիչներին։

Չնայած համքարությունների այսպիսի ընդարձակ նշանակությանը, արանց կյանքում էլ, ինչպես և մեր գննած բոլոր հասարակական կազմակերպությունների մեջ, առաջին տեղը, սակայն, բռնում եյին նյութական շահերը։ Իզուր չեր, վոր նրանք բացառապես արհեստավորներին եյին միացնում և յուրաքանչյուր առանձին համքարություն շաղկապում եր վորևե մեկ մասնագիտության արհեստավորներին։ Արհեստն ամենից առաջ մի մանր արտադրություն է, վորի ընթացքում ձեռնարկության տերը միաժամանակ և բուն իսկ արտադրողն է։ Արհեստավորն ինքն ունի արտադրության համար անհրաժեշտ տեխնական միջոցները, ինքն անմիջորեն մասնակցում է արտադրությանն ու պատրաստի արդյունքների վաճառքին։ Նրա համար արհեստը վոչ թե հասույթ կորզելու միջոց է, այլ ամենից առաջ ամենորյա պահանջները գոհացնելու միջոց։ Նա միայն այնքան է աշխատում, վորքան այս անհրաժեշտ է մի կարգին, վայելուչ ապրուստ

ապահովելու համար։ Նրա աշխատանքն ամենից առաջ մի աշխատանք է, որ ապահովում է նրա գոյությունն, այսինքն անհրաժեշտ աշխատանք է։ Նրա արտադրողական գործունեության մեջ հավելյալ աշխատանքը կամ լիովին բացակայում է կամ թե նշանավոր տեղ չէ գրավում։ Արհեստի այս բնույթով ու նրա՝ արհեստավորի կյանքում ունեցած այս նշանակությամբ էին որոշվում թե այն խնդիրները ու թե այն նպատակները, որ իրենց առաջադրում էին արհեստավորական համքարային կազմակերպությունները։

Յուրաքանչյուր առանձին արհեստավոր նյութապես դեռևս չափազանց քիչ էր ապահովված, չափազանց թույլ էր, այնպես որ չէր կարող հույս դնել ու հենվել սեփական ուժերի վրա։ Ամեն մի աննըպաստ պատահականություն, ամեն մի չնչին անբախտություն կարող էր նրան գծից դուրս ձգել ու ամեն ինչից զրկել։ Համքարությունը նրան ազատություն ու անկախություն էր տալիս, անկախ վարպետի վիճակ էր ապահովում, զանազան անհրաժեշտ գնումների ժամանակ ոգնություն էր գալիս։ Այսպես, համքարությունը կազմակերպում էր հում նյութի միատեղ, խմբական գնումն, պահում էր ընդհանուր համքարային գործատները, որոնց կազմակերպումն առանձին վարպետների ուժից վեր էր լինում, որինակ, ներկարարանոցները։ Սակայն համքարությունների ամենակարևոր խնդիրներից մեկն իրենց անդամների պատրաստած արդյունքների վաճառքն ապահովելու հոգսն է։ Սկզբում, երբ արհեստավորների թիվը մեծ չէր, նրանք հեշտությամբ էին գլուխ բերում իրենց արդյունքների վաճառքը։ Բայց ժորքան ավելի էր ընդարձակվում քաղաքային վաճառանոցային փոխանակությունը, ժորքան ավելի էր մեծանում արհեստավորների թիվը, հաղորդակցության ճանապարհների զարգանալով ժորքան ավելի ուժգին էր զգալի դառնում այլաքաղաքային արհեստի մրցումն, այնքան ավելի էական նշանակություն էր ստանում առանձին արհեստավորների համար արդյունքների վաճառքի խնդիրը։ Իրենց աշխատանքով ապրող արհեստավորների համար արդյունքների վաճառքը լոկ տնտեսական ավելցուկների վաճառք չէր արդեն, ինչպես էր ընտանեկան համայնքի կամ կալվածքի տնտեսության մեջ, այլ ապրուստի անհրաժեշտագույն պայմանն էր, և համքարությունների առաջին հիմնական խնդիրը հենց այս էր,—իրենց անդամների համար վաճառքի հնարավորություն ապահովել։ Միջնադարի վերջում գրված մի հիշատակարանի մեջ ասված է. «Մեր նախահայրերը հիմար չէին, նրանք արհեստները հնարել են, որ ամեն մարդ կարողանա հանապազորդ հացը հայթայթել, և ոչ որ չպետք է միջամտի ուրիշի արհեստին։ Այս կերպ յուրաքանչյուր մարդ իր անունդը կգտնի և իր կարիքները կբավարարի»։

«Ոչ ոք չպետք է միջամտի ուրիշի արհեստին»,—այս միքանի բառերի իմաստն է կազմում համարյա բոլոր համքարային կանոնադրությունների ու կարգադրությունների բովանդակությունը. սրանց

մեջ և ամփոփված ամբողջ համքարային կարգերի իմաստն ու նշանակությունը։ Մի քաղաքի արհեստավորը չպետք է իր արդյունքները վաճառի ուրիշ քաղաքի սահմաններում։ Մի համքարության արհեստավորը չպետք է պատրաստի այն արդյունքներից, որոնք մի ուրիշ համքարության մասնագիտությունն են կազմում։ Վերջապես, յուրաքանչյուր առանձին համքարության մեջ նրա անդամները պետք է հավասար պայմաններում դրված լինեն, և ոչ ոք ուրիշների նկատմամբ որևէ առավելություն չպետք է ունենա։ Ամենից առաջ հենց այս նպատակներն էր հետապնդում ամբողջ համքարային որենսդրությունը, որն այս պատճառով արգելող ու սահմանափակող միջոցների մի շարքի էր վերածվում։ Քաղաքային խորհուրդների վճիռներում, համքարությունների ստատուտներում, կանոնադրություններում ու կարգադրություններում մեջ սիստեմատիկ կերպով շեշտվում է, առաջ է մղվում այլաքաղաքային արդյունքների ներմուծման արգելումը։ Առևտրական միջնորդությունը նույնպես արգելվում էր, բոլոր իրերն ու արդյունքները պետք է հայթայթեին առաջին ձեռքերից, այսինքն բուն իսկ արտադրողներից։

Սակայն քաղաքային արհեստավորը միայն դրսից չկրող ամեն տեսակի մրցակցությունից (соперничество) ու մրցումից (конкуренция) չէր ուզում ապահովել իրեն։ Քաղաքում էլ ոչ ոք չպետք է պարապեր մի արհեստով, եթե չէր պատկանում որևէ համքարության և չէր ենթարկվում նրա կարգադրություններին։ Բոլոր համքարային կանոնադրությունների ընդհանուր պահանջն է՝ համքարությունների պարտադիր անդամագրություն (Zunftzwang), և եթե այս կետը նրանց մեջ հատկապես չի շեշտվում, ապա լոկ այն պատճառով, որ ինքնըստինքյան հասկանալի էր իրրև սահմանված սովորությունն համաձայն մի բան։ «Ոչ ոքի կողմից ուրիշի արհեստին չմիջամտելու» կանոնն ամենից առաջ պատճառ էր լինում այն բանի, որ արհեստը ծայրահեղ մասնագիտացման էր ենթարկվում, ստորաբաժանվում էր մանր ճյուղերի, և համքարությունների միջև էլ մշտական ընդհարումներ էին պատահում։ Որտեղ որ մի մասնագիտության բազմաթիվ արհեստավորներ էին կուտակվում մի վայրում, այնտեղ ըստ էության միաձույլ արհեստը բաժանվում էր միքանի հատուկ ճյուղերի, ըստորում նորածագ համքարություններից յուրաքանչյուրը յուրահատուկ առանձնանում ու անջատվում էր մյուսներից։ Այսպես, Պարիզում կային սոլկարների, կոշկակարների, մաշակարների, այլ և սպանական կաշուց կոշիկներ պատրաստողների առանձին-առանձին համքարություններ։ Նյուրնբերգում դեռևս XIII դարում իրարուց տարբերվում էին դանակներ, ածելիներ, գերանդիներ, յեղաններ, շղթաներ շինող վարպետները. պինագործ դարբիններն իրենց հերթին բաժանվում էին ղրահագործների, ողաղրահ պատրաստողների, սաղավարտներ, սրերի շեղբեր շինող վարպետների ու պատրաստի բրեր

սարքողների և այլն։ Նույնպիսի մասնագիտացում գոյություն ուներ նաև Անգլիայում։ Ադեղ շինող արհեստավորները չպետք է նետեր պատրաստեյին, մի բան, վոր ուրիշ համքյարության մասնագիտությունն եր կազմում։ Մի հատուկ համքյարություն աղեղների լարեր եր շինում։ Յերբ արհեստներն այսպես մանր ճյուղերի եյին բաժանվում, զարմանալի չե այլևս, վոր համքյարությունների թիվն առանձին քաղաքներում հասնում եր տասնյակների ու նույնիսկ հարյուրյակների. Պարիզում 350 համքյարություն կար, Մայնի Ֆրանկֆուրտում՝ մինչև 100, Վիեննայում՝ մինչև 80, Լոնդոնում՝ 60, Նյուրնբերգում ու Լյուբեկում՝ 50-ական։

Իրար հետ մոտիկ կապ ունեցող համքյարությունները, ինչպես արդեն ասացինք, ձգտում եյին տրտադրության ասպարեզը բաժանել՝ առանձին սահմաններ վորոշելով։ Այս հողի վրա նրանց միջև մշտական ընդհարումներ եյին պատահում։ Յերկաթագործների համքյարությունը ձգտում եր արգելել տալու, վոր լծասարք շինողներն ու թամբագործները դանդանավանդներ (լգամ, удила), սանձեր, ձիախթաններ, ասպանդակներ չշինեն կամ չնորոգեն։ Ներկարարների համքյարությունը պնդում է, վոր մահուդագործներն իրավունք չունեն մահուդ ներկելու։ Մահուդագործները, վորոնք կտորին վերջնականապես մահուդի տեսք եյին տալիս, իրենց հերթին պաշտպանում են իրենց իրավունքները ջուլհակների հանդեպ։ Առանձնապես հաճախադեպ եյին ընդհարումներն այն արհեստավորների, վորոնք հագուստեղենի դանազան պարագաներ եյին արտադրում, ու լաթավաճառների միջև, վորոնք հագած ու մաշած իրերին նոր կերպարանք եյին տալիս և ծախում նորերի տեղ։ Լոնդոնում կար կոշիկ կարկատողների առանձին համքյարություն, վորը կոշիկ կարկատելու իր բացառիկ իրավունքը պաշտպանում եր կոշկակարների համքյարության ամեն վտանգություններից։

Իր անդամների շահերն արտաքին ամեն վտանգներից ու փորձերից պաշտպանելով՝ համքյարությունը միաժամանակ ձգտում եր միանման պայմանների մեջ դնելու նրանց, ապահովելով բոլորին արդյունքների համահավասար վաճառք։ Ճշտորեն սահմանում եյին հում նյութը գնելու ժամանակն ու տեղն, այլև այն քանակը, վորից շատ չեր կարող ձեռք բերել առանձին վարպետը. միքանի համքյարություններում հում նյութի գնումը կատարվում եր խմբովին։ Արգելվում եր համքյարակից ընկերոջ աշխատանքը, գործը խլելը։ Առանձին վարպետների արտադրության չափերը հավասարեցնելու նույն այս նպատակով վորոշում եյին բանվորական որվա տևողությունը (սովորաբար արևածագից մինչև արևամուտը), սահմանափակում եյին թիվը ձեռքի տակ յեղած բանվորների, աշակերտների ու վարպետաձյունների (подмастерье), վոր կարող եր պահել յուրաքանչյուր վարպետ, արգելում եյին ամեն մի աշխատանք կիրակի ու տոն որերին։ Ջեր թույլատրվում բուն իսկ արդյունքների մեջ վոչ մի յուրահատկություն,

վոչ մի շեղումն նախորոշված կանոններից ու նմուշներից. մի վարպետի ձեռքի գործը պետք է լիովին նման լիներ մյուսի գործին։ Հատկապես ընտրված վերակացուները շրջում էին արհեստանոցներն ու զննում էին պատրաստած գործերն, ըստ որում այն արդյունքները, որ չէին համապատասխանում նախորոշումներին, վոչնչացնում էին։ Նույն ինքը գործը պետք է կատարվեր բոլորի աչքի առաջ։ Կոշկակարը իր կոշիկները կարում էր հենց այնտեղ, տեղն ու տեղը, դազդյահի առաջ, դերձակը կարում էր սեղանի վրա, լուսամուտի մոտ նստած, վոսկերչի հալոցն ու դարբնի հնոցը գետեղված էին լինում բուն իսկ խանութում։

Գործերի ընդհանուր ղեկավարությունն ու արտադրության վերահսկումը հանձնարարում էին անդամների միջև ընտրված պաշտոնյաների —ավագներին, յերդվյալներին և այլն։ Սրանք էին կառավարում համքյարության գույքն ու գանձարկղը, համքյար վարպետների ընդհանուր ժողովներ հրավիրում ու ղեկավարում, համքյարության անդամներին դատելու իրավունք ունեյին, սրանց ներկայացուցիչներն էին քաղաքային ինքնավարության մեջ և ռազմական գործողությունների ժամանակ առաջնորդում էին համքյարական զորախմբերը։ Արհեստանոցները շրջելու և արդյունքների լավորակության վրա հսկելու համար համքյարությունների մեծամասնության մեջ հատուկ տեսուչներ ու գնահատողներ էին ընտրվում (gardes, prud hommes)։

4. ԱՇԿԵՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ. ԱՇԱԿԵՐՏԸ։ ՎԱՐՊԵՏԱՑՈՒՆ. ՎԱՐՊԵՏԸ։—Գյուղացիական տնտեսության մեջ կատարվող մանր-մունր գործերից տարբերվելով՝ արհեստավորի աշխատանքն ամենից առաջ աշխատանք է մի մասնագետի, վոր իր ամբողջ կյանքը նվիրել է մի վորոշ արհեստի։ Արհեստավորը հարմարվում է աշխատանքի իր հատուկ տեսակին, մշակում, ստեղծում է արտադրության իր հատուկ գործիքներն ու հնարները (приемы), ձեռք է բերում հմտություն, վորի շնորհիվ թե գործն է մեծ արագությամբ կատարվում և թե արդյունքների վորակը համեմատաբար ավելի բարձր է լինում։ Միևնույն ժամանակ հետին շրջանի մեքենայական արդյունաբերությունից տարբերվելով՝ արհեստավորի աշխատանքը բացառապես ձեռքի աշխատանք է մնում։ Նրա գործադրած հնարները վոչ թե գիտական ճիշտ սկզբունքների վրա են հիմնվում, այլ մշակվում են բացառապես գործնականի միջոցով, վոչ թե գիտակցորեն, այլ շոշափելով, խարխափելով, պատահական փորձությունների ու փորձի միջոցով։ Այսպիսի պայմաններում նրա գործադրած հնարները չեն կարող աչքի ընկնել վոչ ճշտությամբ, վոչ կանոնավորությամբ, և գործի հաջողակությունն էլ կախված է լինում ամենից առաջ արհեստավորի անձնական ուշիմությունից, վարժությունից, աչքաչափի ուղիղ լինելուց։ Այսպիսով, նախորոք սովորելն ու յերկարատև փորձն արհեստով պարապելու անհրաժեշտ նախորյա (предварительный) պայմանն են դառնում։ Յուրա-

քանչյուր արհեստավոր անխուսափելիորեն պետք և անցնի աշկերտության աստիճանով։ Բայց արհեստը սովորելուց հետո չել նա միշտ հնարավորություն չուներ միանգամից սեփական արհեստանոց բանալու և պետք և իրրև բանվոր կամ վարպետացու աշխատեր իր նախկին վարպետի կամ մրևե այլ վարպետի արհեստանոցում։ Սեփական արհեստանոց սարքելուց հետո միայն նա վերջապես դառնում եր անկախ վարպետ և համքյարության իրավազոր անդամ։ Այսպես հենց իրենք-իրենց ջոկվում ու առաջ եյին գալիս աշկերտի, վարպետացուի ու վարպետի աստիճանները։

Այս բաժանումը, վոր սկզբում լիովին բնական եր, հետագայում նոր ճնշումների ու սահմանափակումների աղբյուր դարձավ։ Համքյարության մեջ իրրև անդամ մտնելն սկզբում ազատ եր. ընդունվում եյին բոլորը, վորոնք արհեստը սովորել եյին, տղամարդիկ ու կանայք անխտիր։ Մի քանի համքյարություններում մեջ կանայք նույնիսկ զանազան համքյարային պաշտոնների եյին կոչվում ընտրությամբ։ Բայց դեռ արհեստավորների թիվը մեծ չեր, վորևե սահմանափակում իմաստ չուներ։ Ժամանակի ընթացքում, յերբ մեծանում եր արհեստավորների թիվը, նույն չափով նրանց միջև աճում եր մրցումն էլ. այն ժամանակ այն արհեստավորները, վորոնք վարպետի կոչման եյին հասել, նոր մրցակիցներից վախենալու պատճառով սկսում են ձգտել այն բանին, վոր համքյարության մեջ նոր անդամների ընդունելությունը դժվարացնեն։ Առանձնապես հետևում եյին, վոր համքյարության մեջ չմտնեն անազատ մարդիկ, այսինքն քաղաքում ապաստան վորոնող ճորտերը։ Այնուհետև համքյարության մեջ մտնել արգելում եյին կանանց, ապօրինի զավակներին, ինչպես և ծնողներից ծագած այնպիսիների, վորոնց զբաղմունքը վորևե պատճառով անարգական եր համարվում։ Այս տեսակ պարապմունք համարվում եյին դահճի, գերեզմանափորի, փողոց մաքրողի, աղացպանի, բաղնիսպանի, սափրիչի, հարկահավաքի, փողոցային նվագածուի, վշտ գործվածքներ հյուսող ջուլհակի զբաղմունքները և այլն։

Միևնույն ժամանակ թե աշկերտությունը և թե վարպետացուի դրությունը դադարում եյին վարպետի կոչմանը հասնելու անհրաժեշտ աստիճան լինելուց և դառնում նորանոր արգելքների առիթներ։ Աշկերտության ժամանակամիջոցը յերկարացնում եյին։ Գերմանիայում այն հավասար եր 4 տարվա, Իտալիայում՝ 5—7 տարվա, Անգլիայում՝ 7, Ֆրանսիայում՝ 6—8 տարվա, մի քանի համքյարությունների մեջ՝ նույնիսկ 12 տարվա։ Այն ինչ սովորելու ժամանակամիջոցի այսպես յերկարատև լինելն ամենևին չեր բղխում անհրաժեշտությունից։ Մետաղալարերի համքյարության կանոնադրությունը պահանջում եր, վոր աշկերտները սովորեն 10 տարի, թեև մետաղալարային արհեստը համարվում եր ամենահեշտ արհեստներից մեկը։ Սովորելու ժամանակամիջոցը կրճատվում եր, յերթե աշկերտը կարողանում եր վարպետին

վորոշ դրամական գումար վճարել։ Սովորելու ժամանակամիջոցը կերկարացնելուն դուգընթաց վատանում եր աշկերտի դրությունն էլ։ Աշկերտը չեր կարող թողնել, հեռանալ վարպետից, եթե նույնիսկ ամենահարգելի պատճառները էլ լինեյին։ Եթե փախչում եր, նրան փընտռում, գտնում ու չնտ եյին բերում։ Սկզբում աշկերտը սովորելը վերջացնելուց հետո կարող եր անմիջապես վարպետ դառնալ, այժմ նա պարտական եր տարիների վորոշ նվազագույն քանակի ընթացքում բանել իբրև վարպետացու, այս ժամանակամիջոցի վորոշ մասում աշխատելով իր նախկին սովորցնողի մոտ։ XIV դարից սկսած, մանավանդ Գերմանիայում, մի սովորույթ տարածվեց, վոր վարպետացուները շրջում եյին յերկրի մեջ արհեստում կատարելագործվելու նպատակով։ Սկզբում վարպետացուի դրությունը լոկ մի աստիճան եր վարպետի կոչմանն անցնելու համար և շատ քիչ բանով եր տարբերվում վարպետի դրությունից։ Նրա աշխատածը հաճախ կազմում եր վարպետի հասույթների կեսն ու նույնիսկ սրանից ավելին։ Ժամանակի ընթացքում վարպետի կոչման հասնելը շարունակ ավելի ու ավելի դժվարացնում եյին, և սրա հետ միաժամանակ վարպետացուի դրությունը դեպի վատն եր փոխվում։ Ամենից առաջ մի քանի համքյարություններում դեռ շատ վաղ պահանջում են, վոր վարպետացուն այսպես կոչված մի «փորձնական աշխատանք» կատարե (chef doeuvre)։ Վարպետ դառնալու համար վարպետացուն պետք և ապացուցեր իր արհեստին հմտացած լինելը վորոշ աշխատանք գլուխ բերելով։ Ընդամին առաջադրած պահանջներն ավելի ու ավելի դժվարին եյին դառնում։ Դարբինը պետք և պայտ շիներ առանց վոտի չափան առնելու՝ ձիու վրա մի հայացք ձգելով միայն։ Հաճախ փորձնական աշխատանքի կատարումը կապված եր լինում խոշոր ծախսերի հետ։ Այսպես՝ Դանցիգ քաղաքի դերձակները պետք և պատրաստեյին քահանայական զգեստավորման պարագաները լրիվ, աբեղայի ֆարաջա, ասպետի ճանապարհորդական քղամիդ և նրա ձիու համար ծածկոց (ջուլ), վերջապես տղամարդու և կանացի ամեն տեսակի հագուստ այն ժամանակվա քաղաքային տարազի համաձայն, և այս բոլորն իր հաշվին։ Հաջող քննություն տվողը բացի վերոհիշյալից պարտավորվում եր բարձը անդամավճար տալ համքյարության մեջ մտնելու համար և թանդ նստող հյուրասիրություն սարքել վարպետների համար։ Արդեն այս բոլոր ծախսերը յենթադրում եյին, վոր թեկնածուն դրամական խոշոր միջոցներ ունի, բայց բազմաթիվ համքյարային կանոնադրություններ, մանավանդ վերջին ժամանակներում յեղածները, սրանով էլ չգոհանալով՝ հատուկ պահանջ եյին մտցնում, թե վարպետի կոչում ստանալու համար պետք և վորոշ գույք ունենալ։ Մեծ մասամբ արդելքներ հարուցում եյին նրանց դեմ, վորոնք համքյարության նկատմամբ կողմնակի անձ եյին։ Վարպետների վորդիներն իրենք վարպետ եյին դառնում առանց վերջացնելուց աշկերտությունը վերջացնելուց անմիջապես հետո,

ըստվորում նրանց վերաբերմամբ վոչ մի պահանջ չեյին առաջադրում, և կամ այս պահանջներն իրապես անկատար եյին ինում։

Վորքան աճում եյին վարպետի կոչման հասնելու ճանապարհին հարուցված դժվարությունները, նույն չափով էլ համքյարային կազմակերպություններն ավելի ու ավելի եյին վերածվում մենաշնորհված փակ հիմնարկների, վորոնք մատչելի եյին սահմանափակ թվով մարդկանց միայն։ Սակայն վորքան ավելի յեր դժվարանում վարպետի կոչման հասնելն, այնքան ավելի յեր մեծանում թիվը վարպետացուների, վորոնք կորցրել եյին յերբևիցե վարպետ դառնալու հույսը։ Սրա հետ միաժամանակ նրանց մեծամասնությունն իսկական վարձու բանվոր եր դառնում։ Շատ քաղաքներում հատկապես սահմանված հավաքատեղիներ կային, վորտեղ այսպիսի վարձու բանվորներն սպասում եյին վարձողներին։ Միաժամանակ մեծ չափով վատանում եյին վարպետացուների աշխատանքի պայմաններն էլ։ Սրանք պարտական եյին հաճախ որական 14-ական ու նույնիսկ ավելի ժամ աշխատելու և միևնույն ժամանակ սահմանված վարձից ավելի ստանալ չեյին կարող։ Այն վարպետները, վորոնք ավելի եյին վճարում, իրենք պատասխանատվության եյին յենթարկվում։

ԳԼՈՒԽ Լ.

ԴՐԱՄԱԿԱՆ ՓՈԽԱՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆ ՈՒ ՆՐԱ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳՅՈՒՂԻ ԿՅԱՆՔԻ ՎՐԱ

*1. ՓՈԽԱՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ԴՐԱՄԱԿԱՆ ՁԵՎԸ։—ՄԵՏԱՂԵ ԴՐԱՄ-*ՆԵՐԸ։ Ճորտ արհեստավորները զանազան մանր գործեր կատարում էին հողատիրոջ պահանջով, գյուղական համայնքի արհեստավորներն իրենց համայնակիցների պատվերի համաձայն։ Թե առաջիններն ու թե վերջիններն արհեստով զբաղվելը հաճախ միացնում էին յերկրագործությանը։ Իսկ քաղաքային արհեստավորը վոչ միայն պատվերով և աշխատում, այլ և բանում է՝ արդյունքները քաղաքային շուկայում վաճառելու նպատակով. միաժամանակ նա բացառապես իր արհեստով և պարապում։ Այսպիսով նրա տնտեսությունը կորցնում է բնական տնտեսության բնույթը և բացառապես փոխանակային տնտեսություն է դառնում։ Արհեստավորը պետք է իր արդյունքները ծախե նախապես, վորպեսզի վաճառքից ստացածով կարողանա անհրաժեշտ տնտեսական առարկաներն ու արդյունքները ձեռք բերել։ Այժմ արդեն շուկայում իրրև տպրանք հանդես են գալիս վոչ թե միայն պատահական տնտեսական ավելցուկները կամ պերճանքի առարկաները, այլ և ամենաբազմազան արդյունքներ ու իրեր։ Փոխանակությունն աստիճանաբար ընդգրկում է բոլոր տնտեսական առարկաները։ Բայց վորքան ավելի ընդարձակ չափերի յե հասնում առևտրային փոխանակությունը, վորքան ավելի բազմազան են դառնում փոխանակվող արդյունքներն, այնքան ավելի անբավարար է լինում անմիջական փոխանակային առևտուրը, վորն սկզբում կիրարկվում է քաղաքային շուկաներում, այնքան ավելի համառ կերպով և զգացվում պահանջն այնպիսի պայմանական փոխանակային նիշերի, վորոնցով կարելի լիներ ձեռք բերել ուզած վորևե առարկան (փոխանակության յերրորդ, ընդհանրական կամ զարգացած ձևը)։

Ինչպես արդեն գիտենք, դեռևս բազմաթիվ վայրենի ժողովուրդների մեջ անմիջական փոխանակության անհարմարությունները պատճառ դարձան, վոր փոխանակային պայմանական նիշերը առաջացան։ Մեծ մասամբ այսպիսի նիշերի դեր կատարում էին ամենագնահատելի առարկաները, խխունջների խեցիները, արդուզարդի առարկանե-

րը, մուշտակները, տավարը, վերջապես թանգագին մետաղները։ Վերջ ին վերջո փոխանակության ընդհանրական միջոցի, ընդհանրական եկվիվալենտի (համարժեքի) բացառիկ նշանակություն ստացած թանգագին մետաղները—վոսկին, արծաթը, պղինձը։ Այս բանին նպաստում եր այն հանգամանքը, որ նրանք դիմացկուն եյին յերկար պահելու համար (նրանք չեն փչանում և չեն ժանգոտում), որ նրանց կարելի յե ուզածդ մասերի բաժանել, որ նրանք հեշտ կրելի յեն, և սրա հետևանքով մարդ կարող է նրանցից մոտը, վրան պահել, ինչ քանակությամբ որ ուզենա։ Դեռևս հին Աբևելքի ժողովուրդների մեջ թանգագին մետաղները զանազան մեծության ու ձևի ձույլերի կերպարանքով դրամանիշների դեր եյին կատարում։ Կտրած ատակն (монета) առաջին անգամ յերևան է գալիս VII դարում Քրիստոսից առաջ Լյուդիայում և ապա Հունաստանում՝ հին հունական առևտրի ընդարձակ զարգացման հետ կապ ունենալով։

2. ՓՈՂՆ ԻԲՐԵՎ ԱՐԺԵՔԻ ՉԱՓ, ԻԲՐԵՎ ՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋՈՑ ՑԵՎ ԻԲՐԵՎ ԿՈՒՏԱԿՄԱՆ ՄԻՋՈՑ։ Դրամները զանազան կոչում ու գործածություն ունեն։ Ամենից առաջ նրանք ծնացած բոլոր ապրանքների համար արժեքի չափ են։ Ապրանքի գինը դրամական միավորներով, ռուբլիներով, ֆրանկներով, մարկերով և այլն արտահայտելը արժեքի փողային ձևը կամ գինն է։ Իբրև արժեքի չափ ծառայելով՝ դրամները միևնույն ժամանակ ծառայում են իբրև գների մասշտաբ ել, ըստ որում վոսկու մի վորոշ կշռային քանակ իբրև չափի միավոր է ընդունվում։ Փողերի իբրև գների մասշտաբ հանդես գալը հնարավորություն է տալիս զանազան արժեք ունեցող ապրանքներն առադրելու և համեմատելու իրար հետ։

Տարբերվելով մյուս ապրանքներից, վորոնք շուկայում ձեռք են բերվում սպառելու նպատակով, փողերը հանդես են գալիս առավելապես իբրև շրջանառության միջոցներ։ Նրանք անմիջական սպառման առարկաներ չեն և այսպիսով սեփական սպառողական արժեք չունեն. նրանց կոչումն ամենից առաջ այն է, վոր փոխանակության միջոցի դեր կատարեն։ (Փողի հենց այս հատկությունը—սպառողական արժեք չունենալն ու բացառապես փոխանակային նշանակություն ունենալն է, վոր հնարավորություն է տալիս հետագայում վոսկե ու արծաթե դրամները պետության բաց թողած թղթադրամներով փոխարինելու)։ Մինչդեռ մյուս ապրանքները, յերբ արդեն փոխանակված են, կիրարկվում, բանեցվում են գործի մեջ և ընդմիշտ դուրս են գալիս շրջանառության ասպարեզից, փողերը շարունակ շրջանառության մեջ են գտնվում՝ մեկ տիրոջից մի ուրիշին անցնելով։ Վաճառողը, վոր հենց նոր և իր ապրանքի փոխարեն դրամ ստացել, անմիջապես տեղն ու տեղը, շուկայում հանդես և գալիս գնորդի դերում՝ իրեն անհրաժեշտ ապրանքները ձեռք բերելով։ Այսպիսով միևնույն դրամանիշները մի որվա ընթացքում կարողանում են վոչ թե մեկ, այլ ավելի պատ-

(оборот) կատարել ու մի քանի տիրոջ ձեռք անցնել։ Այս պատճառով էլ յերկրում գոյություն ունեցող դրամների ընդհանուր քանակը միշտ ավելի քիչ է լինում, քան նույն յերկրում շրջանառության մեջ յեղող ապրանքների ընդհանուր արժեքը, և դրամի քանակի ու ապրանքների ընդհանուր արժեքի տարբերությունն այնքան ավելի մեծ է լինում, որքան ավելի յե զարգացած առևտուրը յերկրում, և որքան ավելի արագ է կատարվում ապրանքափոխությունը (товарооборот) նրանում։

Բացի սրանից, փողերը մի ուրիշ կոչում էլ ունեն, այն է՝ ծառայել իբրև հատուցելու միջոց, վճարման միջոց։ Գնորդը միշտ իւ վիճակի չի լինում ապրանքի փոխարեն կանխիկ դրամ վճարելու, և այս դեպքում վճարումը հետաձգում է՝ իր անունով ստացական, անդորրագիր տալով (մուրհակ)։ Այսպես, վաճառականը հում նյութի փողը վճարում է նույն նյութը բանեցնելուց ու իբրև պատրաստի արդյունք վաճառելուց հետո։ Վաճառականը, որ գնել է ապրանքները, պարտքը վճարում է այն ժամանակ, յերբ արդեն ապրանքները վաճառել-պրծել է ոգտով։ Այս դեպքում ապրանքի փոխարեն անմիջապես դրամ չեն վճարում, և դրամները այսպիսով հանդես են գալիս արդեն վոչ իբրև շրջանառության միջոց, այլ վճարման միջոց, յերբ ապրանքն արդեն գնորդի կողմից գործածության է յենթարկված և, հետևաբար, դուրս է յեկել շուկայում կատարվող շրջանառությունից։ Պարտապանը վճարելու նույնպիսի ստորագրություն է տալիս պարտատիրոջը, վարկատուին նաև հասարակ փոխառության դեպքում։ Պարտատերը, վարկատուն կարող է այս մուրհակները սրանցով պարտք վերցրած գումարն ստանալու իրավունքով միասին հանձնել ուրիշ անհատների։ Այսպես են ծագում վարկադրամները (մուրհակները, չեկերը), որոնք շուկայում շրջանառության մեջ են լինում այլ դրամանիշներին զուգընթաց։ Այսպիսի վարկադրամները չպետք է շփոթել պետության բաց թողած թղթադրամների հետ։

Բոլոր փողերը միաժամանակ չեն լինում շրջանառության մեջ։ Յեթե մի տնտեսություն, որ իր ավելցուկները վեր է ածել դրամի, տվյալ րոպեյում վոչ մի բանի կարիք չունի, ապա ստացած գումարը յետ է դնում, պահում է այն նպատակով, որ գործածվի դրամն այն ժամանակ, յերբ հարկ ու առիթ կլինի։ Տնտեսական ավելցուկներն սկսում են հավաքվել, կուտվել միատեսակ դրամական արժեքների կերպարանքով։ Տվյալ դեպքում փողը հանդես է գալիս մի նոր դերում, այն է՝ իբրև կուտակման միջոց։ Կուտակված դրամներն, յեթե պարապ ու անշարժ ընկած են լինում, արդեն վոչ այլ ինչ են, յեթե վոչ սոսկ դանձ։ Իսկ յեթե նրանք մտնում են շրջանառության մեջ կամ տրվում են վորևե ձեռնարկության մեջ վաստակ ստանալու նպատակով և ընդամին անընդհատ ինքնաճման ձգտում են յերևան հանում, ապա նրանք կապիտալ են կազմում։ Նայած կապիտալին տրվող կոչմանը, այն կարող է ընդունել առևտրական, վաշխառուական կամ արդյունա-

քերական կապիտալի ձև։ Սկզբում կապիտալը ծագում է առևտրական ու վաշխառուական կապիտալի ձևով։ Կապիտալն այս սկզբնական ձևերով հանդես է գալիս առաջին անգամ արդեն քաղաքային բայոնական տնտեսության մեջ։ Իսկ արդյունաբերական կապիտալը՝ փոխանակային ու դրամական տնտեսության զարգացման յեղրափակող, վերջին աստիճանը լինելով՝ զարգանում է շատ ավելի ուշ։

3. ԿԱՀՎԱԾԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՔԱՅՔԱՅՈՒՄԸ։ Ավելի մեծ քանակությամբ դրամական միջոցների կուտակումն ամենից առաջ սկսվեց այն հասարակական դասակարգի ձեռքերում, որն առատ տընտեսական ավելցուկների տեր լինելով, միևնույն ժամանակ ուրիշներից ավելի յեր փողի կարիք զգում։ Խոշոր հողատերերի դասակարգն եր այս, որի ձեռքին եյին ընդարձակ կալվածքների միջոցները։ Ամենից առաջ այս դասակարգի մեջ ծագեց առևտրական փոխանակության պահանջը, նախապես հենց այս դասակարգից էլ դուրս յեկավ հատուկ առևտրական դասակարգը, որի համար դրամական միջոցների կուտակումը կոչում, զբաղմունք դարձավ։ Սակայն հողատեր դասակարգի առավելապես գյուղական մասն էլ, որն առևտրի մեջ անմիջական մասնակցություն չուներ, այնուամենայնիվ, յերբ բավականում եյին իր տնտեսական պահանջներն և նրա միջավայրում տարածվում եյին պերճանքի ու շռայլության սովորությունները, ճիշտ նմանապես շարունակ ավելի ու ավելի յեր սկսում փողի կարիք զգալ։ Ինչպես որ քաղաքային արհեստի արդյունքները ձեռք բերելու համար փող եր հարկավոր, այնպես և ավելի ևս հարկավոր եր դրամը, յերբ պետք եր Արևելքից ներմուծած պերճանքի առարկաներ ձեռք բերել։ Խաչակրաց արշավանքները, որոնք արևմտյան յերկրներն անմիջորեն մոտեցրել եյին հարուստ Արևելքին և սրանով նպաստել արևելյան առևտրի կենդանանալուն, հողատեր դասակարգի միջավայրում միանգամից շատացրին արևելյան արդյունքների պահանջը, որ միաժամանակ փողի մեծ կարիք եր առաջ բերում։ Բուն իսկ մասնակցությունը խաչակրաց արշավանքներին, որ Արևելքի հարուստ յերկրներում անձամբ լինելու առիթ եր ներկայացնում, նույնպես դրամական նշանավոր ծախսերի հետ եր կապված։

Յերբ աճում է հողատեր դասակարգի զգացած փողի կարիքը, սրա հետ միաժամանակ ու սրա հետ կապ ունենալով, գյուղացիների անձնական ծառայություններն ու բնաբերքով դանձվող տուրքերը փոխարինվում են դրամատուրքերով։ Իրենց տնտեսության արդյունքները հարևան քաղաքային շուկայում վաճառելով՝ գյուղացիք հնարավորություն եյին ստանում իրենցից պահանջվող դրամական գումարները վճարելու։ Միաժամանակ յերբ բնատուրքը դրամական ձևի յե վերածվում, մեծանում են նաև նրա չափերը։ Գյուղացիք հարկադրված են լինում հողատիրոջը տալու իրենց արդյունքների ավելի ու ավելի մեծ մասը շարունակ, յեթե վոչ իրենց հավելյալ արդյունքն ամբողջովին

Այսպիսով կալվածքը, որի վերջնական ու միակ նպատակը մինչ այդ իր սեփական պահանջների բավարարումն եր, դառնում է տնտեսական մի աղբյուր, որ հնարավորություն է տալիս հողատիրոջը իր պահանջները բավարարելու։ Այժմ գյուղական, ինչպես և քաղաքային հողատիրության ն պատակը դառնում է անաշխատ հասույթ—հողային ռենտա ստանալն, ըստ որում ինքն հողատերն արդեն այլևս կալվածքում չի յել ապրում։ Կալվածային տնտեսությունն ավելի ու ավելի կորցնում է իր բացառապես բնատնտեսական բնույթը և հետզհետե ավելի ու ավելի դուռ փոխանակային տնտեսություն է դառնում։ Սրա հետ միաժամանակ սկսվում է նրա քայքայվելն ու նոր տնտեսական ձևերով փոխարինվելը, ձևեր, որոնք տարբեր են լինում առանձին յերկրներում, նայած սրանց ընդհանուր տնտեսական զարգացման աստիճանին ու պայմաններին։

4. ՃՈՐՏԱՅԻՆ ԿԱԽՅԱԼ ՎԻՃԱԿԻ ԹՈՒԼԱՆԱԼԸ։ Թեև կոռն ու բնաուրքերը դրամատուրքերով փոխարինելուն մեծ մասամբ ուղեկից եր աճումն այն հարկերի ծանրության, որոնք ընկած եյին գյուղացիների վրա, այնուամենայնիվ այս փոխարինումը միաժամանակ թուլացնում եր սրանց կախումը հողատերերից՝ գյուղացիներին ճորտությունից կիսազատ վարձակալ (арендатор) դարձնելով։ Սակայն ճորտային տնտեսության քայքայումն այս բանի վրա կանգ չեր առնում։ Շարունակ ավելի ու ավելի դրամի կարիք զգալով՝ հողատերերը հաճախ ազատ եյին արձակում ճորտերին ամբողջ գյուղերով. այսպիսի ազատագրումն կատարում եյին մեծ փրկանք ստանալու գնով, մի յերևույթ, որ հաճախ վոչ այլ ինչ եր լինում, յեթե վոչ վճարումների, հարկերի դիմակավորած բարձրացումն։ 1315 թվականին Ֆրանսիայի թագավոր Լյուդովիկ X-ն արքայական կալվածների (դոմեն) բոլոր ճորտերին ազատեց՝ սրա համար պահանջելով փրկանքի մի գումար, որը պետք է ծառայեր «իբրև բավարար վարձատրություն այն ոգուտների փոխարեն, որ այս տարկական վիճակի մարդիկ կարող եյին մատակարարել մեզ ու մեր հաջորդներին և ավելի վոքր չափերով միևնույն բանն անում եյին այս կամ այն սենյորներն իրենց հողերում։ Ընդամին ազատագրությունը միշտ իրենց-ազատագրողների ցանկությամբ ու նախաձեռնությամբ չեր կատարվում ամենևին։ Մի կողմից ազատագրումն յերբեք լիակատար չեր. գյուղացիք ազատվում եյին կոռից ու բնաուրքերից, հողովին կախյալ (земельно-зависимые) եյին մնում, այսինքն պետք է կրեյին զանազան վճարումների ծանրությունն այն հողերի համար, որոնցից ոգտվում եյին։ Մյուս կողմից բոլորը հնարավորություն չեյին ունենում նրանցից պահանջված բավարար վարձատրությունը «վճարելու։ Նույն Լյուդովիկ X-դ թագավորը դրում է կոմիսարներին, որոնք փրկանքի գումարներն եյին հավաքում. «կարող է պատահել, որ վատ խորհրդի շնորհիվ կամ բարեմտության չունենալու հետևանքով վոմանք մեր այս արածը մեծ բարերարու-

թյուն ու մեծ վողորմություն չհամարեն, այնպես վոր ավելի շուտ կամենան ստրկական վիճակի թշվառության մեջ մնալ, քան ազատագրվել»։ Այսպիսիներից կարգադրվում եր «առնել վորքան վոր կարելի յե, առանց վշտացնելու, և վորքան պիտո յե մեր կարիքների համար»։

Բացի վրկանք ստանալուց ուրիշ դիտումներ էլ կային, վորոնք դրդում էին սենյորներին՝ իրենց ճորտերին ազատ կամ կիսազատ վարձակալների վիճակին հասցնելու։ Ճորտերի անձնական ծառայությունները ու տուրքերը սահմանում եր սովորույթը, ուստի և ավելի դժվար եր այս ծառայություններն ու տուրքերը մեծացնել, քան կալուխավարձը (арендная плата) բացի սրանից, անճշտապահ վարձակալին միշտ կարելի յեր ուրիշով փոխարինել, այն ինչ նույնը չեր կարելի անել ճորտի նկատմամբ։ Վերջապես բազմաթիվ առանձին սենյորներ արդեն գլխի էին ընկել, վոր ազատ աշխատանքը մեծ առավելություններ ունի անազատի հետ համեմատած։ Մի արձակաթուղթ (отпускная), որինակ, ասում է. «Ճորտերը ծույլ են աշխատում, վորովհետև այս աշխատանքը կատարում են ուրիշների համար ել. այս պատճառով նրանք անխղճորեն ուժասպառ են անում հողը և չեն հոգում այն մասին, թե ինչ կլինի իրենց մահից հետո։ Սակայն նրանք ճիգ ու ջանք յերևան կհանեն, յեթե հավատիանան, վոր իրենց գույքը իրենց մերձավոր ազգականներին կանցնի»։ Նույն նկատառումները կրկնվում են նաև այլ արձակաթղթերի մեջ։ Բազմաթիվ արձակաթղթեր ավելի պակաս վորոշությամբ ցուցմունք են պարունակում այն մասին, թե ճորտերին ազատություն տրվում է ամենից առաջ հենց տերերի շահերը նկատի ունենալով։

Կալվածային տնտեսության քայքայումն ամենից առաջ կապ ուներ քաղաքային վաճառանոցային առևտրի զարգացման հետ։ Հողատերը քաղաքային շուկայում գնումներ անելու համար փողի կարիք ուներ։ Գյուղացին դրամատուրքն ու դրամական վրկանքը վճարելու հնարավորություն եր ձեռք բերում նրանով, վոր իր արդյունքները ծախում եր քաղաքային շուկայում։ Այս պատճառով էլ գյուղացիների ազատագրությունն այնքան ավելի վաղ ու այնքան ավելի լրիվ եր կատարվում, վորքան ավելի վաղ էին ծագումն առնում քաղաքները, և վորքան ավելի ընդարձակ չափերով եր զարգանում քաղաքային կյանքը տվյալ յերկրում։ Իտալիայում ճորտերը համարյա լիակատար ազատություն ձեռք էին բերել ու դարձել ազատ վարձակալներ դեռ XIII դարում։ Այստեղ հիշյալ ազատագրությունն իրականացնում էին իրըև ընդհանուր միջոց առանձին քաղաքային հանրապետությունները հատուկ վորոշումներով։ Այստեղ հենց իրենց—սենյորների մեծամասնությունը տեղափոխվում եր քաղաք՝ կալվածքներից ստացած բենատայով ապրելով։ Ֆրանսիայում XIV դարի վերջերին ճորտերի մոտ յերկու յերրորդ մասը դարձել եր ազատ վարձակալ կամ հողային կամ կախումն ունեցող վիլլան (գյուղացի)։ Ճորտային դրությունը իր նախ-

կին ձևով պահպանվում եր գլխավորապես արևելյան ու կենտրոնական Ֆրանսիայում միայն։ Անգլիայում գյուղացիների մեծ մասն այդ ժամանակ նույն կերպ ազատ եր անձնապես, և սենյորների փորձերը, որով նրանք աշխատում եյին 1,348 թվականի սև մահի արած ավերածություններից հետո կոռի սիստեմին վերադառնալ, ընդհանրապես հաջողություն չունեցան։ Բնաուրքերը դրամականով փոխարինելը մի քիչ ավելի ուշ սկսվեց Գերմանիայում։ Այստեղ գյուղացիների ազատագրությունն ընդհանրապես այնքան ընդարձակ չափերով չեր զարգանում, ինչպես յեվրոպական մյուս յերկրներում, և, ինչպես կտեսնենք, XIV դարի վերջերից ազատագրությանը հաջորդում է մի հակընթաց շարժում, որ նպատակ ուներ գյուղացիներին նորից ճորտացնելու և կոռային աշխատանքին վերադարձնելու։ Ռուսաստանում վորոշ քաղաքներն ու քաղաքային վաճառականոցային առևտուրը համարյա բացակայում եյին, անձնական ծառայություններն ու բնաուրքերը դրամաուրքերով փոխարինելու պրոցեսն ել ավելի ուշ սկսեց և շատ ավելի դանդաղ եր կատարվում։ Այստեղ բնաուրքերը դրամաուրքերի հետ կողք կողքի հարատևում եյին մինչև XIX դարը։

Գյուղացիների ազատագրության հետ գյուղական տնտեսությունն սկսում է կառուցվել նոր հիմունքներով։ Հարկադրական կախյալ հարաբերությունները, վորոնց վրա հիմնված եր կալվածային տնտեսությունը, տեղի յեն տալիս ավելի ազատ ու պայմանագրային հարաբերությունների հանդեպ։ Սրա հետ միասին այն ներքին կապերը, վորոնք միացնում եյին կալվածքի ամբողջ բնակչությունը՝ դարձնելով այն մի տնտեսական խմբակ, հետզհետե թուլանում են։ Այն փոխհարաբերությունները, վորոնք գոյություն ունեն մի կողմից՝ հողատիրոջ ու վարձակալի միջև, և մյուս կողմից՝ հողատիրոջ կամ վարձակալի ու բանվորների միջև, բնատնտեսականից դուս դրամականի յեն վերածվում, այնինչ առաջ թե կալվածատիրոջ ոգտին հավաքած տուրքերն ու թե այն ժամանակությունը, վոր սա ցույց եր տալիս կախյալ բնակչության կարիքի դեպքում, վճարվում եյին բացառապես բնաբերքով։ Այժմ հողատերը վարձակալից առնում է դրամական բենտա, և նրա հողում աշխատող մշակն ստանում է դրամական վարձ։

Կալվածատիրական հողի գյուղացիական կախյալ «իրակալություններին» (держание) հաջորդում է ազատ կամ կիսազատ վարձակալությունը։ Ճորտային կոռային աշխատանքի փոխարեն առաջին անգամ ասպարեզ է գալիս ազատավարձու (вольнонаемный) աշխատանքը։ Գյուղացիք գնում եյին մշակություն անելու, վորովհետև զբրկված եյին իրենց հողամասերից շնորհիվ այն հանդամանքի, վոր նրանց փոխարինել եյին ազատ վարձակալները կամ թե իրենք քայքայվել եյին իրենց ուժերից վեր յեղող հարկերից։ Բացի սրանից, առանձին աշխատանքներ կատարելու համար վարձվում եյին ավելի սա-

կաս ապահովված սակավահող գյուղացիները։ XIV դարի կեսերին վարձու աշխատանքը համեմատաբար լայն չափերով տարածված եր ինչպես Իտալիայում, այնպես և Ֆրանսիայում ու Անգլիայում։ Հրատարակվում են հատուկ կարգադրություններ, որոնք որոշում են գյուղատնտեսական բանվորների վարձման պայմանները ու բարձրագույն աշխատավարձը, որ կարող եյին նրանք ստանալ։ Նման կարգադրությունները ավելի հաճախադեպ դարձան 1348 թվականի «սև մահ» կոչվող սոսկալի համաճարակից հետո, որը բռնել եր ամբողջ Եվրոպան և վոչնչացրել աղգաբնակության մոտ մեկ յերրորդ մասը։ Սրա շնորհիվ աշխատանքի գները բարձրացան, և ահա ամենից առաջ հենց աշխատավարձի այս բարձրացման դեմ եյին ուղղված բոլոր կառավարական միջոցները։ 1350 թվականին Ֆրանսիայում այս նպատակով հրատարակված որդոնանսն (հրաման, հրովարտակ) իրրև վարձու բանվոր թվում և խաղողի այգի մշակող ու այգեկության գործավորներին, վար անողներին, հնձվորներին, քաղվորներին, կալսողներին, սայլվորներին, տավարածներին, խոզարածներին, հովիվներին։ Կանոնները վերաբերում են՝ ինչպես որավարձով ու հատավարձով, այնինքն վորոշ աշխատանքի համար, վարձելուն, այնպես և բանվորների տարով վարձվելու պայմաններին։ Այդ ժամանակ Անգլիայում ել որամշակներն (поденщики) ու տարով վարձվող բանվորները համեմատաբար հաճախադեպ յերևույթ եյին։

ԳԼՈՒԽ Ը.

ՄԻՋԿՈՄՄՈՒՆԱԼ ԱՌԵՎՏՈՒՐ ՈՒ ԱԶԳԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

1. ՄԻՋԿՈՄՄՈՒՆԱԼ (ՄԻՋՔԱՂԱՔԱՅԻՆ) ԱՌԵՎՏՈՒՐԸ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐՈՒՄ ՈՒ ՀՆՈՒՄ։ Այն դրամական գումարները, որ իբրև տուրք հավաքում էին հողատերերը, նրանց ձեռքում դեռևս կուտակման միջոց չէին, որովհետև պերճանքի առարկաներ ձեռք բերելու և ուրիշ պահանջների համար էին գործադրվում։ Կուտակելու ձգտումը դուռ կերպարանքով հանդես և գալիս այն ժամանակ միայն, երբ ինքը փողը սկսում է փող ծնել, երբ դրամը շրջանառության մեջ են մտցնում այն նպատակով, որ տիրոջ մոտ վերադառնա վաստակով։ Վաստակ ձեռք բերելու սկզբնական յեղանակներն առևտուրն ու վաշխառությունն են, ընդամին կապիտալի յել սկզբնական ձևերն, ինչպես արդեն ասել ենք, առևտրական ու վաշխառուական կապիտալն են։ Արդյունաբերության մեջ, որտեղ ամբողջովին տիրապետում եր համքյարային կանոնադրություններով ու հիմնարկություններով ցանկապատված մանր արհեստավորական աշխատանքը, վաստակ կորզելը տեղ չեր գտնում։

Մինչդեռ վերջին ժամանակների արդյունաբերական կապիտալն անմիջապես կազմակերպում է արդյունաբերությունը, առևտրական կապիտալը նրանից տարբերվելով՝ ամենևին չի մասնակցում արդյունաբերությանը։ Առևտրական կապիտալի դերն այն է լինում, որ բացառապես միջնորդ է հանդիսանում առանձին արտադրողների միջև, որոնք մյուս բոլոր տեսակետներից պահպանում են իրենց անկախությունը։ Այն վաստակը, որ ստանում են առևտրական կապիտալի համար, այդ ժամանակ դեռևս հետևանք չէ կապիտալիստի կողմից հավելյալ արդյունքի մի մասը յուրացնելու։ Վաստակի մեծությունը որոշվում է մի կողմից՝ առաջարկված ապրանքների նկատմամբ գնորդի ունեցած կարիքներով, հետևաբար նաև այն գնով, որ նա համաձայն է վճարելու, մյուս կողմից՝ վաճառականի շուկայում ունեցած բացառիկ մենաշնորհյալ դիրքով, որի շնորհիվ գնորդը, բացի վաճառականի մոտից, ուրիշ ոչ մի տեղ հնարավորություն չունի ցանկացած արդյունքն ստանալու։ Քանի որ կալվածատեր անհյորը

փոխանակում եր իր տնտեսության ավելցուկները, որոնք նրա վրա վոչինչ չեյին նստել և վոչ այլ ինչ եյին, յեթե վոչ ուրիշի հավելյալ աշխատանքի սոսկ յուրացումն, ապա նա պատրաստ եր իրեն հարկավոր կամ իր խելքը տանող ապրանքի փոխարեն վճարելու, ինչ գին վոր ուզեյին։ Միևնույն ժամանակ վաճառականն էլ հնարավորություն ուներ քմածին գներ նշանակելու, քանի վոր այլաքաղաքացի մրցակիցները չեզոքացված եյին, և տեղական շուկայում լիակատար մենաշնորհ եր սահմանված։ Ինչպես արդեն գիտենք, տեղական վաճառականների համար այսպիսի մենաշնորհ ձեռք ձգելը քաղաքային վաճառականների գիլդիաների գլխավոր նպատակն եր։

Դեպի մենաշնորհն ունեցած այսպիսի ձգտումը, որ ամենից առաջ բնորոշ է քաղաքային տնտեսության շրջանի ամբողջ առևտրի համար, յերկու պատճառ ունի. մի կողմից այն պայմանավորված եր բուն իսկ առևտրի դեռևս թույլ զարգացումով, մյուս կողմից՝ այն ընդհանուր անբարենպաստ հանգամանքներով, որոնք ծայրահեղ չափերով դժվարացնում եյին առևտրական հաղորդակցությունը։ Ամենից առաջ քաղաքային վաճառանոցային առևտուրն ինքնըստինքյան սակավ բարենպաստ ասպարեզ եր առևտրական վաստակ կորզելու համար։ Քաղաքային շուկայում միմյանց հանդիպում եյին անմիջական արտադրողները, արհեստավորներն ու գյուղացիները։ Նրանք իրենց միջև փոխանակում եյին անհրաժեշտ տնտեսական արդյունքներն ու իրերը, որոնց գները վորոշվում եյին նրանց վրա գործադրած աշխատանքով։ Ամեն մի առևտրական միջնորդություն, այսինքն ապրանքների գնումն ու ոգտով վերավաճառք, արգելվում եր և դիտավորյալ կերպով դուրս եր մղվում համքյարային կարգերի կողմից։ Վաճառականային միջնորդությունը, որ վտարված եր քաղաքային շուկայից, ընդհակառակն, անհրաժեշտություն եր դառնում միջկոմունալ առևտրի մեջ, այսինքն ներմուծվող արդյունքների առևտրի մեջ, նմանապես և այն առևտրական հաղորդակցությունների ժամանակ, որոնք տեղի եյին ունենում առանձին քաղաքների միջև և պահանջում եյին ավելի կամ պակաս հեռավոր տարածություններից ապրանքների փոխադրություն։ Սակայն այսպիսի առևտուրը դեռ չափազանց աննշան եր և, բացի սրանից, իր զարգացման ճանապարհին բազմաթիվ արգելքների յեր հանդիպում։

Յուրաքանչյուր առանձին քաղաք պարփակված եր իր շրջանի սահմաններում և համարյա վոչինչ չեր արտահանում՝ միաժամանակ արգելելով այլաքաղաքային արդյունքների ներմուծումն էլ։ Այս պատճառով գրեթե բացառապես Արևելքի հարուստ յերկրների արտադրանքներն եյին առևտրի առարկանները—զանազան անուշահոտություններ, քաղցրեղեններ, թանգագին իրեր, մասամբ արդյունաբերական արդյունքներ, մետաքսե գործվածքներ, ապակե իրեր և այլն։ Հեռվից ներմուծվող ու թանգ նստող արևելյան ապրանքները պեր-

ճանքի առարկաներ էին, որոնք մատչելի էին միայն բարձր դասակարգերին։ Ինչպես արդեն մատնանշել ենք վերևում, այդ ժամանակներում վաճառականն ամենից առաջ միջնորդ էր այն ավելցուկների փոխանակության միջոցին, որոնք կուտակվում էին հեռավոր երկրների ու վայրերի խոշոր հողատիրական տնտեսություններում։ Արևելյան երկրներից ներմուծած ամբողջ ապրանքի երեք քառորդից ավելին առնում էին հողատիրությունից հասույթ ստացող անհատները ու հիմնարկները—իշխանները, ասպետները, հոգևոր բարձր աստիճանավորները, եկեղեցիները, վանքերը, կղերական ուխտերի պաշտոնատները, իսկ մնացած մասն սպառվում էր քաղաքային ազգաբնակության ավելի հարուստ և ունևոր շրջանների մեջ։

Ճամաքային հարմար ուղիների բացակայության պատճառով հաղորդակցությունը բացառապես ջրային ճանապարհներով էր կատարվում։ Այս պատճառով էլ ներմուծվող ապրանքների ավելի աչքի ընկնող առևտուր կարող էր զարգանալ այն քաղաքներում միայն, որոնք ընկած էին այսպիսի ջրային ճանապարհների երկայնքով, ծովերի ու գետերի ափերին։ Գլխավոր ու երկար ժամանակ նաև միակ ճանապարհը, որով եվրոպական ժողովուրդները հասցնում էին արևելյան երկրների, Աֆրիկայի, Փոքր-Ասիայի, Արաբիայի ու Հնդկաստանի արտադրանքները, Միջերկրական ծովն էր։ Այս հանգամանքի հետևանքով թե հնում ու թե միջին դարերում ամենից աշխույժ միջկոմմունալ առևտրի վայրը հենց այս ծովի շրջանն էր։ Այստեղ էր, որ առաջ եկան մի շարք խոշոր առևտրական քաղաքներ։ Հնում այսպիսի քաղաքներ էին փյունիկեցոց քաղաքները՝ Տյուրոսը, Սիդոնը, Կարթագենը, հունացը՝ Միլետը, Աթենքը, Կորնթոսը, Տարենտոնը, Սիրակուզան, ավելի հետո Ալեքսանդրիան. միջին դարերում՝ իտալական առևտրային քաղաքներն և ամենից առաջ Վենետիկն ու Ջենովան, որոնց ձեռքին էր գտնվում ամբողջ Արևելքի—Լևանտի առևտուրը։ Միջնադարի երկրորդ կեսին, սկսած XII—XIII դարերից, բավական աչքի ընկնող առևտուր զարգացավ նաև հյուսիսային ծովերում—Բալտիկում ու Գերմանականում։ Այստեղի առևտրի առարկաներն էին մուշտակները ու դանազան հում նյութերը, կաշին, մոմը, շինության փայտը, որոնք ներմուծվում էին Ռուսաստանից ու Սկանդինավյան երկրներից։ Հյուսիսային առևտուրն իրանց ձեռքն առան գերմանական մերձբալտյան քաղաքները (Բրեմենը, Համբուրգը, Լյուբեկն ու այլք)։ Հիշյալ երկու ծովերը—Բալտիկն ու Գերմանականը—միացնող ջրային ճանապարհներից մեկն այն ճանապարհն էր, որ գնում էր Հռենոսի ընթացքով (Քյոլն քաղաքն ու Հռենոսի գետաբերանից վոչ հեռու ընկած Ֆլանդրական Անտվերպեն ու Բրյուգե քաղաքները)։ Երկրորդն այն էր, որ առաջներից ճյուղավորվելով գնում էր Սենա գետով և Նորմանդիայի ու Լամանշի վրայով տանում էր Անգլիա (Պարիզ, Ռուան քաղաքները)։ Այս երկու ճանապարհների

ճյուղավորման վայրում կենտրոնական Ցեվրոպայում տեղի էին ունենում Շամպանի հռչակավոր տոնավաճառները, որտեղ միաժամանակ թե հարուստ Արևելքի ու թե հեռավոր Հյուսիսի արդյունքների առևտուր էր լինում։

2. ԱՌԵՎՏՐԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ։ Այսպիսով առևտրական յերթևեկությունը կատարվում էր սակավաթիվ ջրային ու ցամաքային ճանապարհներով, սակայն այս ուղիներով անցք ու դարձ անելն ամենևին ազատ չէր։ Ճանապարհին առևտրականներին սպասում էին անհամար տուրքերն ու վտանգները։ Ամբողջ Ցեվրոպան մանր մանր բաժանված էր բազմաթիվ ֆեոդալական տիրապետությունների։ Յուրաքանչյուր նույնիսկ մանր հողատեր, յերբ սրա տիրապետությունների միջով ներմուծվող ապրանքներ էին անցկացնում, իր ոգտին պահանջում էր բարձր մաքս։ XIV դարում Հռենոսի վրա 60 մաքսատնից ավելի էին հաշվում։ Ճանապարհին պատահող յուրաքանչյուր ամրոցից սպասելի չէր հարձակում ու կողոպուտ։ Ծովում նույնպես վխտում էին ծովահենները ու առևտրական թշնամի հանրապետությունների նավերը։ Այս բոլոր վտանգները հարկադրում էին վաճառականներին միատեղ լինել։

Վոչ միայն տեղական քաղաքային վաճառականներն էին միանում ու գիլդիաներ կազմում, այլ և զանազան քաղաքների վաճառականների միջև միություններ էին կնքվում միատեղ առևտուր անելու նպատակով։ Այսպիսիք էին, որինակ, իտալական ու պրովանսական քաղաքների միությունները, որոնք այցելում էին Շամպանի տոնավաճառները։ Գերմանական մերձբալտյան քաղաքները կազմում էին գերմանական հանզան (միությունը), ստորին Հռենոսի ու Ֆլանդրիայի քաղաքները՝ Լոնդոնի հանզան՝ Անգլիայի հետ առևտուր անելու համար։ Դաշնակից քաղաքների վաճառականները միանում էին և կարավաններ ու նավատորմիղներ կազմում հեռավոր շուկաները միասին այցելելու համար։ Ցեվ այն քաղաքներում, որոնց հետ նրանք ավելի կենդանի առևտրական հաղորդակցություն էին պահպանում, ունեյին իրենց հատուկ իջևաններն ոթևելու և ապրանքների պահեստանոցի համար։ Այսպես, հանզացիներն ունեյին չորս գլխավոր գրասենյակ Նովգորոդում, Լոնդոնում, Բրյուգեյում ու Բերգենում։ Հարավ-գերմանական վաճառականներն իրենց «ֆոնդակոն» ունեյին Վենետիկում։ Իտալական քաղաքները հիմնում էին այսպիսի իջևաններ (լոջեր) Արևելքի գլխավոր առևտրական կենտրոններում։ Այսպիսի առևտրական շենանոցների գլուխ էին կանգնում ընտրովի պաշտոնատար անձինք—ոլդերմեններն հանզացիների մեջ, կոնսուլներն՝ իտալացիների մեջ։ Ամուր պարիսպները, որոնցով շրջապատված էին լինում այլազգի քաղաքացի վաճառականների իջևանները, ցույց էին տալիս, որ նույնիսկ առևտուր անելու վայրերում առևտրականներն իրենց լիովին անվտանգ չէին համարում և պետք և մշտապես յերկյուղ կրելին

տեղական ազգաբնակութեան թշնամական գործողութեուններից։

Առևտրական այս միութեունները, որ քաղաքները կնքում էին հարկադրված, չէին վերացնում թշնամական հարաբերութեունների հնարավորութեունն առանձին քաղաքների վաճառականների միջև։ Ընդհակառակն, մշտական թշնամական հարաբերութեուններն ամենասովորական երևութի էին, իսկ սրա պատճառն ամենից առաջ մենաշնորհի այն ձգտումներն էին, որ ունեին միութեունների մեջ մըտած քաղաքները։ Ոտարութեան մեջ յերևան հանած հատերաշխութեունը չէր ժխտում, որ հայրենիքում իրանց շահերը սուր տարբերութեուն ու նույնիսկ հակադրութեուն ունենային։

3. ԲԱՂԱԲԱՅԻՆ ԱՌԵՎՏՐԱԿԱՆ ԲԱՂԱԲԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ։

Առևտուրը բացառապես առանձին քաղաքների միջև էր կատարվում և այսպիսով միջկոմմունալ էր։ Միջազգային առևտուր այս բառի ժամանակակից իմաստով գոյութեուն չուներ, որովհետև քիչ կամ շատ ամուր ազգային միութեուններ էլ չկային։ Ամեն մի քաղաք իր ինքնուրույն առևտրական քաղաքականութեունն էր վարում՝ աշխատելով ամբողջ տեղական առևտուրը իր ձեռքը ձգել և միևնույն ժամանակ այլաքաղաքային շուկաներում ըստ կարելվույն լայն իրավունքների ու արտոնութեունների տիրանալ։

Հնում Աթենքը տիրում էր Միջերկրական ծովի ամբողջ արևելյան կեսին, ինչպես և Կորնթոսը՝ արևմուտքում։ Այս յերկու առաջնակարգ վաճառաշահ քաղաքների առևտրական մրցակցութեունն էր Պելոպոնեսյան պատերազմի գլխավոր պատճառը, որ Աթենքի համար ճակատագրական յեղավ։ Արևելյան շուկաներում տիրելու համար նույնպիսի մրցակցութեուն կար նաև իտալական առևտրական հանրապետութեունների միջև։ Ամբողջ միջնադարյան ժամանակաշրջանի ընթացքում Զենովայի ու Վենետիկի միջև յեղած թշնամական հարաբերութեունները չէին դադարում։ Մենաշնորհացման (монополизация) նույն ձգտումն է բնորոշում ամենից առաջ այն արտոնութեունները, որ ստանում էին Ֆրանսիայի ու Անգլիայի քաղաքների գիլդիաները։ Այսպիսի արտոնագրում սովորաբար ասվում է. «Վոչ վոք չպետք է իր ապրանքները վաճառքի համար ցուցադրի վոչ քաղաքում, վոչ էլ սրա արվարձաններում, յեթե քաղաքային գիլդիայի անդամ չե»։

Այն քաղաքները, որոնք ընկած էին նավարկելի գետերի ափերին, բացի սրանից ձգտում էին քաղաքային յերկրամասի սահմաններում գետային ուղիներով ապրանք փոխադրելու բացառիկ իրավունքը յուրացնելու։ Այս բանի շնորհիվ այլաքաղաքացի ու ոտարերկրացի վաճառականների առաջ ճանապարհը փակ էր լինում, և սրանց ուրիշ բան չէր մնում, բայց յեթե իրենց բոլոր ապրանքները ծախել տեղական վաճառականներին կամ թե չէ իրենց ապրանքներն անցկացնելու համար նրանց հետ հատուկ համաձայնութեունների մեջ մտնել։ Այսպիսի բացառիկ իրավունք, որ հայտնի էր ստապելային (стапельное

—նավարանի) իրավունք անունով, ունեին «ջրի վրա առևտուր անողների» (marchands de l'eau) գիլդիան Պարիզում, Ռուանի հանդան, բազմաթիվ գերմանական հանզայան քաղաքներ։ Հասկանալի է, որ այսպիսի բացառիկ իրավունքներ ձեռք բերելն առանց մյուս շահագրգռված քաղաքների վաճառականության կռվի ու դիմադրության չէր լինում։ Պարիզի ու Ռուանի միջև եղած կռիվը շարունակվեց երկու հարյուր տարուց ավելի, մինչև որ վերջապես ավարտվեց Պարիզի գիլդիայի հաղթանակով։ Գերմանական հանզայան քաղաքները, որոնք ուրիշ երկրներում միացած էին հանդես գալիս, իրենց տանը, հայրենիքում մեծ մասամբ թշնամանում էին իրար, ընդվորում այստեղ էլ ընդհարումների առիթն ամենից առաջ լինում էր առապելային իրավունքը, որ հափշտակած ու իրենց էին վերագրած լինում առանձին քաղաքներ։

4. ՎԱՃԱՌՈՒԱԿԱՆ ԿԱՊԻՏԱԼԸ։—ԲԱՆԿԵՐՆ ՈՒ ՓՈՂԻ ԱՌԵՎՏՈՒՐԸ։ Առևտրի հետ միասին կապիտալների կուտակման մյուս սկզբնական եղանակը վաշխառությունն է, այսինքն դրամ փոխ տալը տոկոսով կամ իրերն ու հասույթները գրավ դնելով, որոնք անցնում են փոխատուի տրամադրության ներքո մինչև փոխ վերցրած գումարի վճարումը։ Հաճախ խոշոր ֆեոդալներին ու թագավորներին դրամ փոխ տալիս վաշխառուներն իրավունք էին դուրս կորզում նրանց հասույթների այս կամ այն մասը հավաքելու՝ այսպիսով հանդես գալով իբրև կապալառու։

Ցերբ դրամական շրջանառության ծավալման հետ սկսում է փողի կարիք զգացվել, ապա սրա հետ միաժամանակ ծագում է վաշխառությունն ու սրա ավելի զարգացած ձևը—վարկը։ Սկզբում առևտրական ու վարկային գործառնությունները խիստ չեն տարբերվում։ Դրամական միջոցներ ունեցող մարդիկ այս միջոցները միակերպ գործադրում են ինչպես առևտրական, այնպես և փոխատուական գործառնությունների մեջ։ Հրեաները միջին դարերի ամբողջ առաջին կեսում միաժամանակ թե վաճառական էին ու թե վաշխառու։ Ճիշտ նույն կերպ էլ ավելի ուշ ժամանակներում իտալացի վաճառականները թափառում էին Ալպերից դեն և այնտեղ հայտնի էին լոմբարդացի ընդհանուր անունով, դրամ էին փոխ տալիս թագավորներին, իշխաններին և այլ խոշոր ֆեոդալներին։ Թե տեղական պատրիկությունն ու թե վաճառականությունը ճիշտ նմանապես, հրեաների ու լոմբարդացոց հետ կողք կողքի, ամենուրեք, որտեղ միայն առիթ եր ներկայանում, զբաղվում էին վաշխառուական գործառնություններով։ Վաշխառուական գործառնությունները առևտրից պակաս չէին նպաստում կապիտալների կենտրոնացմանն ու մասնավորապես այն բանին, որ խոշոր կալվածքներում կուտակված հավելյալ արդյունքը փոխադրվի առևտրական դասակարգի ձեռքը։

Վարկն ու դրամական այլ գործառնությունները անմիջապես

կապ ունեն առևտրի զարգացման հետ։ Առևտրի ամենից ուղեկից եր դրամական շրջանառության զարգացումը, հետևաբար և զանազան տեսակի դրամական գործառնությունների, դրամներ մանրելու ու փոխելու, փոխառությունների, դրամական փոխադրությունների և այլոց զարգացումը։ Այս պատճառով վարկը զարգանում է ամենից առաջ խոշոր առևտրական կենտրոններում, հին ժամանակ՝ Աթենքում, միջին դարերում՝ Ջենովայի, Վենետիկի ու այլ իտալական քաղաքների մեջ։ Հենց այստեղ էլ, այս քաղաքներում առաջին անգամ ծագեցին նաև բանկերը, այն հիմնարկությունները, որոնք հատկապես պարապում են վարկային ու դրամական գործառնություններով։ Առաջին բանկիրները լումայափոխներն են (меняла), որոնց սեղանները տեղավորված եյին բոլոր քաղաքային շուկաներում։ Մոնակի (монета) արտասովոր խայտաբղետության և բազմազանության միջոցին, յերբ ամեն մի քաղաք, յուրաքանչյուր ֆեոդալական տիրապետություն իր հատուկ մոնակային սիստեմն (монетная система) ուներ, լումայափոխների գործունեությունն անխուսափելի կերպով անհրաժեշտ եր։ Խոշոր առևտրական կենտրոններում լումայափոխները դրամ փոխելով ու մանրելով միայն չեյին զբաղվում. նրանք դրամ եյին փոխ տալիս, փող եյին պահ վերցնում և այլ զանազան դրամական գործառնություններ եյին կատարում, որի-նակ՝ իրենց հավատարմատուների (доверитель) փոխարեն դրամական վճարումներ եյին անում։

Բանկը վոչ այլ ինչ և, յեթե վոչ լումայափոխի ուռճացած ձեռնարկություն։ Առևտրի հետ ծագումն առնելով՝ բանկերը նշանավոր դեր են խաղացել նրա զարգացման մեջ, մանավանդ Իտալիայում։ Սրանց գործունեությունն, ինչպես և լումայափոխների գործունեությունը, սկզբում ամենից առաջ դրամ պահ ընդունելը, վճարումներ կատարելը և բանկերում փող դնող հավատարմատուների անունից ու հանձնարարությամբ դրամական գումարներ փոխադրելն եր։ Վաճառականներից փող պահ վերցնելով՝ բանկերը դրում եյին ստացած գումարները ավանդատուների (вкладчик) անունով, սրանց անունից վճարումներ եյին կատարում՝ վճարելի գումարը վճարողի անունից ստացողի անվանը գրելով։ Նրանք նաև փողի փոխադրություններ եյին կատարում, այսինքն փոխադրելի գումարն ընդունելով՝ գումարատիրոջը տալիս եյին այսպես կոչված փոխանակագիր մուրհակ, որով նույնչափ մի գումար վճարվում եր վորևե այլ քաղաքում, վորտեղ կային բանկի հավատարմատարներ կամ բաժանմունքներ։ Բոլոր այս գործառնությունները վաճառականին ազատում եյին մշտապես իր մոտ փող պահելու անհրաժեշտությունից, իսկ այս խիստ նյական նշանակություն ուներ, յեթե նկատի առնենք այն վտանգները, որոնց հետ կապված եյին առևտրական յերթևեկությունները միջին դարերում։

Ծառայելով ամենից առաջ առևտրի կարիքներին ու պահանջներին՝ բանկերը պարապում եյին միևնույն ժամանակ նաև վարկային

ու փոխատու-գրավային գործառնություններով, մասամբ սեփական դումարների, մասամբ էլ ավանդադրած (доверительный) դումարների հաշվին։ Ներդրած (вложенный) դրամների այսպիսի ոգտագործումը, մեր ժամանակվա հակառակ, ավելի շուտ չարաշահություն (злоупотребление) եր բանկերի կողմից, քան ընդհանուր կանոն, և սովորաբար վոչ միայն չեր կանխատեսվում, այլ նույնիսկ ուղղակի արգելվում եր հատուկ կարգադրություններով։ Թագավորները, աշխարհիկ ու հոգևոր իշխանները, ինչպես և ավելի պակաս նշանավոր հոդատերերն իրենց անհրաժեշտ դրամական դումարները պարտք էին վերցնում իտալական բանկիրներից՝ սրանց փոխարեն նրանց թողնելով այս կամ այն պետական հասույթների, մաքսային տուրքերի, հողային բենատայի գանձումը։ Միջնադարյան ժամանակաշրջանի վերջերին Վենետիկում ու Ջենովայում առաջ յեկան բաժնետիրական բանկային ձեռնարկություններ, այսինքն այնպիսիք, վորոնց կապիտալները միքանի հոգու ավանդներից (вклад) են կազմվում։ Առանձին հռչակ ուներ Ջենովայի սուրբ Գեորգի բանկը։ Այս բանկը գործեր ուներ համարյա բոլոր յեվրոպական պետությունների մեջ։ Նրա կապիտալը 50 տարվա ընթացքում 1417-ից մինչև 1470 թիվը չորս անգամից ավելի մեծացավ (2,7 միլյոնից հասավ 12 միլյոն լիրայի)։

5. ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍՆԱԳԻՏԱՑՈՒՄՆ ԸՍՏ ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ՈՒ ՏԵՂԱԿԱՆ ՄԻՋԿՈՄՄՈՒՆԱԼ ԱՌԵՎՏՐԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ։ Ամբողջ միջնադարյան ժամանակաշրջանի ընթացքում միջկոմմունալ առևտուրը, բացի Իտալիայից, ինացյալ վայրերում համեմատաբար թույլ եր զարգացած և սահմանափակվում եր սակավաթիվ ավելի նշանավոր առևտրական քաղաքներով։ Առևտրի գերիշխող տիպը քաղաքային վաճառանոցային առևտուրն եր լինում։ Քաղաքային կյանքն իր վաղ բնույթին սկսում և կորցնել այն բանից հետո միայն, յերբ միջկոմմունալ առևտրի առարկա դարձան ներմուծվող ապրանքների հետ միասին տեղական արդյունաբերության ապրանքներն էլ։ Վոչ թե առևտուրն, այլ ամենից առաջ զարգացումն արդյունաբերության, վոր ազատել և քաղաքային բայոնական տնտեսության նեղ շրջանակից դուրս եր յեկել, վերջիվերջո հաղթահարեց քաղաքային փակվածությունը և ճեղքեց այն ամբարտակները, վորոնցով համքարային արհեստավորները ձգտում էին իրենց անջատել արտաքին աշխարհից։

Ժամանակի ընթացքում առանձին քաղաքների մեջ արդյունաբերության այս կամ այն ճյուղն այնքան եր զարգանում, վոր տեղական քաղաքային շուկայի պահանջներից գերազանցում եր և սկսում եր աշխատել ավելի ընդարձակ շուկայի համար, ուրիշ քաղաքներ արտահանելու նպատակով։ Այսպիսիք էին, ամենից առաջ, արհեստի այն տեսակները, վորոնք առանձին արվեստ էին պահանջում, որինակ, նուրբ մահուդ կամ թև այնպիսի հում նյութեր պատրաստելը, վորոնք ստացվում էին արտադրության միքանի վորոշ կենտրոններում,

ինչպես, որինակ, մետաքսե գործվածքներ պատրաստելը։ Առանձին քաղաքներում հատուկ արտադրությունների զարգացմանը կարող էին նպաստել նաև ուրիշ հանգամանքներ,—տվյալ վայրում այս արտադրությունների համար անհրաժեշտ հում նյութի—յերկաթե հանքանյութի (руда), անագի, սաթի արդյունահանությունը (добывание), քաղաքում մի մասնագիտության արհեստավորների կուտակումը, վերջապես, բազմաթիվ արհեստավորներ հրապուրող ու քաշող քաղաքի առևտրական նշանակությունը։

Արդյունաբերական արդյունքների միջից ամենից վաղ միջկոմմունալ առևտրի առարկա յեն դառնում նուրբ մահուդները. առանձնապես հռչակված էին ֆլամանդական ու Բրաբանտի մահուդները, որոնք պատրաստվում էին Ֆլանդրիայի, այլև Ֆրանսիայի հյուսիսային մասի քաղաքներում։ Յուրաքանչյուր քաղաք կամ յուրաքանչյուր վայր ապրանքների առանձին տեսակների արտադրության մեջ մասնագիտանում էին. Բրյուգգեն ու Վալանսյենը գոլավոր կտորներ էին արտադրում, Գենտն ու Իպրը՝ ալ-կարմիր, Բուրգունդիան ու Շամպանը՝ կանաչ։ Ընդարձակ շուկա հանելու համար նշանակված մահուդի արտադրությունը զարգացել եր նմանապես Իտալիայի միքանի քաղաքներում, մանավանդ Ֆլորենցիայում, ինչպես և Միլանում ու Վենետիկում։ Միջին դարերում կտավեղենների արտադրության կենտրոն եր դարձել Կոնստանց քաղաքը։ Մետաքսեղենի արդյունաբերությունը զարգացել եր համարյա բացառապես Իտալիայի քաղաքներում, որոնք մետաքսն ստանում էին Արևելքից, գլխավորապես Զենովայում, Վենետիկում ու Լուկկում։ Դարձյալ Իտալիայի քաքաքներում, ամենից առաջ Վենետիկում, զարգացավ նաև ապակեղենի արտադրությունը, որը մետաքսեղենի արդյունաբերության նման փոխ եր առված Արևելքից։ Միքանի գերմանական քաղաքներ հռչակված էին իրենց մետաղե արդյունքներով, Զոլինգենը՝ զենքով, Նյուրնբերգը՝ մանր յերկաթե իրերով։ Լյուբեկում, որը սաթ արդյունահանելու տեղին մոտ եր գտնվում, ծաղկում եր սաթե համրիչների արտադրությունը։

Արդյունաբերական արդյունքներն սկզբում վաճառվում էին առավելապես տոնավաճառներում։ Ժամանակի ընթացքում, յերբ առանձին քաղաքների հատուկ արտադրությունները ավելի ու ավելի համբավ էին ձեռք բերում, թույլատրվում եր նրանց արդյունքների ներմուծումը տեղական քաղաքային շուկաներն էլ։ Սկզբում բացառություն թույլատրում էին միայն արդյունքների համար, որոնք չէին պատրաստվում տեղում (մետաքսե գործվածքների, նուրբ մահուդների ու այլոց համար)։ Հետագայում այս թույլտվությունը տարածվեց ուրիշ արդյունքների վրա յեվ

6. ԱՋԳԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ։ Այն բոլորից, յերբ հաղթահարում և քաղաքային փակվածությունը, քաղաքային տնտեսության հիմքերը խորտակվում են։ Տեղական արդյունաբերության վեր-

քան ավելի շատ արդյունքներ եյին միջկոմմունալ առևտրի առարկա դառնում, այնքան ավելի յեր ընդարձակվում ու ամրանում ինքն իսկ առևտուրը։ Քաղաքների միջև սկզբում թուլ ու ցրիվ առևտրական կապերն ավելի սերտ ու հարատև եյին դառնում և ամրապնդվում եյին առևտրական հատուկ պայմանագրերով ու համաձայնություններով։ Աշտադրության մասնագիտացումն ըստ քաղաքների ուժեղանում եր։ Արդյունաբերության այն ճյուղերը, որոնք զարգանում են միքանի քաղաքներում, միաժամանակ բոլորովին չքանում են ուրիշների մեջ։ Յուրաքանչյուր յերկրում առանձին արտադրությունների հատուկ շրջաններ ու կենտրոններ են կազմվում։ XV դարի վերջում Պարիզում ծախվում եր մահուդ, որ բերվում եր Շամպանիից, Նորմանդիայից, գործվածքներ՝ Ռվերնից, աստառացու՝ Արրասից, յերկաթեղեն ու դարբնոցային արդյունքներ՝ Տուլուզից, սաներ՝ Լիմոժից։ Մահուդի աշխույժ առևտուր եր լինում Տուր քաղաքում, ուր իրենց արդյունքներն եյին առաքում Ֆրանսական 15 քաղաքներ։ Մետաքսեղենի արդյունաբերությունը զարգացած եր առավելապես Լիոնում։ Գերմանիայում մահուդ պատրաստվում եր մերձհռենոսյան քաղաքներում, կտավեղեն՝ Սիլեզիայում, յերկաթեղեն ու դարբնոցային արդյունքներ՝ Նյուրնբերգում։ Անգլիայում նույնպես առաջ եյին յեկել մահուդի, կտավեղենի, յերկաթի արդյունքների ու արդյունաբերության այլ ճյուղերի արտադրության սեփական կենտրոններ (արևելյան կոմսությունների մեջ)։

Քաղաքների միջև կապերի ամրապնդման հետ ամբողջ տնտեսական կյանքն սկսում է կառուցվել ավելի լայն հիմունքի վրա՝ ազգային ու պետական չափեր ընդունելով։ Քաղաքային տնտեսությունը խորտակվում է՝ տեղի տալով ազգային տնտեսության։ Քաղաքային սահմանափակ շուկայի փոխարեն ազգային շուկա յե կազմվում։ Արդյունաբերական խոշոր կենտրոններն աշխատում են արդեն ոչ թե միայն իրենց շրջանի, այլ ամբողջ յերկրի համար։ Ազգային արդյունաբերությունն ու ազգային առևտուրը զարգանում են։ Ամբողջ յերկրի համար միաձույլ ստակային սիստեմ և չափերի ու կշիռների միատեսակ սիստեմ է հաստատվում։ Ներքին անհամար մաքսային պատնեշները չքանում են, և նրանց փոխարեն սահմանվում են մաքսատներ պետության սահմանների վրա։ Միջոցներ են ձեռք առնվում հաղորդակցության ճանապարհների բարելավման ու նրանց անվտանգության համար, նաև բռնելու ու պատժելու համար ինչպես մանր կողոպտիչներին, այնպես և ֆեոդալներին, որոնք իրենց ամրոցներից հարձակվում եյին անցվոր վաճառականների վրա։ Սրա հետ միասին հրապարակ է մղվում կենտրոնական իշխանության նշանակությունը։ Ազգային տնտեսության հետ կապված լինելով ու միաժամանակ նրա զարգացման հետ միասին զարգանում է նաև ազգային պետությունն ու ազգային պետական իշխանությունը, որն ամենից առաջ ծառայում եր բուրժուազիայի նորածին դասակարգի

շահերին, մի դասակարգի, վորի ուժն ու նշանակությունը արդեն վոչ թե հողային տիրապետությունների մեջ եր ամփոփված, այլ դրամական կապիտալ ունենալում։

XV ու XVI դարերն անցման ժամանակաշրջան են կազմում, XVII ու XVIII դարերը՝ ազգային տնտեսության ծաղկման ժամանակը։ Ռուսաստանում ազգային տնտեսության առաջանալու պրոցեսն ակսվել է XVI դարում, սակայն այստեղ ավելի դանդաղ է առաջ ընթացել այն և ավարտվել է XIX դարի կիսին միայն։

ԳԼՈՒԽ Թ.

ՀԱՄՔՅԱՐԱՅԻՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ՔԱՅՔԱՅՈՒՄԸ

1. ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴԱՐՁԱԿՎԵԼՆ ՈՒ ՀԱՄՔՅԱՐԱՅԻՆ ՎԱՐՊԵՏՆԵՐԻ ՁԵՌՆԱՐԿՈՂ ԴԱՌՆԱԼԸ։ Արտադրության մասնագիտացման զարգանալու և միջկոմմունալ առևտրի մեծանալու հետ համքյարային կազմակերպությունն արդեն չափազանց նեղ եր աճող արդյունաբերության համար։ Ընդամին սկսվում և նրա քայքայումը։ Համքյարության խորտակումը միաժամանակ տեղի չև ունենում ինչպես ներսից, նախկին հավասարության չքանալու շնորհիվ, այնպես և դրսից այն բանի հետևանքով, որ առևտրական կապիտալը միջամտում և արտադրության ասպարեզը։ Վորքան դժվարանում եր համքյար վարպետի կոչման հասնելն, այնքան ավելի արագ եր աճում վարպետացուների թիվը, այնքան ավելի շատերն եյին նրանցից զրաղված լինում առանձին արհեստանոցներում։ Բանվորների թվի այսպես մեծանալուն նպաստում եր այն հանգամանքը, որ միջկոմմունալ առևտրի զարգացման հետ մեծանում եր արդյունաբերական արդյունքների պահանջն ել։ Ընդամին որ 1—2 բանվորներից ավելի ունենալն արգելված եր, ավելի բարեկեցիկ վարպետները ձեռքի տակ յեղած բանվորների թիվն իրենց արհեստանոցներում հասցնում են մինչև 6—10-ի ու նույնիսկ ավելի շատի։ Միաժամանակ նրանք սատկացնում են այս բանվորների աշխատանքի շահագործումն ել՝ բանվորականորը շատ ու շատ յերկարացնելով այն սահմաններից ավելի, որ թույլատրել եյին համքյարային կանոնադրությունները։

Արտադրությունն այսպիսով ընդարձակելով՝ ավելի բարեկեցիկ առանձին վարպետներն սկսում են իրենց արդյունքները վաճառել վոչ միայն տեղական քաղաքային շուկայում, այլև տանում են տոնավաճառներն ու ժողովուրդն, ավելի նշանավոր առևտրական կենտրոնները։ Ընդամին նրանք ավելի ու ավելի հաճախ հանձն են առնում նաև ուրիշ արհեստավորների արդյունքների վաճառքը՝ այսպիսով հանդես գալով առևտրական միջնորդների նոր դերում։ Արտադրության այն ճյուղերում, վորոնց մեջ աշխատանքի արդյունքը հաջորդաբար անցնում և մի քանի համքյարությունների վարպետների ձեռքով, ինչպես, որինակ, մահուդեղենի արդյունաբերության, սաոը զննքի ար-

տադրության մեջ, արդյունքների վաճառքը հենց միայն այս հանգամանքի շնորհիվ կենտրոնանում է այն համբյարության անդամների ձեռքում, որն ավարտում էր արտադրությունն ու պատրաստվող արդյունքին վերջնական կերպարանք տալիս։ Այս պարագան ընդանց բացառիկ բարենպաստ դրության մեջ էր դնում այլ համբյարությունների անդամների նկատմամբ, որոնք մի տեսակ կախված էին լինում նրանցից։

Այս բանի շնորհիվ առանձնապես առաջ գնաց մահուդագործների համբյարությունը, որ իշխում էր մի շարք ստորին համբյարությունների վրա՝ բուրդ ծախողների, գզրարների, սանդերքով գզողների, մանողների, ջուլհակների, լմկողների (валяльщик), խալատողների (стригальщик), ներկարարների ու նախշողների համբյարությունների վրա։ Դեռ միջնադարյան ժամանակաշրջանում մահուդագործների համբյարությունը մնացած բոլոր համբյարություններից բարձր էր կանգնած՝ նրանց մեջ թե հարստությամբ ու թե ազդեցիկ դիրքով առաջին տեղը գրավելով։ Նմանապես մահուդագործներն էին, որ ամենից առաջ շահվեցին արտադրության ընդարձակումից, որովհետև միջկոմմունալ առևտրի մեջ ամենավարուն (наиболее ходкий) ապրանքներից մեկը հենց մահուդն էր։

2. ԱՐՀԵՍՏԻ ԿԱՊԻՏԱԼԻՆ ՅԵՆԹԱՐԿՎԵԼԸ։ Սակայն արհեստից արտադրության նոր ձևերին անցնելը վոչ այնքան այս ճանապարհով էր կատարվում, վոչ այնքան արտադրությունը մեքանի արհեստավորների ձեռքում միացնելու ու վերջիններիս ձեռնարկող դարձնելու ճանապարհով էր լինում, որքան արհեստը կապիտալին յենթարկելով։ Մինչ այդ, ինչպես արդեն գիտենք, միայն յերկու ձևով էր զարգանում կապիտալը—առևտրական ու վաշխառուական կապիտալի ձևով։ Կապիտալի այս յերկու ձևն էլ զարգանում էին միաժամանակ ու զուգահեռաբար, միմյանց հետ սերտ կապ ունենալով։ Առևտրական կապիտալը վաճառող առևտրականի ձեռքում անհրաժեշտ գործիք էր, վաշխառուական կապիտալն էլ անհրաժեշտ բոպեին փող էր մատակարարում գնորդին։ Այսպիսով կապիտալի յերկու տեսակն էլ փոխանակության պրոցեսում դեր էին կատարում՝ այս պրոցեսի յերկու կողմերին էլ ծառայելով ու կարծես թե այս տեսակներից մեկը մյուսի լրացումը լինելով։ Ահա թե ինչ է պատճառը, որ կապիտալի սկզբնական ձևերի զարգացումը անմիջական կապ է ունենում առևտրական փոխանակության զարգացման հետ։

Արհեստի ու քաղաքային փոքր տնտեսության տիրապետության ժամանակաշրջանում արտադրության պրոցեսն, ընդհակառակը, միանգամայն անկախ էր կապիտալից։ Սկզբում առևտրական կապիտալը սահմանափակվում էր բացառապես միջնորդությամբ, ընդամին վոչ այնքան բուն իսկ արտադրողների մեջ, որոնք անմիջորեն իրար հետ էին փոխանակում արդյունքները, որքան ցեխողների մեջ, որոնք կախյալ

ազգաբնակության աշխատանքի արդյունքները փոխանակում էին պերճանքի այն ապրանքների հետ, որոնք ներմուծվում էին այլ երկրներից։ Վաշխառուական կապիտալն էլ ճիշտ նմանապես ամենից առաջ ֆեոդալների դասակարգի դրամական պահանջն էր բավարարում։ Միայն հետագայում ու շատ ավելի փոքր չափերով զարգացավ մանր վաշխառությունը, որը ծառայում էր յերկրագործ ու արհեստավոր, այսինքն իսկական արտադրող բնակչության։ Այսպիսով ինչպես առևտրական, այնպես և վաշխառուական կապիտալի աճումը կատարվում էր ամենից առաջ բարձր դասակարգերի, գլխավորապես խոշոր ֆեոդալների գույքերի ու հասույթների հաշվին։ Սակայն նրա ճնշումը դեռ շատ վաղ ու ընդամին շարունակ աճող սաստկությամբ զգում էին նաև մանր արտադրողները, մանավանդ գյուղացիք, որովհետև սենյորները վաճառքի արդյունքների ու վաշխառուներին վճարելու միջոցների աճող կարիքին բավարարություն էին տալիս այն բանի միջոցով, որ իրենցից կախված ազգաբնակության շահագործումը շատացնում էին։

Այսպիսով թե միջնորդապես ու թե անմիջորեն նպաստելով մանր արտադրողների քայքայմանն ու միաժամանակ արտադրության հին ձևերի հիմքերը փորելով՝ կապիտալը, սակայն, չէր միջամտում արտադրողական գործունեության բուն իսկ ասպարեզը և չէր փոխում արտադրության վոչ յեղանակն ու վոչ էլ բնույթը։ Կապիտալն ու արտադրողն այսպիսով անջատված էին և իրարուց անկախ։ Այն միջոցին միայն, յերբ արտադրության նախկին յեղանակների ու ձևերի նեղ շրջանակները չափազանց անձուկ դարձան, և նրանց ունեցած միջոցներն էլ ակնհայտնի կերպով անբավարար դուրս յեկան, վրա հասավ կապիտալի՝ արտադրության պրոցեսին անմիջորեն միջամտելու ժամանակը։

Կապիտալի միջամտությունն սկզբում արտահայտվում էր դրամի փոխատվությամբ, ընչապակաս վարպետներին նյութեղեն բաժանելով, նախորոք նրանց ամբողջ արտադրությունը գնելով, ընդվորում արհեստավորը կողմնակի վաճառքի իրավունքից զրկվում էր, և վերջապես արհեստային արդյունքների մասնավորական ապրանքառությամբ (скупка)։ Այս տեսակ գործառնություններով զբաղվում էին Գերմանիայի բոլոր ամենահարուստ ու աչքի ընկնող առևտրական տները XV—XVI դարերում—Ֆուգգերների, Վելզերների, Գումպիսանների, Ռուլանդների ու այլոց տները։ Այսպիսով կապիտալն առաջվա պես հանդես և գալիս իբրև առևտրական ու վաշխառուական կապիտալ, բայց արդեն ապրանքառուական (скупщический) կապիտալի նոր ձևով։ Կանգնելով արտադրողների ու սպառողների արանքում՝ կապիտալը ժամանակի ընթացքում ավելի ու ավելի յե դառնում շուկայի պերիշխող տեր։ Ահա թե ինչն է պատճառը, որ ազգային տնտեսության ժամանակաշրջանը միաժամանակ նաև առևտրական կապիտալի գերակշռության շրջան է, առևտրական կապիտալիզմի դարաշրջան ճիշտ

այնպես, ինչպես քաղաքային բայոնական տնտեսության ժամանակաշրջանը արհեստի տիրապետության դարաշրջանն եր, իսկ հաջորդ շրջանը՝ արդյունաբերական կապիտալիզմի [1]):

3. ՀԱՄՔՑԱՐՈՒԹՑՈՒՆՆԵՐԻ ՔԱՅՔԱՅՈՒՄԸ. Առանձին արհեստավորների զատվելը մի կողմից, և անկախ արհեստի անկումն ու սրա՝ առևտրական կապիտալին յենթարկվելը մյուս կողմից պատճառ դարձան, վոր համքարության քայքայումն արագ քայլերով առաջ ընթացավ, այն համքարության, վոր ձգտում եր բոլոր արտադրողներին հավասար պայմանների մեջ դնելու։ Արհեստավորների նախկին հավասարությունն ու անկախությունը չքացավ։ Չքացավ արհեստավորի՝ շուկայի հետ ունեցած անմիջական կապն էլ, վորի հետ անհետանում և արտադրողի՝ իր աշխատանքի արդյունքների վրա ունեցած իշխանությունն էլ. արհեստավորի ու շուկայի արանքում բուսնում և միջնորդը, վորին այնպես ուշադրությամբ արտաքսում եյին համքարային կանոնադրությունները։ Վերջապես իրենց ուժը կորցրին նաև բանվորների քանակի ու բանվորական ժամանակի սահմանափակումները, վորոնց նպատակն եր համքարության առանձին անդամների միջև յեղած արտադրական անհամաչափությունը կանխել ու արգելել։ Շուկայի ընդարձակման ու արտադրության ընդհանուր մեծացման հետ այս սահմանափակումներն իրենք իրենց անհետանում եյին։ Ընդհակառակն, առևտրական դասակարգից կախված լինելու վիճակի մեջ ընկնելով՝ արհեստավորներն իրենք հարկադրված եյին իրենցից

---

1) Առանձին քաղաքներում, վորտեղ առեվտուրը զարգացած եր յեվ առեվտրական շահերն արդեն շատ վաղուց պահանջում եյին արտահանությանը ծառայող արտադրությունն ընդարձակել, դեռևս քաղաքային տնտեսության դարաշրջանում ստեղծվել եյին սլայմաններ ապրանքառուական կապիտալի ծագման ու արհեստը նրան յենթարկելու համար։ Այսպես եր, որինակ, Վենետիկում ու Ֆլորենցիայի առեվտրական հանրապետությունների մի քանի քաղաքներում, ինչպես յեվ յեվրոպական ցամաքի մի քանի արդյունաբերական կենտրոններում։ Սակայն միայն առեվտրական կապիտալիզմի դարաշրջանում այս հատ-հատ դեպքերն ընդհանուր կանոն դարձան։ Հին դարերի առեվտրական քաղաքներում, ամենից առաջ Հունաստանում, առանձնապես բարենպաստ աշխարհագրական պայմանների շնորհիվ առեվտրական զարգացումն, այն է՝ Արեվելքի կուլտուրական ժողովուրդների ու Միջերկրական ծովի արեվմտյան կեսի կիսաքաղաքակիրթ մարզերի (область) միջև յեղած առեվտրական միջնորդությունը կատարվում եր բացառիկ արագությամբ յեվ, Միջնաղարյան Եվրոպայի հակառակ, շատ կանխել եր արհեստի զարգացմանը։ Այս պատճառով եվ այստեղ առեվտրական կապիտալը դեռևս բացակայող արհեստը մի բանով փոխարինելու նպատակով պետք և դիմեր ստրուկների աշխատանքին՝ ստրուկներ գնելով ու սրանց հարկադրելով, վոր աշխատեն հատուկ գործանոցներում։ Սակայն այսպիսի արդյունաբերությունը, վոր հիմնված եր ստրուկների անազատ աշխատանքի վրա, անկենսունակ դուրս յեկավ, ուստի յեվ հետագա զարգացում չունեցավ։ Սրա հետ միասին Հունաստանի տնտեսական զարգացումը կանգ առավ, իսկ այս իր հերթին առաջ բերեց ամբողջ հունական յերկրի ընդհանուր անկում, մի անկում, վորի պահասը լրացրեց տեղափոխությունը ծովային առեվտրական ճանապարհների, վորոնք հին դարի յերկրորդ կեսին անցնում եյին Ալեքսանդրիայի վրայից, Հունաստանից հարավ։

կախումն ունեցող վարպետացուների ու բանվորների շահագործումը սաստկացնել։ Մահուդագործների համքյարութեան նման հարուստ համքյարութեուններին մեջ վարպետները մեծ մասամբ դադարում էին անձամբ աշխատելուց՝ իրենց վերապահելով աշխատանքի ընդհանուր հսկողութեունը միայն և այսպիսով իսկական ձեռնարկողներ դառնալով։ Ընդամին չքանում էին նաև վերջին հետքերը նախկին մերձավորութեան, որ մի ժամանակ գոյութեուն ուներ վարպետների ու վարպետացուների միջև։ Վարպետի կոչման հասնելու հնարավորութեան վերացումը մի կողմից, շահագործման սաստկանալը մյուս կողմից վարպետացուների՝ վարձու բանվոր դառնալը լիակատար դարձրին, և սրանց ու գործատեր-ձեռնարկողների շահերը գնալով հետզհետե ավելի ու ավելի էին տարբերվում իրարուց։

Շահերի այսպիսի հակադրութեունն ու միևնույն ժամանակ նրանց աշխատանքի աճող շահագործումը, բնականաբար, վարպետացուների կողմից դիմադրութեուն էին առաջ բերում և նրանց կռվի էին մղում վարպետների դեմ։ Այն պայմանները, որոնցում գտնվում էին վարպետացուներն այն ժամանակ, նպաստում էին նրանց միահամուռ հանդես գալուն և այսպիսով հեշտացնում նրանց կռիվը գործատերերի դեմ։ Ապրելով ու աշխատելով մեծ մասամբ իրրև անմիջական հարևաններ, միևնույն փողոցում, շարունակ իրար հանդիպելով ճաշակրպակներում (харчевня), վարձվելու վայրերում, վարպետացուները հեշտութեամբ էին հաղորդակցում իրար հետ և ամեն ժամանակ կարող էին միաբանվել միահամուռ ու ընդհանուր գործողութեուններ վերաբերմամբ։ Դեռ շատ վաղ, արդեն տասնևչորրորդ դարում նրանք միութեուններ, յեղբայրութեուններ են կազմում, սակայն այսպիսի միութեունների թիվը հատկապես արագ սկսում է շատանալ հաջորդ դարում։

Վարպետացուների յեղբայրութեուններն սկզբնապես թաղման դանձարկղների ու փոխադնութեան ընկերութեունների միևնույն բնույթն են կրում, ինչպիսին ունեցին նաև արհեստավորական համքյարութեուններն իրենց գոյութեան սկզբնական շրջանում։ Սակայն ժամանակի ընթացքում, յերբ սրվում են հարաբերութեունները վարպետների հետ, այն չափով էլ այս միութեունները դառնում են մարտական կազմակերպութեուններ, գործատերերի դեմ կռվելու նպատակով հատուկ միութեուններ։ Վարպետացուներն իրար հետ համաձայնութեան են գալիս, որ բանվորական որը կարճացնելու, աշխատավարձը բարձրացնելու ու ընդհանրապես աշխատանքի ու ապրուստի պայմանները լավացնելու վերաբերմամբ ընդհանուր պահանջներ առաջադրեն։ Այս պահանջները ձեռք բերելու միջոցներ էին գործադուլը, վարպետացուների փոխադարձ համաձայնութեամբ աշխատանքը դադարեցնելն ու բոյկոտը, յերբ խուսափում են ամեն տեսակի հարաբերութեուն ունենալուց թե՛ այն վարպետների հետ, որոնք առանձնապես վատ

համբավ ունին, և թե այն վարպետացուների հետ, որոնք չեն ժամանակում ընկերներին ընդհանուր կուվի ընթացքում։

Վարպետների ու վարպետացուների միջև ընդհարումներն առանձնապես հաճախադեպ են դառնում տասնևհինգերորդ դարից։ Վարպետները վարպետացուների գործադուլներին ու պահանջներին պատասխանում էին նրանով, որ կազմում էին գործադուլներին ու այլ գործողություններին մասնակցողների անունների սև ցուցակներ, հալածում էին ամենից ավելի անհանգիստ վարպետացուներին և մերժում էին աշխատանք տալ սրանց և վերջապես մի շարք ընդհանուր որենսդրական միջոցներ էին ձեռք առնում։ 1465 թվին Ստրասբուրգում բանվորների ու վարպետացուների վերաբերմամբ հատուկ կանոնադրություն հրատարակվեց, որ արգելում եր նրանց կազմել միություններ ու մտնել միությունների մեջ, գործադուլներ կազմակերպել, ունենալ իրենց ճաշակրպակներն ու ընդհանրապես հավաքվել միասին։ Այս կանոնադրությունն որինակ ծառայեց և ընդունվեց բազմաթիվ այլ քաղաքներում։ Բացի այսպիսի ընդհանուր կարգադրություններից, վարպետացուների դեմ ձեռք էին առնում մի շարք առանձին հատուկ միջոցներ էլ։ Սակայն բոլոր այս միջոցները մեծ մասամբ հաջողություն չէին ունենում, և կռիվը վոչ միայն չեր դադարում, այլ գնալով ավելի ու ավելի սաստիկ եր բորբոքվում։

ԳԼՈՒԽ Ժ.

ԿԱՊԻՏԱԼԻ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԿՈՒՏԱԿՄԱՆ ՅԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ. ԳԱՂՈՒԹԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ԿԱՊԻՏԱԼԻ ԿՈՒՏԱԿՈՒՄՆ, ԻԲՐԵՎ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆ ԽՈՇՈՐ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԱՄԱՐ։ Արտադրության համքյարային հին կազմակերպությունը նոր պահանջների ազդեցության շնորհիվ, որոնց բավարարելը նրա ուժերից վեր դուրս էր եկավ, անկման հասավ։ Յեթե առանձին համքյարություններ դեռ շարունակում էին ել գոյություն պահպանել, ապա սրանք արդեն ամենևին չունեյին նախկին համքյարությունների նշանակությունը, այն կազմակերպություններին, որոնք միացնում ու ընդգրկում էին իրանց մեջ ամբողջ արդյունաբերական գործունեյությունը։ XVII-XVIII դարերի համքյարությունները այլևս վոչ այլ ինչ են, յեթե վոչ սակավաթիվ արհեստավորների փակ ընկերություններ, որոնցում արհեստը ժառանգաբար ավանդվում է հորից որդուն, կազմակերպություններ, որոնք կենսունակությունից զուրկ են և աստիճանաբար կորցնում են ամեն մի նշանակություն արդյունաբերական կյանքում։

Համքյարային արհեստը իր նշանակությունը մինչև ավելի յերկար պահպանեց արդյունաբերության այն ճյուղերում միայն, որոնք աշխատում էին տեղական գնորդի կամ պատվիրատուի (заказчик) համար և այս պատճառով արդյունքների միանվագ մասսայական արտադրություն չէին պահանջում. այսպիսին եր դերձակների, կոշկակարների, շաբաթաոց թխողների, մսագործների ու այլոց արհեստը։ Ընդհակառակն, արդյունաբերության այլ ճյուղերում, որոնք աշխատում էին ավելի ընդարձակ շուկայի համար, և ամենից առաջ մանածագործական (ткацкий) ու մետաղագործական արդյունաբերության, ինչպես և լեռնային արդյունաբերության մեջ, արդեն շատ վաղ նկատելի յե մեում դեպի խոշոր արտադրության զարգացման կողմը, մի արտադրության, որ մեծաքանակ բանվորներին միացնում և միքանի ձեռնարկություններ մեջ։ Արհեստն ապրանքատուական կապիտալին յենթարկելն առաջին քայլն եր այս ճանապարհին։ Զարգացման պրոցեսն այս բանի վրա դադար առնել չեր կարող, որովհետև բանից դուրս եր գալիս, որ արտադրության արհեստային յե-

պանակն ինքնըստինքյան անբավարար եր և ուժ չուներ ժամանակի պահանջներին գոհացում տալու համար։ Ուռճացած ու բազմացած նոր կարիքները նաև արտադրության նոր յեղանակներ եյին պահանջում։ Այսպիսի մի յեղանակ կարող եր միայն խոշոր արտադրությունը լինել։ Սակայն արտադրության այս նոր ձևի ծագման համար անհրաժեշտ եր մի կողմից՝ նախորոք կուտակումն այնպիսի կապիտալների, վորոնք ավելի խոշոր լինեյին, քան այն կապիտալները, վորոնք պահանջվում եյին առևտրական գործառնություններ կատարելու համար, և մյուս կողմից՝ վարձու պրոլետարների դասակարգի գոյացումը, վորոնք հարկադրված լինեյին իրենց բանվորական ուժը վաճառելու։

2. ԱՌԵՎՏՐԱԿԱՆ ԿԱՊԻՏԱԼԻ ԿՈՒՏԱԿՄԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՆ ՈՒ ՀՆԱՐՆԵՐԸ։ Ներկայումս, արտադրության կապիտալիստական յեղանակի տիրապետության ժամանակ, կապիտալի կուտակման գլխավոր աղբյուրը վարձու բանվորների աշխատանքով ստեղծված հավելյալ արժեքի յուրացումն է։ Իսկ այն ժամանակաշրջանում, յերբ կապիտալը գոյություն ուներ դեռ միայն առևտրական ու վաշխառուական կապիտալի ձևով, ինչպես տեսանք, արտադրության մեջ անմիջորեն մուտք գործելու հնարավորություն չուներ այն, հետևաբար և իրենից կախումն ունեցող արտադրողների աշխատանքի արդյունքները յուրացնել չեր կարող։ Այս պատճառով էլ կուտակման միակ աղբյուրները առևտրական վաստակն ու փոխատվությունների տոկոսներն եյին։

Առևտրական կապիտալի հիմքը կազմում եյին ֆեոդալական հասույթները, լիներ այս անմիջական ձևով, յերբ իրենք ֆեոդալները, զանազան արդյունքներ ստանալու կարիք ունենալով, մասնակցում եյին առևտրին իրենց դրամագլուխներով (իսկ այս, ինչպես գիտենք, առևտրական զարգացման սկզբում սովորական յերևույթ եր) թե միջնորդական, յերբ այս յեկամուտները զանազան առևտրական ու վաշխառուական գործառնությունների ճանապարհով անցնում եյին պրոֆեսիոնալ առևտրականների տրամադրության ներքո։ Սակայն առևտրական կապիտալի հետագա աճումը կատարվում և արդեն լիովին անկախորեն, ամենից առաջ առևտրական վաստակի կուտակման կերպարանքով։ Առևտրական վաստակը վիթխարի չափերի յեր հասնում։ Այս կախումն ուներ մի կողմից գաղութային արդյունքներին տիրանալու նախնական յեղանակներից (իսկ այս տիրանալը կատարվում եր անմիջական բռնի յուրացման ճանապարհով) և մյուս կողմից՝ բուն իսկ յեվրոպական շուկայի պայմաններից, վորոնք թույլ եյին տալիս յեկվոր վաճառականներին բոլորովին քմահաճ գներ նշանակելու։

Ինչպես գիտենք, առևտուրն իր ծագման միջոցին մոտիկ առընչություն ուներ հենության (пиратство) հետ։ Հետագայում էլ, յերբ ավելի հաստատուն հարաբերություններ սահմանվեցին, այս առևտուրն

ամենևին չազատվեց միանգամից նախնական բռնի հնարներից։ Փյունիկեցի ու հույն վաճառականները հնում, իտալացի առևտրականները միջին դարերում, նովգորոդցի գետահեննները (ушкуйник) Ռուսաստանում նույնքան վաճառականներ էին, որքան և սոսկ կողոպտիչներ, ավազակներ։ Աչակրաց չորրորդ արշավանքի ժամանակ կոստանդնուպոլիսն ավարի տալը նույնպես, ինչպես և ավելի վաղ Անտիոքը, Կեսարիան ու Լևանտի (Արևելքի) մյուս քաղաքները թալանի տալը միջնադարյան Եվրոպայում հարստության կազմվելու գլխավոր հիմունքներից մեկը չեղավ։

Գաղութային տիրապետությունների հաշվին կուտակման ավելի սիստեմատիկ չեղանակ եր տեղական տղգաբնակության ամենալայն շահագործումը, լիներ այս՝ տուրքեր գանձելու կերպարանքով, թե անմիջորեն աշխատանքի հարկադրելու կերպարանքով։ Իտալիայի առևտրական հանրապետություններն իրենց լեվանտական տիրապետություններում մշակում էին զանազան արևելյան մրգեղեններ, պատրաստում էին քաղցրավենիքներ, ներկող նյութեր, սարքում էին շաքարեղեգի ու բամբակենու պլանտացիաներ, ընդամին ընդարձակ չափերով ոգտագործում էին տեղական աղգաբնակության աշխատանքը։ Սրա հետ միասին նրանք իրենց էին յենթարկում մետաքսեղեն ու բամբակեղեն գործվածքների, բրտային ու ապակեղեն արդյունքների տեղական արտադրությունը։ Միևնույն ժամանակ իտալացի առևտրականները բռնի էին վաճառում իրենց ապրանքները տեղացիներին՝ սրանց հարկադրելով գնելու այնպիսի իրեր ու արդյունքներ, որ նրանց հավկավոր չէին բոլորովին։ Այսպիսով առևտուրը միակողմանի գործողության բնույթ եր ընդունում, մի գործողության, որի ընթացքում ավելի ուժեղ կողմը իր կամքն եր թելադրում թույլին։ Ի հետևանս այն հանգամանքի, որ իտալացի վաճառականները յերկու հարյուր տարի իրրև տեր ու տնօրեն խաղեր էին սարքում Լևանտի (Արևելքի) քաղաքներում, այս ծաղկած յերկիրը կատարյալ աննպաստ դարձավ։

Գաղութային արդյունքները ձեռք բերելու այսպիսի պարզացրած յեղանակը նրանց ինքնարժեքը վաճառականի համար մեծ մասամբ չնչին մեծություն եր դարձնում։ Միաժամանակ յեվրոպական շուկաներում վաճառականը կատարյալ տեր եր և կարող եր այնքան բարձր գներ նշանակել, որքան կամենում եր։ Այս շուկաներում գլխավոր գնորդները ֆեոդալներն էին, որոնք պերճանքի առարկաների հետ փոխանակում էին իրենց տնտեսական ավելցուկները, իսկ սրանք արտադրվում էին ճորտերի աշխատանքով, և հետևաբար, ֆեոդալների բաժին էին դառնում առանց սրանց կողմից որևե ջանք ու ծախս գործադրելու։ Ահա թե ինչու նրանք պատրաստ էին, առանց սեփական տնտեսության արդյունքների արժեքը հաշվի առնելու ամենևին, իրենց քմահաճույքին կամ պերճամոլությանը բավարարություն տա-

լու խաթեր վճարելու իրենց արդյունքներից այնպիսի քանակությամբ, որքան ուզենային։ Այսպեսի պայմաններում այլևս զարմանալի չե, որ այն ժամանակվա առևտրական սովորական վաստակը չափվում եր հարյուրավոր տոկոսներով։

Սակայն առևտրական գործառնություններից ստացած վաստակները որքան էլ բարձր լինեին, նրանց նշանակությունը չափավորում եին բուն իսկ միջնադարյան առևտրի աննշան չափերը, ճանապարհների դժվարությունը, ճանապարհածախսերի բարձրությունը և վերջապես այն հսկայական րիսկը, որի հետ կապված եին այն ժամանակվա առևտրական գործառնությունները։ Բացի սրանից, բուն իսկ վաստակներն էլ բավական անհամաչափ եին բաշխվում։ Վաստակների առյուծային բաժինն ընկնում եր իտալացի առևտրականների ձեռքը, որոնք անմիջապես հաղորդակցություններ ունեին արևելքի յերկրների հետ։ Այս պատճառով էլ ամենից ավելի դրամական կապիտալներ կազմվում են Իտալիայում։ Իսկ յեվրոպական մյուս յերկրներում կուտակումն սկսվում է միջնադարյան ժամանակաշրջանի վերջերին միայն, XIV—XV դարերից վոչ ավելի վաղ։ Ֆրանսիայում XV դարում աչքի յե ընկնում Ժակ Կերի առևտրական տունը, որը կարողացել եր անմիջական կապեր հաստատել Արևելքի հետ։ Գերմանիայում նույն XV դարի ընթացքում խոշոր կարողություններ են գոյանում Աուգսբուրգում ու Նյուրնբերգում, որոնք մշտական առևտրական հաղորդակցություններ եին պահպանում Վենետիկի հետ (Ֆուգգերների, Վելզերների, Իմհոֆների, Շեյերլների ու այլոց առևտրական տները)։ XV դարի վերջից պատկերը խիստ փոխվում է։ Մեծ դյուտերի դարաշրջանը նոր դարագլուխ է բաց անում «ակզբնական կուտակման» գործում։ Գաղութային վիթխարի տիրապետություններն իրենց անսպառ հարստություններով այնպիսի հեռանկարներ եին բաց անում Յեվրոպայի վաճառականների առջև, որ լեվանտական առևտրի վաստակները նրանց հետ համեմատելով՝ չնչին եին։

3. ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԳԱՂՈՒԹԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ։ Յերբ տաճիկները Կ.-Պոլիսը նվաճեցին, որից հետո արևելյան շուկաները փակվեցին ու Արևելքի հետ հաղորդակցությունները դադարեցին, այս հանգամանքները դրդեցին յեվրոպացի վաճառականներին Հնդկաստան տանող անմիջական ծովային ուղիներ վորոնելու։ 1498 թվին առաջին անգամ պորտուգալացի Վասկո դե Գաման հասավ Հնդկաստան՝ Աֆրիկայի շուրջը նավելով։ Ինչպես հայտնի յե, վեց տարի նրանից առաջ Կոլումբոսը, որ նույն նպատակն ուներ աչքի առաջ, գտավ Ամերիկան։ Այս դյուտերի հետևանքները բոլոր ակնկալություններից գերազանց յեղան։ Պորտուգալացիք վոչ միայն թափանցեցին Հնդկաստան, Չինաստան, Յապոնիա, այլ հաջողությամբ գրավեցին Աֆրիկայի ամբողջ ծովափը, հիմք ձգեցին Յավայում ու Հնդկական արշիպելագի այլ կղզիներում։ Նույն այս ժամանակ սպանացիք տիրացան

ամբողջ նոր աշխարհամասին, վորտեղից Եվրոպայի վրա իսկական վոսկե անձրև տեղաց։

Յերբ ծովային ճանապարհները տեղափոխվում են և Միջերկրական ծովը իր նախկին բացառիկ նշանակությունը կորցնում է, առևտրական առաջնությունը իտալական հանրապետություններից անցնում է այն յերկրներին, վորոնք հակված եյին Ատլանտյան ովկիանոսի կողմը։ Սպանացիք ու պորտուգալացիք, հոլլանդացիք, անգլիացիք, ֆրանսացիք իրար յետևից ձգտում են գաղութային տիրապետություններ ճարելու և գաղութային առևտրի բարիքներին հաղորդակից լինելու։ Գաղութային հարստությունների նույնպիսի գիշատիչ ավարառություն սկսվեց, վորպիսին ավելի վաղ տեղի յեր ունեցել Լևանտի յերկրներում իտալացի վաճառականների տիրապետության ժամանակ։ Ոգտվելով այն հանգամանքից, վոր իրենք ուժի կողմից գերազանցում են տեղացիներից, յեվրոպացիք խլում եյին նրանց գույքը, նրանց վրա դանապան տուրքեր ու ռազմատուգանքներ եյին դնում, նրանց վրին եյին փաթաթում սրանց միանգամայն անպիտան իրեր ու ծռտի պռտի բաներ՝ հարկադրելով անհավատալի բարձր գներ վճարելու և վերջապես նրանց ստիպում եյին իրենց—յեվրոպացիների համար աշխատել հանքավայրերում, սրճի (հոլլանդացիք Յավա կղզում ու Ջոնդյան մյուս կղզիներում) ու շաքարի (Ամերիկա) պլանտացիաներում։ Այնտեղ, վորտեղ այսպիսի անսահման շահագործման հետեվանքով տեղական ազգաբնակությունը բնաջնջվել եր (որինակ, Յամայկա, Կուբա կղզիներում, Իսպանյոլայում), տեղական ազգաբնակությունը չքացել եր արդեն տասնևվեցերորդ դարի կեսերին, և նրան փոխարինում եյին ստրուկներով, վորոնց բերում եյին դրսից։

Այն ժամանակ, յերբ Ամերիկան ու Հնդկաստանը շրջակա կղզիների հետ միասին ամենից առաջ գաղութային հարստությունների արտահանման յերկրներ եյին, Աֆրիկան գլխավորապես մարդկային նյութեղեն (материал) եր մատակարարում, վոր անհրաժեշտ եր այս հարստությունների շահագործման համար։ Դեռ XVI դարի սկզբից պորտուգալացիք արդեն հատուկ արշավանքներ են ձեռնարկում նեգր ստրուկներ ճարելու նպատակով։ Նեգրերի տարեկան արտահանությունը ժամանակ առ ժամանակ հասնում եր մի քանի հարյուր հազար մարդու։ Հոլլանդացիք մարդկանց այսպիսի հափշտակություն կազմակերպեցին հետագայում Ցեյլեսս կղզում։ XVI դարից սկսած յերեք հարյուրամյակի ընթացքում յեվրոպական առևտրի ամենից ավելի վաստակաբեր (прибыльный) ճյուղերից մեկը մարդավաճառքն եր։

Ցեվրոպացիք պակաս գիշատիչ կերպով չեյին շահագործում գաղութների տեղական հարստությունները, քան շահագործել եյին նրանց մարդկային աշխատանքը։ Հոյակապ անտառները զոհ եյին դառնում նրանց ընչաքաղցությանը, առանց վորևե սիստեմի ու ծրագրի ձգվող շաքարի պլանտացիաներն ուժասպառ եյին անում հողն ու

անպիտան դարձնում հետագա մշակման համար։ Հոլանդացիք Մոլուկկյան կղզիներում վոչնչացնում եյին մշկընկույզի (мускатный орех) ամբողջ անտառներ ու մեխակի լայնածավալ բուրաստաններ այն նպատակով, վոր այս հարստություններից ոգտվել չկարողանան նրանց առևտրական մրցորդները։ Սրա հետևանքով ամենահարուստ շրջաններ ավերվեցին ու բոլորովին ամայացան։

4. ԱՌԵՎՏՐԻ ԿԵՆԴԱՆԱՆԱԼԸ։—ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՌԵՎՏՐԱՅԻՆ ՄՐՑԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ։ Գաղութային տիրապետություններ ձեռք բերելուց հետո յեվրոպացի առևտրականների համար առաջին անգամ եր հնարավորություն ստեղծվում արևելյան ու ընդհանրապես գաղութային յերկրների արդյունքները տեղում և այն ել աննահմանափակ քանակությամբ ստանալու։ Ընդամին գաղութային արդյունքների ներմուծումը միանգամից շատացավ հակայական աստիճանի։ XVI դարի սկզբում արդեն Լիսաբոն եր ներմուծվել մինչև 700 հազար տոննա ապրանք (տոննան=մոտ 62 փթի)։ Տաքտեղի ներմուծումը Պորտուգալիա հասնում եր 26 հազար տոննայի, այն ինչ XV դարում վենետիկցիք Ալեքսանդրիայից, այն ժամանակվա արևելյան առևտրի գլխավոր կենտրոնից, արտահանել եյին 200 տոննայից վոչ ավելի։ Գաղութների հարստությունները գիշատիչ կերպով ավարառության յենթարկելով՝ գաղութային արդյունքների առևտրականները միևնույն ժամանակ շահագործում եյին նաև յեվրոպական սպառողներին՝ քմահաճորեն բարձր գներ նշանակելով։ Գաղութային առևտրից ստացած վաստակը հաճախ հասնում եր 500 ու ավելի տոկոսների։

Գների բարձրությունը, հետևաբար և առևտրական վաստակի բարձրությունը ընդամին ամենից առաջ կախված եր առևտուրը մենաշնորհի յենթարկելու աստիճանից ու մրցումը վտարելուց։ Միայն նա, վոր շուկայի լիակատար ու միակ տերն եր, կարող եր քմածին գներ սահմանել՝ առանց վախենալու այն բանից, թե առևտրական մրցակիցները գները կիջեցնեն։ Ցեվ ահա դեպի մենաշնորհն ունեցած այս ձգտման հետ կապ ունենալով մի կողմից՝ կռիվ և սկսվում մրցող ազգերի միջև ամենահարուստ գաղութներին միայնակ տիրապետելու համար, մյուս կողմից՝ յուրաքանչյուր ազգի ներսում ծագում են առևտրական ընկերություններ, վորոնք աշխատում են ամբողջ գաղութային առևտուրն իրենց բուռը ձգելու։

Ամբողջ XVI դարի ընթացքում Սպանիան ու Պորտուգալիան միակ յեվրոպական յերկրներն եյին, վորոնք գաղութների տեր եյին։ Առաջինին պատկանում եր յերկրագնդի արևմտյան կեսի տիրությունը, յերկրորդին՝ արևելյանը։ Սակայն այս նշանավոր դերը, վոր գաղութային քաղաքականության մեջ խաղում եյին Պիրենեյան թերակղզու դույդ պետությունները, բոլորովին պատահական եր և յերկար չտևեց։ Ինչից դուրս յեկավ, վոր նրանց տնտեսական զարգացումն այս տիրության համար չափազանց անբավարար եր։ Պորտուգալիան բոլորո-

վին յերկիտասարդ առևտրական յերկիր եր դեռևս, Սպանիայում, բացի սակավաթիվ քաղաքներից, առևտուրը զարգացած չեր ամենևին։ Մավրերի ստեղծած առևտուրն ու արդյունաբերությունը չքացել էին նրանց բնաջնջվելով կամ արտաքսվելով։ Պորտուգալիայի վաճառականները սահմանափակվում էին Լիսաբոն գաղութային արդյունքները բերելով՝ սրանց հետագա տարածումը թողնելով ոտարերկրացի, գլխավորապես Նիդերլանդացի վաճառականներին։ Արդեն XVI դարում շնորհիվ այս հանգամանքի Լիսաբոնի կողքին իրրև գաղութային առևտրի յերկրորդ կենտրոն աչքի յեր ընկնում Անտվերպենը, որ ամբողջ հյուսիսային ու կենտրոնական Յեվրոպային գաղութային ապրանքները եր մատակարարում։ Սպանացիք իրենց կողմից վոչ մի առևտուր չէին անում՝ համարյա բացառապես ամերիկյան վոսկու արտահանությամբ սահմանափակվելով։ Այս պատճառով էլ հարստությունները արագ կուտակվում էին, բայց արդյունաբերության թույլ զարգացման շնորհիվ նրանք իրանց համար արտադրողական գործադրություն վոչ մի տեղ չէին կարողանում գտնել։

Այսպիսով տնտեսական թույլ զարգացման շնորհիվ վոչ Սպանիան ու վոչ Պորտուգալիան չկարողացան յերկար պահպանել գաղութային առևտրի մեջ ունեցած իրենց առաջնությունը, որ պատահական եր և ամենից առաջ հետևանք եր Յեվրոպայի ամենահարավ-արևմտյան ծայրամասում գրաված իրենց աշխարհագրական դիրքի։ Հոլոդովին այլ վիճակի մեջ գտնվեցին հյուսիսային Յեվրոպայի յերկրները՝-Հոլանդիան ու մանավանդ Անգլիան, յերկրներ, որոնց արդյունաբերական կյանքը դեռ միջնադարի վերջերին արդեն բարձր աստիճանի զարգացման եր հասել։ Գաղութային առևտրից ստացած կապիտալներն այնտեղ արդյունաբերության մեջ էին գործադրվում, որի հետևանքով էլ հենց ծագումն առավ խոշոր արդյունաբերությունը բուն իսկ Անգլիայում։ Շատ չքաշեց, որ հյուսիսային յերկրների առավելությունները հանդես յեկան։ XVII դարի կեսերին հոլլանդացիք պորտուգալացիներին սրանց համարյա բոլոր գաղութներից դուրս էին մղել. XVII դարի վերջերին հոլլանդացոց գաղութների մեծ մասը իր հերթին անցել եր անգլիացիների ձեռքը։ XVIII դարը գաղութային տիրապետությունների համար Անգլիայի ու Ֆրանսիայի միջև մղվող կռվի ժամանակաշրջան եր, մի կռիվ, որ վերջացավ Անգլիայի լիակատար հաղթանակով։ Այսպիսով XIX դարի սկզբներին Անգլիան համարյա միակ գաղութային պետությունն եր, որ գաղութներ ուներ յերկրագնդիս բոլոր մասերում։

5. ԲԱԺԻՆՏԻՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ։—ԲՈՐՍԱՆԵՐԸ։ Գաղութային առևտուրը մենաշնորհի յենթարկելու նպատակով, որոնք ամենից առաջ պատճառ էին դառնում գաղութային գերակշռության համար մղվող գաղութային կռվի, առանձին պետությունների ներսում էլ, ինչպես արդեն ասել ենք, հատուկ առևտրական ընկերու-

թյուններ եյին առաջանում, վորոնց մասնակիցներն այս կամ այն գաղութային մարզի կամ յերկրի հետ առևտուր անելու բացառիկ իրավունքն եյին յուրացնում։ Առաջին այսպիսի ընկերությունն Արևելյան-Հնդկական ընկերությունն եր, վոր ծագել եր Նիդերլանդում 1602 թվին։ Այնուհետև շուտով դարձյալ Նիդերլանդում կազմվեց Արևմտյան-Հնդկական ընկերությունը Բրազիլիայի հետ առևտուր անելու նպատակով։ Համարյա միաժամանակ Անգլիայում յերևան են գալիս սեփական Արևելյան-Հնդկական, հետո Աֆրիկական, Հուդսոնյան, Գրենլանդյան ընկերությունները։ Ֆրանսիայում գոյություն ունեյին Կանադական, Արևելյան-Հնդկական ու Արևմտյան-Հնդկական ընկերությունները։

Այս ընկերությունների մեծ մասը չի բավականանում հիմնադիրների ու անմիջական մասնակիցների կապիտալներով, այլ բացի սրանից դրամական միջոցներ և հավաքում, բաց թողնելով ու վաճառելով ակցիաներ, թղթեր, վորոնց տիրանալը իրավունք և տալիս վաստակի վորոշ մասում բաժին ունենալու։ Այսպիսով առաջին բաժնետիրական ընկերություններն առևտրական ընկերություններն եյին (իսկ ներկայումս գլխավորապես արդյունաբերական ընկերություններն են)։ Միացնելով ու կենտրոնացնելով մանր սեփականատերերի դրամական խնայողությունները, վորոնք մինչ այդ առանց գործադրության եյին մնացել, բաժնետիրական ընկերություններն իրենց հերթին պակաս կարևոր դեր չեն խաղացել կապիտալների գոյանալու ու աճման պրոցեսում։

Առևտրական ու դրամական պտույտների (оборот) մեծանալու հետ միասին, միջազգային շուկաներում գաղութային արդյունքների ու արդյունաբերական առարկաների մասսայորեն, մեծաքանակ յերևան գալու հետ միասին առևտուրն ինքն ել լիովին այլ կերպարանք և ընդունում։ Վոչ տոնավաճառային, վոչ ել առավել ևս քաղաքային վաճառանոցային առևտուրն այլևս իվիճակի չեն նոր ժամանակի պահանջներին գոհացում տալու։ Առևտուրն այլևս պարզ փոխանակային գործարք չե, վոչ ապրանքն ապրանքով անմիջորեն փոխանակելու, վոչ ել կանխիկով ապրանք ձեռք բերելու գործողություն։ Սովորաբար ապրանքներն արդեն տվյալ վայրը չեն բերվում, այլ գնվում ու պատվիրվում են նմուշներ ցույց տալով։ Առևտրական գործարքներ կնքվում են այն ապրանքային բևռների նկատմամբ, վորոնք դեռ գտնվում են ճանապարհին։ Արդյունաբերական արդյունքների խոշոր պատվերներ ընդունվում են, յերբ դեռ նրանք չեն պատրաստված կամ չկան մեջտեղում։

Սրա հետ կապ ունենալով՝ առևտրական վարկն ել, վոր դեռ իաալացոց լևանտական առևտրի մեջ նշանավոր դեր եր կատարում, այժմ բացառիկ նշանակություն և ստանում։ Սովորական յերևույթ են գտնում այն գործարքները, յերբ չստացած ապրանքների համար

մուրհակ են առնում, պատվիրած ապրանքների փողը նախապես վճարելով։ Հաշվեհարդարը (расчет), մանավանդ զանազան ազգությունների պատկանող վաճառականների միջև, մեծ մասամբ նույնպես մուրհակներով է կատարվում։ Որինակ, Անտվերպենի վաճառականը Լենովացի վաճառականից ապրանք առնելով՝ սրան վոչ թե համապատասխան դրամական գումարն եր ուղարկում, այլ մի ուրիշ Լենովացի վաճառականի մուրհակը, վոր իր մոտն եր լինում։ Վորովհետև զանազան պետություններում ստակային սիստեմը (монетная система) տարբեր եր լինում, այլև վորովհետև դրամանիշների արժեքը տատանվում եր (ստակի (монета) մաշվելու ու փչանալու, յերկրի ֆինանսական միջոցների ընդհանուր վիճակի ու այլ պատճառներով), ապա անհրաժեշտ է լինում առանձին պետությունների ստակային սիստեմների միջև վորոշ փոխհարաբերություն սահմանել, վորպեսզի մուրհակներով հաշվեհարդար կատարելը հնարավոր լինի։ Այս նպատակին հասնում են այսպես կոչված մուրհակային կուրսի միջոցով, վոր առանձին պետությունների դրամական միավորների հարաբերությունն արտահայտում է վոսկու ծանրության վորոշ միավորով, վորի շնորհիվ նրանց փոխադարձ հարաբերությունը հաշվելը հնարավոր է լինում։

Առևտրի ու դրամական վարկի փոփոխված պայմանները կյանքի կոչեցին մի բոլորովին նոր հիմնարկություն էլ—բորսան։ Բորսան հենց այն տեղն եր, վորտեղ կատարվում էին մեր նկարագրած առևտրական վարկային ու մուրհակային գործարքները, և վորտեղ իրար էին հանդիպում զանազան յերկրների վաճառականները։ Հենց այստեղ էլ կատարվում եր նաև առևտրական ընկերությունների բաժնետոմսերի (акция) առքն ու վաճառքը, նմանապես և պետական փոխառությունների ստորագրվելը։ Այսպիսով բորսան միաժամանակ թե ապրանքային, թե դրամական ու թե ֆոնդային առևտրի վայր եր։ (Ֆոնդ կոչվում են այն արժեթղթերը, վորոնց հասույթաբերությունը (доходность) փոխվում է, որինակ, ակցիաները։ Սրանցից տարբերվում են որլիգացիաները, վորոնք սովորական փոխատուական տոկոսի չափով անփոփոխ տարեկան հասույթ են ապահովում. այսպիսիք են մեծ մասամբ պետական փոխառությունները ու պետության բաց թողած այլ թղթերը։)

Առաջին բորսաները ծագեցին Բրյուգեյում դեռ XV դարի վերջում, (այստեղ սկզբում ժողովները լինում էին տեղական հարուստ Վան-դեր-Բուրսեյի տան առջև, այստեղից էլ առաջացավ բորսայի անունը)։ XVI դարում Բրյուգեյի բորսայի նշանակությունը տեղի չէ տալիս այն նշանակությանը, վոր ունեին Անտվերպենի ու Լիոնի բորսաները։ XVII դարում համաեվրոպական նշանակություն է ստանում Ամստերդամի բորսան։

Ֆոնդային ու պետական թղթերի՝ բորսայում կատարած լայն շրջանառության հետ կապ ունենալով զարգանում է մի բոլորովին նոր

յերևույթ—բորսային խաղն ու չարաշահությունը։ Վորովհետև թե մեկ ու թե մյուս թղթերի գները կախումն ունեյին նրանց հասութաբերությունից, իսկ հասութաբերությունը փոխվում եր, նայած տվյալ ընկերության գործերի վիճակին կամ տվյալ պետության վարկունակությանը (кредитоспособность) ու քաղաքական հանդամանքներին, ուստի և համապատասխան կերպով փոփոխվում եյին թղթերի գներն ել։ Գործերի բարեհաջող վիճակի ժամանակ թղթերի գները բարձրանում են, հակառակ դեպքում՝ ընկնում։ Բորսային խաղն ել հենց այն և ամենից առաջ, վոր ցածր գներով ակցիաներ են հավաքում, համապատասխան ընկերությունների կամ ձեռնարկությունների գործերի առաջիկայում լավանալու ակնկալությամբ, նմանապես և իր ժամանակին վաճառում են բարձր գին ունեցող թղթեր՝ սրանց անկումը նախատեսելով։

ԳԼՈՒԽ ՓԸ.

ԿԱՊԻՏԱԼԻ ՍԿԶԲՆԱԿԱՆ ԿՈՒՏԱԿՄԱՆ ՅԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ. ՏՆԱՅՆԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ԱՌԵՎՏՐԱԿԱՆ ԿԱՊԻՏԱԼԻ ԱՐՀԵՍՏԱՎՈՐՆԵՐԻ ՀԱՎԵԼՅԱԼ ԱՇԽԱՏԱՆՔԸ ՅՈՒՐԱՑՆԵԼԸ։ Վորքան էլ հսկայական լինեին այն հարստությունները, վոր ընձեռում էր դաղութների դիշատչորեն շահագործումը, վորքան էլ արագ ընթանար կապիտալների կուտակումն այս ճանապարհով, սակայն քանի դեռ այս պրոցեսը սահմանափակվում էր բացառապես առևտրային փոխանակության ու դրամական շրջանառության ասպարեզով, և արտադրության ձևերի ու յեղանակների վոչ մի փոփոխություն չէր ուղեկցում նրան, հիշյալ պրոցեսը վերջիվերջո ապարդյուն էր անցնում և անընդունակ էր լինում տնտեսական արմատական հեղաշրջում կատարելու։ Ամենահարուստ գաղութների տեր լինելն Սպանիայի ու Պորտուգալիայի տնտեսական կյանքի պայմանները չփոխեց։ Միայն այնտեղ, վորտեղ արդյունաբերությունն արդեն առաջուց հասել էր ավելի նշանավոր զարգացման և վորտեղ գաղութային առևտրում կուտակված կապիտալն այս պատճառով կարող էր արտադրողական գործադրություն ունենալ, միայն այնտեղ էր կապիտալի դերն իրապես առաջադիմական լինում։

Այս պատճառով էլ իր հետևանքներով ու վերջնական արդյունքներով շատ ավելի նյութական էր կուտակման մյուս յեղանակը, վոր տեղի էր ունենում քաղաքային ու առանձնապես գյուղական արտադրողներին շահագործելու միջոցով և սրանց հավելյալ աշխատանքի արդյունքների յուրացման ճանապարհով։ Այս դեպքում կապիտալն արտադրողների հետ անմիջական շփման մեջ էր մտնում սկզբում նրանց իրեն յենթարկելով, իսկ հետո յել մի ընդհանուր ձեռնարկության մեջ հավաքելով։ Ինքն իսկ կուտակումը այստեղ կատարվում էր արտադրության ընդարձակման հետ կապ ունենալով և հենց այս ընդարձակումով էլ պայմանավորված էր։ Կուտակված գումարները կուտակվելուն պես իսկույն մտցնում էին գործի մեջ, վորը սրա շնորհիվ ընդարձակվում էր և զարգանում, ըստ վորում իր հերթին արագանում էր կուտակման հետագա պրոցեսան էլ։ Այսպիսով առևտրական կապիտալի՝

արտադրական արդյունաբերական կապիտալ դառնալն այս դեպքում կատարվում եր նրա (կապիտալի) կուտակման բուն իսկ պրոցեսի հետ միաժամանակ ու զուգահեռաբար։

Մեզ արդեն հայտնի չեն այն չեղանակներն ու հնարները, որոնցով առևտրական կապիտալը ծառայագրում է (закабалить) ազատ արտադրող-արհեստավորներին։ Այս միջոցներն եյին դրամով կամ նյութեղենով (материал) փոխատվությունը, ամբողջ արտադրությունն առաջուց ժամկետով կամ անժամկետ գնելը (закупка), պատրաստի արդյունքների մասսայական առքն (скупка) ու ընդամին վոչնչացումն այն անմիջական կապի, վոր մինչ այդ գոյություն ուներ արտադրողի ու շուկայի միջև։ Սակայն քաղաքային արհեստավորներին հպատակեցնելը հեշտ գործ չեր։ Համքյարային կազմակերպություններում միացած քաղաքային արհեստավորները կապիտալի՝ նրանց ազատության նկատմամբ արած վոտնձգություններին ցույց եյին տալիս մի դիմադրություն, վոր համառ եր լինում և վոչ միշտ անհաջող։ Շահագործման համար անհամեմատ ավելի բարենպաստ հող եր գտնում կապիտալը գյուղական ազգաբնակության միջավայրում, վոր անկազմակերպ եր ու միևնույն ժամանակ ավելի կարիքավոր։

2. ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ՏՆԱՅՆԱԳՈՐԾՆԵՐԻ ՇԱՀԱԳՈՐԾՈՒՄԸ։ Գյուղում հողային տնտեսության տարածմանն ուղեկից եյին թե ճորտային կախման թուլացումն ու թե միաժամանակ նաև գյուղացիության նշանավոր մասի մանանակի կամ լիակատար հողազրկությունը։ Հարկերի, տուրքերի ու ծառայությունների աճող ճնշումը լրացնում եր գյուղական ազգաբնակության մասսայի քայքայման պակասը։ Գյուղացու տնտեսությունը խորտակվում եր, յերկրագործությունն այլևս չեր կերակրում նրան, և ընդամին նա ավելի ու ավելի հաճախ եր հարկադրված լինում դիմելու ոժանդակ զբաղմունքների ու գործերի, մասնավորապես մինչ այդ նրա համար խորթ արհեստային գործունեության։

Լրացուցիչ աշխատանքի կարիք զգալով, չունենալով վոչ սեփական արհեստանոց, վոչ սեփական նյութեղեն, միաժամանակ վոչ մի հատուկ հասարակական հիմնարկի ու կազմակերպության պաշտպանությունը չվայելելով՝ այսպիսի գյուղական արդյունաբերողն անհամեմատ ավելի լիովին եր կախումն ունենում ապրանքառու կապիտալիստից, քան քաղաքային արհեստավորը։ Բացի սրանից, արհեստային աշխատանքը գյուղական արհեստավորի համար գոյության միջոցների գլխավոր աղբյուր չեր, ինչպիսին եր քաղաքի համքյարային արհեստավորի համար, այլ ոժանդակ աղբյուր եր, այս պատճառով էլ հենց միայն այս պարագայի շնորհիվ նա կարող եր ցածր վարձով գոհանալ։ Այլև գյուղի քնակիչների պահանջների բուն իսկ մակարդակը շատ ցած եր քաղաքացու պահանջներից։ Վերջապես գյուղում շատ ընդարձակ չափերով կարելի յեր ոգտագործել կանանց ու մանուկների աշխատանքն էլ, վո-

րոնց գործադրությունը խստիվ արգելում էին քաղաքի արհեստային համքարությունների վերջին ժամանակվա կանոնադրությունները։

Այսպիսով դյուղական արտադրողների շահագործումը վոչ միայն ավելի մատչելի էր ապրանքառու կապիտալիստին, այլև միաժամանակ նրան ավելի ոգուտ էր խոստանում։ Ահա թե ինչու առևտրական կապիտալը՝ ձգտելով արտադրությունն ու արտադրողներին իրեն յենթարկելու, հենց ամենանվազ դիմադրության գծով էր ընթանում՝ ուղղվելով վլխավորապես քաղաքամերձ ու դյուղական վայրերը։ Այստեղ շահագործման սկզբնական ու ամենապարզ ձևն այսպես կոչված տնայնագործական կամ տնային արդյունաբերությունն էր։ Ժամանակակից արդյունաբերական բանվորից տարբերվելով՝ տնայնագործն աշխատում է իր տանը և միայն նյութեղենը (յերբեմն նաև արտադրության գործիքներն) ստանում է կապիտալիստից։ Նյութեղենը տնայնագործների միջև բաշխելու համար հիմնվում են տարաբաշխման (раздаточная) գրասենյակներ։ Տնայնագործները պետք է կատարած, վերջացրած պատրաստի արդյունքները հենց նույն այս գրասենյակները ներկայացնեն վորոշ գնահատության, վոր մեծ մասամբ չափազանց ցած է լինում։

Ինչպես տնայնագործն արդեն վոչ այնքան արհեստավոր է, վորքան բանվոր, վորն աշխատում է մի վորոշ վարձով, թեև դեռևս վոչ թե գործատիրոջ գործանոցում, այլ իր տանը, ճիշտ նմանապես և լինքը կապիտալիստը, վորից կախումն ունի տնայնագործը, հանդես է գալիս վոչ թե հասարակ ապրանքառուի դերում, այլ ամենից առաջ նյութեղենը տարաբաշխողի դերում, նյութեղեն, վոր նա ձեռք էր բերել նախորյա (предварительная) գնման միջոցով։ Այսպիսով նախ քան տնայնագործի հետ գործ ունենալը, նա պետք է կապիտալի վորոշ ծախսումներ (затраты) կատարե։ Ահա թե ինչու նա այժմ արդեն վոչ թե հասարակ ապրանքառու չե, այլ կիսով չափ ձեռնարկող, վորին վոչ այնքան վերավաճառքի համար ձեռք բերած արդյունքի վերջնական գինն և շահագրգռում, ինչպես վաճառականին, վորքան արտադրության ծախքերը, հում նյութերի գնման ու տնայնագործների աշխատավարձի համար արած ծախքերը։

3. ՏՆԱՅՆԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՈՒՄԸ։

Տնայնագործական արդյունաբերությունը զարգանում և արդյունաբերական արդյունքների աճող պահանջի (խնդրանք, спрос) հետ կապ ունենալով։ Ահա թե ինչն է պատճառը, վոր ամենից առաջ դեռևս միջնադարյան շրջանում տնայնագործական արդյունաբերությունը ծագում է այն քաղաքներում ու ավաններում, վորտեղ լայն չափերով զարգացել էին արտահանության համար ձեռնարկված զանազան հատուկ արտադրություններ։ Այսպես, արդեն տասնևհինգերորդ, տասնամբնույնիսկ դեռևս տասնևվեցերորդ դարերում Լուկկում, Վենետիկում, Ջենովայում համեմատաբար ընդարձակ չափերով զարգացել ու տա-

րածվել էր մետաքսեղեն գործվածքների տնայնագործական արտադրությունը, Ֆլորենցիայում ու Միլանում, ինչպես և Ֆլանդրիայում ու մերձակա վայրերում՝ մահուդի տնայնագործական արտադրությունը, Կոնստանցայի շրջակայքում՝ կտավեղենի տնայնագործական արտադրությունը, Նյուրնբերգում ու Զոլինգենում՝ ամենաբազմազան մետաղե արդյունքների տնայնագործական արտադրությունը։

Տասնվեցերորդ դարից սկսած տնայնագործական արդյունաբերությունը տարածվում է ավելի ընդարձակ չափերով ու ամեն տեղ։ Այս ու հաջորդ դարում տնայնագործական արհեստը զարգանում է Ֆրանսիայում, Անգլիայում, Գերմանիայում, որտեղ այս արհեստը կիրարկվում է նաև լեռնային արդյունաբերության ասպարեզում։ Տասնևյոթ ու տասնութերորդ դարերի ընթացքում տնայնագործական արտադրությունը թափանցում է Եվրոպայի տնտեսապես ամենահետամնաց վայրերն էլ։ Ռուսաստանում գոնե այն վայրերում, որտեղ տնայնագործական արդյունաբերությունն ունեցել է ամենամեծ զարգացումը, այն է՝ մերձվոլգյան նահանգներում, նրա ծագումը գնում, հասնում է դեռ տասնևյոթերորդ դարն էլ։

ԳԼՈՒԽ ՓԲ.

ԳՅՈՒՂԱՑԻՈՒԹՅԱՆ ԲԱՆՎՈՐԱՑՈՒՄԸ (ՊՐՈԼԵՏԱՐԻԶԱՑԻԱՆ) ՈՒ ԲԱՆՎՈՐ ԴԱՍԱԿԱՐԳԻ ԳՈՅԱՆԱԼԸ

1. ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԻ ԱՊՐԱՆՔԱՅԻՆ ՓՈԽԱՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ԲԱՇԽԵԼԸ։ Կապիտալիստական խոշոր արտադրության համար իրրև յերկրորդ անհրաժեշտ նախադրյալ պետք է ծառայեր, ինչպես արդեն ասել ենք, վարձու բանվորների լայնածավալ դասակարգի գոյանալը, բանվորների, վորոնք անձնապես ազատ լինելով՝ միաժամանակ զրկված լինելին արտադրության սեփական միջոցներից, ուստի և հարկադրված լինելին իրենց բանվորական ուժը վաճառելու։ Այսպիսի վարձու պրոլետարների դասակարգի կազմվելը կատարվում եր կապիտալների կուտակման հետ միաժամանակ ու զուգահեռաբար իրրև նույն պրոցեսի շրջոնք (հակառակ) կողմը։ Վարձու բանվորների դասակարգի կազմը լրացվում եր մասամբ նախկին համքյարային վարպետացուներով, մասամբ անկախությունը կորցրած ու լիովին կապիտալից կախման մեջ ընկած արհեստավորներով, սակայն սրանք բոլորը լոկ միավորներ եյին։ Բանվոր դասակարգի գլխավոր մասսան կազմում եյին քայքայված ու հողազուրկ դարձած գյուղացիները։ Ահա թե ինչու պրոլետարիատի ծագման պատճառները պետք է փնտռել գլխավորապես գյուղատնտեսական կյանքի փոփոխված պայմանների մեջ ու ամենից առաջ այն հանգամանքի մեջ, վոր գյուղական տնտեսության արդյունքները քաշվում են, մըտցվում ընդհանուր ապրանքային պտույտի մեջ։

Մի կոմմունալ առևտրի կենդանանալն ու արտադրության ընդարձակումը անխուսափելի կերպով պետք է այն հետևանքն ունենային, վոր գյուղատնտեսական արդյունքների պահանջը մեծանար։ Մի կողմից աճում եր հում նյութերի (բրդի, վշի, կաշիների ու այլոց) պահանջը, մյուս կողմից՝ ազգաբնակության ավելի ու ավելի մեծ մասն եր դիմում արդյունաբերության համար գյուղատնտեսական տնտեսությունից կտրվելով՝ սկսում եր գյուղատնտեսական արդյունքներ ստանալու կարիքն զգալ։ Գաղութային առևտրի զարգացումն ազդում եր նույն այդ ուղղությամբ։ Գաղութային առևտուրը կապիտալի կուտակմանը նպաստելով՝ միևնույն ժամանակ շու-

կան ընդարձակում եր նշանավոր չափով։ Գաղութներից ստացած արդյունքների հետ փոխանակելու համար յեվրոպական պետություններն արտահանում եյին արդյունաբերական իրեր, որոնք, ինչպես տեսել ենք արդեն, անպատկառ կերպով փաթաթում եյին տեղացիների վզին։ Արդյունքների դեպի գաղութներն արտահանելը իր հերթին պահանջում եր, որ արտադրությունն ընդարձակվեր, հետևաբար և կողմնակի կերպով աղդում եր, որ հում նյութերի պահանջը շատանար։

Գաղութային արդյունքների ներմուծման հսկայական մեծացումն ու ընդամին նույն այս արդյունքների գների անկումը միևնույն ժամանակ նպաստում եյին, որ նրանք ավելի լայն տարածվեն, մասնավորապես յերկրագործ ազգաբնակության շրջաններում։ Այս պատճառով հողատերերը փորձ մշտական կարիք զգալով, ավելի ու ավելի հաճախ են դիմում այն արդյունքների մշակման, որոնց պահանջն ամենից շատ ե, և ամենից առաջ բրդի մշակման, կամ այս քանն անելու հարկադրում եյին վարձակալներին (арендатор)՝ կալուծավարձը (арендная плата) բարձրացնելով։

2. ԴՐԱՄԱՀԱՐԿԵՐԻ ԲԱՐՁՐԱՑՈՒՄՆ ՈՒ ԳՅՈՒՂԱՑԻՆԵՐԻ ՇԱՀԱԳՈՐԾՄԱՆ ՍԱՍՏԿԱՆԱԼԸ։ Գյուղական տնտեսության ընդհանուր առևտրական փոխանակության մեջ քաշվելուն ուղեկից եր գյուղատնտեսական արտադրության պայմանների ու սրա հետ միասին ամբողջ յերկրագործ բնակչության վիճակի արմատական հեղաշրջումը։ Հողատերերը փորձ աճող կարիքին գոհացում եյին տալիս կախյալ ազգաբնակությունից առնվող դրամահարկերը շատացնելով կամ թե, ինչպես և ավելի առաջ եյին անում, իրենցից լիովին կամ կիսովին կախումն ունեցող գյուղացիներին ավելի վճարունակ ազատ վարձակալներով փոխարինելով։ Ընդհակառակն, այն վայրերում, որտեղ լիովին անձեռնմխելի եյին մնացել ճորտային հարաբերությունները (Գերմանիայում, գլխավորապես արևելյան մասում, Ավստրիայում ու Ռուսաստանում), շուկայի համար նշանակված գյուղատնտեսական արդյունքների արտադրության բարձրացմանը հասնում եյին նրանով, որ անմիջորեն սաստկացնում եյին ճորտ ազգաբնակչության աշխատանքի շահագործումը։ Կալվածատիրական արտավարքը (запашки) շատանում են ի հաշիվ գյուղացիական հերկերի, կոռի օրերի թիվը ավելանում և ի հաշիվ այն օրերի, յերբ գյուղացին կարող եր աշխատել իր համար։ Հողատիրոջ ոգտին յեղած ծառայությունների ու տուրքերի ավելանալու հետ միաժամանակ աճում են նաև այն հարկերը, որ դանձում եր պետությունը։

Գյուղացին աճող դրամահարկերը վճարելու համար փորձ կարիք զգալով՝ իր աշխատանքի արդյունքների ավելի ու ավելի մեծ մասն եր հարկադրված վաճառելու շուկայում, համապատասխան չափով, սահմանափակելով նույն արդյունքների՝ սեփական տնտեսության մեջ գործադրությունը։ Սրա շնորհիվ նրա տնտեսությունն ընկնում է.

տնտեսական կահույքը (инвентарь)—լծկան ու բեռնակիր անասուններ, գյուղատնտեսական գործիքներ—կրճատվում եւ Ընդամին լայն ասպարեզ է բացվում գյուղական մանր վաշխառուության գործունեության համար, որը խլում է գյուղացուց նրա արտադրած արդյունքների ու բանվորական ժամանակի ավելի ու ավելի մեծ մասը, դրամական փոխառվություն ընձեռելով գյուղացուն կամ սրան վարձակալության համար հող տալով այն պայմանով, որ բերքի մի մասը հատուցվի վաշխառուին կամ սրա համար որոշ քանակությամբ աշխատանք գործադրվի (այսպես կոչված կիսրարային, հարակաշային վարձակալություն ու աշխատավճար վարձակալություն—испольная и отработочная аренды)։ Մանր վաշխառուական կապիտալի միջամտությունը լրացնում է գյուղացու տնազերության (разорение) պակասը։ Ձերկրագործությունն այլևս չի կերակրում նրան, և այս բանի շնորհիվ նա հարկադրված է լինում վորևե ոժանդակ ու կողմնակի ըզբաղմունքի դիմելու։ Բացի յերկրագործական մշակ դառնալուց, գյուղացուն այսպիսի անհրաժեշտ լրացուցիչ աշխատանք տալիս է տնայնագործական արհեստը կամ ձմեռվա սեզոնին դեպի քաղաք աշխատանքի «չվելը»։

Գյուղացիների վրա ծանրացած դրամահարկերի ավելանալը, գյուղացիական աշխատանքի շահագործման սաստկանալը, գյուղացիական տնտեսության քնաւերությունն ու գյուղացիության մասսայի աճող տնանկությունն ու աղքատացումը, սրանց հետ միասին նույն մասսայի միջից սակավաթիվ ունևոր համփոների առաջ գալը,—ահա սրանք են առաջին հետևանքներն այն բանի, յերբ ապրանքային ու առևտրական հարաբերությունները թափանցում են գյուղի կյանքի մեջ։

3. ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱՌԱՋԱԴԻՄՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՃՈՐՏԱՅԻՆ ԿԱԽՄԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ։ Գյուղական տնտեսության պայմանների ել ավելի վճռական հեղաշրջում տեղի յե ունենում այն յերկրներում, վորտեղ, ինչպես Անգլիայում, մասամբ և Նիդերլանդում, առևտրական կապիտալի ազդեցությունը հատուկ ուժգնությամբ եր զգացվում։ Գյուղատնտեսական արդյունքների պահանջի շատանալուն ուղեկցում եր սրանց գների բարձրանալն ել։ XVI դարի ընթացքում բրդի գները բարձրացան մեկ ու կես և յերկու անգամ։ Հացի գներն աճում են ել ավելի արագ։ Յերբ ամենից առաջ բրդի պահանջը շատացավ, միաժամանակ և նրա գները բարձրացան, սրա հետևանքն այն յեղավ, վոր լայն չափերով տարածվեցին վոչխարաբուծությունն ու արոտների տնտեսությունը։ Մի քիչ ավելի ուշ, յերբ աճում է արդյունաբերական ազգայնականությունը և հացի պահանջն ավելանում (Նիդերլանդում ու Անգլիայում XVII դարում, Ֆրանսիայում, մասամբ և Գերմանիայում XVIII դարում, Ռուսաստանում XIX դարի առաջին կեսից ոչ վաղ), այն ժամանակ սրա հետ կապ ունենալով զարթնում և հետաքրքրությունը Դեպի բուն յերկրագործական տնտեսությունները։ Պարապուտները (пу-

стоши) կտրվում են, ճահիճները չորացվում, յերկրագործության կատարելագործված սիստեմներ են ժուժվում, ավանդական յեռադաշտային սիստեմը փոխարինվում է վեց ու յոթնամյա ցանքաշրջանությամբ (севооборот)։

Յերբ հետաքրքրություն զարթնեց գյուղական տնտեսության նկատմամբ, և հողային տիրապետությունների հասութաբերությունն ավելացավ, այս հանգամանքը իր հերթին պատճառ դարձավ, որ հողի վարձակալությունն ու ծախու գները արագ բարձրացան։ Աղքատ գյուղացիական տնտեսությունը, որ համեմատաբար չնչին տուրք էր տալիս (բաճրա, մյուլք, чинш, ценз), այսպիսի պայմաններում հողատիրոջ համար ավելի յեր բեռ դառնում, որը խանգարում էր նրան իր տիրապետություններից ավելի բարձր հասույթ ստանալ։ Ահա թե ինչն է պատճառը, որ հենց իրենք հողատերերն սկսում են ձգտել, որ ազատվեն այս բեռից և հոժարակամ ազատ են արձակում իրենց ճորտերին փրկանքով ու նույնիսկ առանց փրկանքի։ Ճորտային կախման քայքայվելու ու չքանալու պրոցեսը, որ դեռևս քաղաքային տնտեսության շրջանում էր սկսվել, առևտրական կապիտալիզմի տիրելու միջոցին արագությամբ մոտենում, հասնում է իր վախճանին և ընդսմին այնքան ավելի արագ, որքան ավելի ուժգին է արտահայտվում առևտրական կապիտալի ազդեցությունը գյուղական կյանքում։

Իտալիայում ճորտային կախումը վերջնականապես անհետացավ դեռ միջնադարյան ժամանակաշրջանում։ Նիդերլանդում ու Անգլիայում ճորտային հարաբերությունների վերջին հետքերը չքանում են նույնպես արդեն XV դարում։ XVII ու XVIII դարերում տնտեսության գերիշխող ձևը Անգլիայում խոշոր ֆերմերային տնտեսությունն էր։ Ֆրանսիայում նույնպիսի խոշոր տնտեսություն յերևան է գալիս XVIII դարի յերկրորդ կիսին միայն, սակայն այստեղ էլ անձնապես կախումն ունեցող ճորտերը պատահում են լոկ իբրև հազվագյուտ բացառություն։ Գյուղացիության վիթխարի մեծամասնությունը հողատերերի նկատմամբ հողային, այլ ոչ թե անձնական կախման հարաբերության մեջ էր, այսինքն նրանք պարտական էին զանազան վճարումների ծանրությունը կրել իրենց հողամասից ոգտվելու փոխարեն, իսկ յերբ թողնելին այս հողամասերն, ապա հողատերերի նկատմամբ ունեցած ամեն պարտականությունից ազատվում էին։ Տնտեսապես հետամնաց յերկրներում, Գերմանիայում, Ավստրիայում, Ռուսաստանում գյուղացիների ազատագրության պրոցեսն ավելի յերկարատև ձև ընդունեց։ Ինչպես արդեն տեսել ենք, այստեղ սկզբում հասութաբերությունը բարձրացնելուն հասնում են ոչ թե ճորտային աշխատանքի շահագործումը թուլացնելով, այլ ընդհակառակը, ամրապնդելով։ XVII ու XVIII դարերն այս յերկրներում ճորտատիրության ու ճորտային տնտեսության բարձրագույն ժամանակներն էին։ Գերմանիայում ճորտային իրավունքը իր գոյությունը պահպանեց մինչև XIX դարի սկիզբը։ Ավստրիայում

այն վերջնականապես վոչնչացավ 1848 թվականի հեղափոխությամբ միայն։ Ռուսաստանում գյուղացիների մասնակի ազատագրություն սկսվեց հյուսիսային արդյունաբերական նահանգներում XIX դարի առաջին կիսին, և միայն 1861 թվականից ճորտային իրավունքի վերացումն իրրև ընդհանուր միջոց կիրառվեց կյանքում։

4. ԳՅՈՒՂԱՑԻՈՒԹՅԱՆ ԲԱՆՎՈՐԱՑՈՒՄԸ (пролетаризация)։ Գյուղացիության ազատագրությանը սովորաբար ուղեկից եր այն հանգամանքը, վոր նրանց հողամասերից կտրում եյին, հաճախ ել բոլորովին նրանց զրկում հողից։ Հողազրկության աստիճանն ամենից առաջ կախված եր նրանից, թե վոր աստիճան ազդեցություն ուներ յերկրում առևտրական կապիտալը։ Վորքան ավելի լիակատար եր այն ազդեցությունը, վորքան ավելի ընդարձակ պահանջ եր զգացվում շուկայում գյուղատնտեսական արդյունքների նկատմամբ, այնքան ավելի մեծ եր լինում հողատիրոջ գայթակղությունն այն նպատակով, վոր վերջնականապես սրկ գա գյուղացուց և անցնի կամ սեփական տնտեսությանը և կամ թե չե հողերը տա խոշոր վարձակալներին ավելի ձեռնտու պայմաններով։

Անգլիայում գյուղացիության հողազրկությունը ավելի ընդարձակ չափեր ընդունեց, յերբ բրդի պահանջը շատացավ, և վոչխարաբուծությունը զարգացավ։ Մինչև XV դարի կեսն Անգլիայում բուրդը չեր վերամշակվում և անմշակ դրությամբ արտահանվում եր գլխավորապես Ֆլանդրիա։ XV դարի յերկրորդ կիսից Անգլիայում մահուդի ինքնուրույն, սեփական արդյունաբերություն և զարգանում, և այն ժամանակվանից սկսած մահուդը դառնում և Անգլիայի արտահանության ամենագլխավոր առարկաներից մեկը։ Անգլիական բրդի արտահանումը դեպի արտասահման մի կողմից, նույն բրդի սաստիկ սպառումն ու գործադրությունը տեղում, բուն յերկրում մյուս կողմից բրդի արտասովոր պահանջ առաջացրին և վոչխարաբուծությունը դարձրին գյուղական տնտեսության ամենաձեռնտու ճյուղերից մեկը։ Ցեվ ահա սրա հետևանքով սկսվում և համայնական հանդերի հաջորդական հափշտակությունն ու «ցանկապատումը» (մինչ այդ հանդերում, վորոնք համայնական սեփականություն եյին համարվում, մասնավոր ցանկապատեր գոյություն չունեյին), վորին հաճախ ուղեկցում եր հողապրծնների լիովին վտարումն իրենց գրաված հողամասերից։ Ազած հողերը դառնում եյին վոչխարների արոտավայրեր։ XVI դարի մի որենսդրական ակտ ասելով 5-6 հազարական վոչխար պահող տնտեսությունները բացառություն չեյին կազմում։ Իսկ առանձին անհատներն ունեյին 20 ու 25 հազար գլուխ վոչխարներ։ «Վոչխարները լափում են մարդկանց»,—«Ուտոպիայի» հեղինակն (Թ. Մորի) այսպես բնորոշում եր Անգլիայում XVI դարի սկզբներում արտահայտությունը բազմիցս կրկնում են XVI դարի այլ հեղինակներ ել։ «Վոչխարները կլանում են մեր մարգագետիններն ու արոտավայրերը, մեր հացահատիկը, մեր անտառը, ամբողջ քա-

ղաքներ ու գյուղեր»,—գանգատվում եր, որինակ, Թ. Մորի ժամանակակիցներից մեկը։ Արոտավայրերը, որոնք դեռ XV դարում բոլոր գյուղատնտեսական հողերի քառորդից պակաս մասն եյին կազմում, արդեն XVI դարի կեսերին ավելի քիչ տարածություն չեն գրավում, քան վարելահողերը, իսկ ավելի ուշ ժամանակներում մեկ ակր հերկին յերեք ակր արոտավայր եր ընկնում։ «Ցանկապատելն» առանձին յեռանդով կիրարկվում եր XV դարի վերջին ու XVI-ի սկզբին, այնուհետև նաև XVIII դարի յերկրորդ կիսին ու XIX -ի սկզբին, յերբ Անգլիայում մեքենայինն մանածագործության անցան, իսկ այս նորից բարձրացրեց բրդի գինը։ Այս բոլորի հետևանքով անցյալ դարի սկզբներին արդեն Անգլիայում գյուղացիությունը համարյա բոլորովին չքացել եր։

Ցանկապատելու սիստեմը գոյություն և ունեցել յեվրոպական ուրիշ յերկրներում էլ, որինակ, Ֆրանսիայում ու Գերմանիայում, սակայն վոչ ամենևին այնպիսի բացառիկ չափերով, ինչպես Անգլիայում։ Համայնական հողերը հափշտակելով, հողատերերը տալիս եյին գանազան տուրքեր վճարելու պայմանով նույն գյուղացիներին, հրավիրում եյին ազատ վարձակալների կամ թե չե նույն հողերի վրա սեփական տնտեսություն եյին հիմնում։ Սրա հետևանքն ամենուրեք լինում եր գյուղացիության նշանավոր մասի տնավերությունն ու հողազրկությունը և թափառաշրջկության սաստկանալը։

Արտաքսված լինելով իրենց հողերից՝ գյուղացիները մեծ մասամբ քիչ անգամ եյին իրենց համար աշխատանք գտնում գյուղական տընտեսության մեջ, մանավանդ այն վայրերում, վորտեղ տարածված եր լինում արոտատեղիների տնտեսությունը։ «Նրանք սիրով կսկսեյին աշխատել,—գրում և նույն Մորը,—սակայն վոչ մի տեղ նրանց համար գրաղմունք գտնել չեն կարողանում։ Այժմ մի հովիվը հերիք և մի հոտին այնտեղ, վորտեղ հողագործությունը պահանջում եր բազմաթիվ աշխատողներ»։ Կյանքի սովորական շավղից դուրս մղված մարդկանց այս ամբողջ մասսայի համար միակ յելք տնայնագործական արհեստն եր ու ընդհանրապես վարձու աշխատանքն արդյունաբերության մեջ։ Սակայն գյուղական ազգաբնակության բանվորացումն այնքան արագ եր առաջ ընթանում, մանավանդ Անգլիայում, վոր արդյունաբերության մեջ վարձու աշխատանքի պահանջների աճումը նրանից շատ յետ եր մնում։ Այսպիսով հողազուրկ դարձած գյուղացիների հսկա մասի համար գրաղմունք չեր ճարվում արդյունաբերության մեջ էլ, և այս պատճառով նրանց վոչինչ չեր մնում մի ժամանակակցի ասելով, քան «թափառել պետությունով մեկ, ինչքան աչքը կտրում և, վոմանք մուրացկանությամբ զբաղվելով, ուրիշներն էլ գողություն անելով»։ XVI դարի վերջի գրականությունն, ինչպես և պաշտոնական վավերագրերը լիքն են գանգատներով այն մասին, թե թափառաշրջկությունը արտասովոր չափերով զարգացել և թափառաշրջիկների դեմ ամենա-

խիստ միջոցներն եյին ձեռք առնում, մինչև մահվան պատիժն իսկ։ Սակայն, հասկանալի յե, վոչ մի պատիժ չեր կարող ոգնել այնտեղ, վորտեղ ամենից քիչ մեղավորը հենց իրենք պատժվողներն եյին։ Միևնույն յերևույթները, թեև ավելի թույլ չափով, տեղի եյին ունենում յեվրոպական մյուս պետությունների մեջ ել։ Այսպես, թափառաշրջկությունը սաստիկ զարգացած եր նաև Ֆրանսիայում, և հեղափոխության նախորյակին ել այնտեղ գոյություն ուներ մուրացկանների (mendiants) բազմամարդ դասակարգը։

ԳԼՈՒԽ ՓԴ.

ԿԱՊԻՏԱԼՆ ԻԲՐԵՎ ՇԱՀԱԳՈՐԾՄԱՆ ՄԻՋՈՑ

1. ԿԱՊԻՏԱԼՆ ԻԲՐԵՎ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋՈՑ, ՎՈՐ ՇԱՀԱԳՈՐԾՄԱՆ ՄԻՋՈՑ Ե ԴԱՌՆՈՒՄ։ Քանի դեռ կապիտալը հանդես է գալիս իբրև առևտրական կապիտալ, քանի դեռ նրա դերը վոչ այլ ինչ է, յեթե վոչ պարզ միջնորդություն, պատրաստի արդյունքների պարզ վերավաճառք, այդ միջոցին արտադրության ամբողջ պրոցեսան սկզբից մինչև վերջ ընթանում է առանց կապիտալի վորևե միջամտության, և արտադրողը, լինի գյուղացի յերկրագործ, թե քաղաքացի արհեստավոր, պահպանում է նրա նկատմամբ ունեցած իր լիակատար ինքնուրույնությունն ու անկախությունը։ Գործը փոխվում է այն բանից հետո միայն, յերբ կապիտալը հանձն է առնում մատակարարել արտադրողին հում նյութ կամ, ինչպես այս տեղի յե ունենում մեծ մասամբ տնայնագործական արդյունաբերության մեջ, նմանապես նաև արտադրության գործիքներ։ Այս ժամանակվանից սկսած կապիտալը հանդես է գալիս արդեն վոչ թե դրամական ձև ստացած, այլ արտադրության միջոցների փոխակերպված ձևով։ Իր այս նոր ձևով կապիտալը վոչ միայն անմիջորեն թևակոխում է արտադրության ասպարեզն, այլ և արտադրողների վրա իշխանություն ձեռք բերում, ընդվորում այս իշխանությունն այնքան ավելի լիակատար է լինում, այնքան ավելի մեծ, վորքան ավելի շատ է արտադրողն արտադրության միջոցների կարիք զգում և վորքան ավելի քիչ է հնարավորություն ունենում այս միջոցներն առանց կապիտալի ոժանդակության ձեռք բերելու։ Այն հանգամանքը, վոր գյուղական տնայնագործը հարկադրված է ստանալու կապիտալիստից վոչ միայն հում նյութն, այլ մեծ մասամբ իր գործանոցի ամբողջ սարք ու կարգն էլ, մեկն է այն պայմաններից, վորոնք սաստկացնում են նրա կախումը կապիտալիստից։

Այսպիսով յերբ կապիտալն արտադրության միջոցների յե վերակերպվում, այս ժամանակվանից սկսում է կապիտալիստի ձեռքում իբրև գործիք ծառայել մինչ այդ անկախ արտադրողին ծառայացրելու և նրա աշխատանքը շահագործելու համար։ Սակայն ինքնըստինքյան հասկանալի յե, թե վորպեսզի կապիտալը կարողանա իր այս նոր դե-

րով հանդես գալ, ապա անհրաժեշտ է որ արտադրողներն այս կամ այն կերպ նախորոք զրկված լինեին արտադրության սեփական միջոցներից, անհրաժեշտ է, որ նախորոք կատարված լինի արտադրողների ու արտադրության միջոցների անջատումն իրարուց։ Արտադրողի ու արտադրության միջոցների այսպիսի անջատումը հենց գյուղացու հողազրկությունն է ամենից առաջ, գյուղացու, որի համար հողն էրբև արտադրության գլխավոր միջոց է ծառայում։

Վարպետի կոչմանը հասնելու հնարավորությունների փակվելը, որ զրկում էր վարպետացուներին սեփական արհեստանոց ունենալու իրավունքից ու կարելիությունից, սրանց էլ է մատնում նմանապես կապիտալիստի ձեռքը։ Արտադրության միքանի ճյուղերում հում նյութեղենն, ինչպես, որինակ, բուժոժը, բամբակը, կարող եյին առևտրական կապիտալի միջոցով միայն ստացվել։ Ահա թե ինչն էր պատճառը, որ արտադրության այս ճյուղերը հենց գլխից կապիտալիստական կազմակերպություն են ստանում, սկզբում տնային արդյունաբերության ձևի ներքո։

2. ԱՐՏԱԴՐՈՂԻ ԱՆՋԱՏՎԵԼԸ ՇՈՒԿԱՅԻՑ։ Արտադրողին ծառայացրելու ու նրան կապիտալի իշխանությանը յենթարկելու պրոցեսի մեջ պակաս եյական նշանակություն չունի այն հանգամանքը, յերբ արտադրողը կորցնում է շուկայի հետ ունեցած իր անմիջական կապը։ Վորքան ավելի յե ընդարձակվում ու միաժամանակ անորոշ դառնում շուկան, այնքան մանր արտադրողի համար դժվար է լինում իր արդյունքների անմիջական վաճառքը շուկայում, այնքան ավելի յե ընդհատվում նրա շուկայի հետ ունեցած կապը։ Այն ինչ արդյունքները շուտափույթ ծախելը նրա համար կյանքի խնդիր է։ Վորովհետև նման վաճառքը միայն կարող է նրան անհրաժեշտ միջոցներ ընձեռել ինչպես գոյությունը պահպանելու, այնպես և արտադրությունը շարունակելու համար։

Այսպիսով ապրանքատուի միջնորդությունն ավելի ու ավելի անխուսափելի ու անհրաժեշտ է դառնում։ Սակայն այսպիսի միջնորդությունը շատ թանգ գնով է ձեռք բերվում։ Արհեստավոր արտադրողը հարկադրված է լինում գոհանալու ամենացածր վարձով, որ նրան հաղիվ հնարավորություն է տալիս գոյությունը պահպանելու ու արտադրությունը շարունակելու։ Այսպիսով հում նյութ ձեռք բերելն ու պատրաստի արդյունքների վաճառքը, այսինքն արտադրողի գործունեության սկզբի ու վերջի րոպեները, սահում, դուրս են պրծնում նրա ձեռքից։ Այժմ կրկնակի կապանք է նրան կաշկանդում, կապում կապիտալիստ ապրանքատուից և նրան կախման մեջ դնում առևտրական կապիտալից։

Իրբև այս պրոցեսի ավարտումն հանդես է գալիս կապիտալիստական կազմակերպության առաջին ձևն, այսպես կոչված տնային արդյունաբերությունը, որի ժամանակ տնայնագործը հում նյութն ըս-

տանում և տարաբաշխման գրասենյակից և այստեղ էլ պետք է ներկայացնի պատրաստի արդյունքները վորոշ գնահատությամբ։ Այստեղ առևտրային դրությամբ գոյություն ունին մի կողմից՝ կապիտալիստ-ձեռնարկողը, վոր իր հաշիվները անում է արդեն վոչ թե պատրաստի արդյունքների գնից յելնելով, ինչպես վաղեմի վաճառականն, այլ արտադրության ծախքերի ընդհանուր գումարից, իսկ մյուս կողմից՝ տընտեսագործը, վորն ավելի ու ավելի յե վորոշ վարձով աշխատող, վարձու բանվոր դառնում։

3. ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ՏՆԱՅՆԱԳՈՐԾՆԵՐԻ ՈՒ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԱՐՀԵՍՏԱՎՈՐՆԵՐԻ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՇԱՀԱԳՈՐԾՈՒՄԸ։ Ինչպես արդեն ասել ենք, տնային արդյունաբերությունը զարգանում է այն գյուղական վայրերում, վորտեղ առևտրական կապիտալը չի հանդիպում դիմադրության, ինչպես քաղաքում, և վորտեղ այս հանգամանքի շնորհիվ նրա առաջ բացվում է տնայնագործների աշխատանքի ամենալայն, համարյա անսահման շահագործման հնարավորությունը։ Քաղաքամերձ վայրերում այսպիսի շահագործումն ավելի կազմակերպված ձև է ընդունում՝ տարաբաշխման գրասենյակներից նյութեղեն բաշխելու հետ միասին քաղաքից ավելի հեռու ընկած վայրերում առևտրական կապիտալը հանդես է գալիս, իբրև ապրանքառուական կապիտալ, ըստվորում իբրև տնայնագործական արդյունքների մեծաքանակ գնման միջնորդներ՝ մեջտեղ են գալիս նաև տեղական ավելի ունևոր համփա գյուղացիները կամ գյուղեգյուղ շրջող մանր ապրանքառուները։ Հանձինս վերջիններիի՝ առևտրական կապիտալը թափանցում է գյուղի ամենահեռավոր ու խուլ անկյունները։ Այսպիսի մանր ապրանքառուություն (спущичество) տարածված է հատկապես Ռուսաստանում, վորտեղ հնառավորությունների մեծությունն արգելք է լինում գյուղական տնայնագործների ու խոշոր ձեռնարկողների միջև անմիջական հաղորդակցություններ հաստատելուն։

Առևտրական կապիտալի հաղթանակը քաղաքում ավելի պակաս լրությամբ է լինում։ Քաղաքային արհեստավորն, ինչպես արդեն ասված է, ավելի յեր ապահովված, իրեն անկախ վարպետ էր զգում, վերջապես, համքյարային տնտեսությունները նրան նեցուկ եյին հանդիսանում։ Համքյարությունները համառ պաշտպանում եյին իրենց կանոնադրությունների հենց այն կետերը, վորոնք արգելում եյին ամեն մի միջնորդություն ու արդյունքների ամեն վաճառք, վոր համքյարությունների անդամների ձեռքով չեր կատարվում։ Սակայն վերջիվերջո ապրանքառուական կապիտալը քաղաքում էլ եր հաղթանակում, թեև վոչ այնքան լրիվ չափով, ինչպես գյուղում։ Ինչպես գիտենք, առաջին ապրանքառուները ծագում եյին հենց իրենց արհեստավորների միջից՝ մանավանդ արտադրության այն ճյուղերում, վորտեղ արդյունքը մինչև վերջնականապես պատրաստվելը մի քանի համքյարությունների ձեռքով եր անցնում։ Այն վարպետները, վորոնք արդյունքներին վերջնա-

կան կերպարանք եյին տալիս և սրանից հետո վաճառում շուկայում, սրդեն հենց այս հանգամանքի շնորհիվ իսկական ապրանքատուների վիճակի մեջ եյին ընկնում։ Բուն իսկ համքարությունների ներսում ապրանքատուության զարգացումը վերջիվերջո հեշտացնում եր նաև պրոֆեսիոնալ ապրանքատու կապիտալիստների մուտքը համքարությունների մեջ։ Արդյունաբերության միքանի ճյուղերում (մետաքսագործական, վոսկեկարի, ժապավենի, պուդումենտի, թավշի արդյունաբերության մեջ), վորտեղ հում նյութի մատակարարումը բացառապես առևտրային վաշխառուական կապիտալի միջոցով եր կատարվում, պատրաստի արդյունքների վաճառքն ել մեծ մասամբ հենց այս կապիտալի տերերի ձեռքումն եր գտնվում։

Մյուս կողմից՝ քաղաքներում ավելի ու ավելի հաճախ են յերեվան գալիս այնպիսի արհեստավորներ, վորոնք համքարություններից դուրս են գտնվում և այս պատճառով ել ավելի հեշտությամբ են առևտրական կապիտալից կախման մեջ ընկնում։ Այսպիսի արհեստավորների թվին եյին պատկանում, որինակ, այն վարպետացուները, վորոնց առջև փակված եյին վարպետի կոչում ստանալու դռները, հետո «արտոնյալ» վարպետները, վորոնք թագավորական կամ տեղական քաղաքային իշխանությունից վորոշ վճարով թույլտվություն եյին ստացել արհեստով պարապելու, թեև համքարային վարպետներ չեյին, ոտարերկրացիք, մասնավորապես հայրենիքից վտարված հուգենոտները, շրջակա գյուղերից յեկած արհեստավորներն ու բանվորուհի կանայք, վորոնց նույնպես համքարային կանոնադրությունները սովորաբար արգելում եյին արհեստով պարապելը։ Վերջիվերջո այսպիսի վոչ-համքարային վարպետների թիվը գերազանցում եր համքարային վարպետներից։ Ֆրանսիայում, արդյունաբերական խոշոր կենտրոններում ամբողջ արվարձաններ, ինչպես, որինակ, Թամպլն ու Ս. Անտուանը Պարիզում, բնակավորված, լցված եյին այսպիսի «ապորին» աշխատանքի ներկայացուցիչներով։ Վոչ-համքարային անկազմակերպ արհեստավորների այս մասսայի մեջ եր ահա, ամենից առաջ, վոր կապիտալը նպաստավոր հող եր գտնում իրենից կախյալ տնային արդյունաբերությունը նաև քաղաքներում տնկելու ու հաստատելու համար։

ԳԼՈՒԽ ՓԻ.

ՄԱՆՈՒՖԱԿՏՈՒՐԱՅԻՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ՄԱՆՈՒՖԱԿՏՈՒՐԱՅԻ ԾԱԳՈՒՄԸ։ Տնային արդյունաբերությունն արդեն արհեստից խոշոր կապիտալիստական ձեռնարկության անցնելումի ձև է։ Տնայնագործն աշխատում է իր տանը, բայց այլևս ինքնուրույն չէ. նա գտնվում է կապիտալիստի նկատմամբ կախման հարաբերության մեջ, վորից ստանում է հում նյութը։ Կապիտալիստը կազմակերպում է վոչ միայն տնայնագործներին հում նյութ մատակարարելն, այլ և պատրաստի արդյունքների վաճառքը։ Բոլոր արդյունքներն անցնում են նրա ձեռքով ու նրա գործակալների ձեռքով, ընդվորում վորոշ պահանջների չբավարարող արդյունքներն անպիտանում են (браковаться)։ Այսպիսով արտադրությունն ինքն իսկ ձեռնարկողի վերահսկմանն է յենթարկվում։ Մնում է ջոկ-ջոկ արտադրող տնայնագործներին միացնել մի շինության մեջ, վորպեսզի խոշոր կապիտալիստական ձեռնարկություն կազմելու պրոցեսը հասնի իր ավարտին։

Սկզբում այսպիսի միացմանն ուղեկից չեն արտադրության յեղանակի ու տեխնիկայի նույնիսկ վորևե նկատելի փոփոխությունները։ Աշխատանքը դարձյալ ձեռքի աշխատանք է մնում։ Բուն կապիտալիստական ձեռնարկության առաջին ձևի—մանուֆակտուրայի հենց անունը ծագում է լատիներեն «manus»—«ձեռք» ու «factus»—«արված», «շինված» բառերից և հետևաբար «ձեռագործ» է նշանակում։ Մանուֆակտուրայի զարգացումը կարող է կատարվել յերկու կերպ. մի կողմից՝ մանուֆակտուրան միացնում է զանազան մասնագիտությունների արհեստավորների, վորոնք հաջորդաբար աշխատում են մեկնույն արդյունքի վրա։ Այսպես, որինակ, կառքեր շինելու գործում մասնակցում են կառագործները, լծասարք շինողները, յերկաթագործները, հյուսները, պաստառողները, ապակեգործները, ներկարարները, վերնիճողները (լայքողները—лакировщики), սառը զենք պատրաստելում աշխատում են դարբինները, ջրդեղողները (закаливальщик), հղկիչները, առանձին մասերը պատրաստող վարպետներն ու վերջապես մասերը միացնողները։ Մյուս դեպքերում, ընդհակառակը, մանուֆակտուրային ձեռնարկության մեջ միանում են միևնույն մասնագիտու-

թյան բանվորները։ Այսպիսիք են ժամացույցի, սեղի ու թղթի մանուֆակտուրանները։ Այսպիսով սկզբում պարզ համագործություն, պարզ կոոպերացիա կեր այս, և միայն աստիճանաբար, կերը աշխատանքի բաժանման ոգուտները կերևան կեկան, արտադրության պրոցեսը տրոհվում եր առանձին մասերի, վորոնք հանձնարարվում եյին հատուկ բանվորների։

Այսպիսով մանուֆակտուրանները կարող են ծագել հավասարապես թե զանազան տեսակի բանվորներին միացնելու միջոցով և թե աշխատանքը հաջորդաբար բաժանելով սկզբնապես միատեսակ բանվորների միջև, վորոնք արտադրության ամբողջ պրոցեսը կատարում են սկզբից մինչև վերջ։

2. ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՆՈՒՖԱԿՏՈՒՐԱՅԻՆ ՑԵՂԱՆԱԿԻ ԱՌԱՎԵԼՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ։—ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ։ Ցեթե զանազան մասնագիտությունների բանվորներին մի ձեռնարկության մեջ միացնելը լիովին բնական ու հասկանալի կեր թվում, ապա տնայնագործ բանվորներին մի շինության մեջ միացնելու համար կապիտալիստը կարող եր շատ դրդապատճառներ ունենալ։

Այս միացման շնորհիվ ամենից առաջ ավելորդ եր դառնում, վերանում եր միջնորդների անհրաժեշտությունը, վորոնք տնայնագործներին նյութեղեն եյին բաժանում, և միևնույն ժամանակ թե առաջինների ու թե վերջիններ կողմից նյութեղենը թագցնելու հնարավորության առաջն առնվում եր։ Այնուհետև հեշտանում եր ինչպես բանվորների աշխատանքի վերահսկողությունն, այնպես և ամբողջ գործի ընդհանուր ղեկավարությունը. այս գործը կարիքի դեպքում ավելի դյուրին ու արագ կարելի կեր ընդարձակել, քան տնային արտադրությունը, վոր ցրիվ կեկած եր լինում բազմաթիվ տնայնագործական արհեստանոցներում։ Հետո արտադրության մանուֆակտուրային կեղանակի դեպքում մեծ չափով միջոցներ են տնտեսում, կերը արհեստանոցը սարք ու կարգի կեն ձգում և արտադրության միջոցներ են ձեռք բերում։ 20 մարդու համար մի ընդհանուր արհեստանոց կազմակերպելն ու սարքի դնելը շատ ավելի եժան ե նստում, քան ամեն մեկի համար առանձին՝ 20 արհեստանոց՝ շինելը։ Միևնույն գործիքներն աշխատանքի ժամանակ հերթով ձեռքից ձեռք են անցնում և այս պատճառով յուրաքանչյուր առանձին բանվորի համար լիակատար կոմպլեկտ չի պահանջվում։ Տնտեսվում ե նաև այն ժամանակը, վոր անհրաժեշտ ե նյութեղենն առանձին արհեստավորների արհեստանոցները հասցնելու ու բաշխելու, այլև նրանցից պատրաստի արդյունքներն ստանալու համար։

Սակայն մանուֆակտուրայի գլխավոր առավելությունը զատ-զատ գոյություն ունեցող մանր արտադրության նկատմամբ՝ կազմում ե աշխատանքի բաժանումը։ Աշխատանքի բաժանումից բղխող ոգուտներն, իրեկ, մեծ մասամբ միանգամից չեն կերևան գալիս, այլ այն չափով միայն, վոր չափով զարգանում ե արտադրության մանուֆակ-

տուրային յեղանակը, մանավանդ վոր մանուֆակտուրանների մեծ մասի մեջ, վորոնք մեկ մասնագիտության գործավորների (работник) են միացնում, սկզբում աշխատանքի վոչ մի բաժանում չկար դեռևս։ Մանուֆակտուրայի մեջ աշխատանքի բաժանումը կարող և յերկու տեսակ լինել. կամ յուրաքանչյուր բանվորի հանձնարարում են առարկայի առանձին մասերի պատրաստումը, որինակ, ժամացույցի մեխանիզմ շինելիս, կամ թե առարկան՝ շինվելու միջոցին հաջորդաբար անցնում և մի շարք բանվորների ձեռքով, վորոնք նրա վրա զանազան գործողություններ են կատարում։ Վերջին դեպքում արտադրության պրոցեսը տրոհվում և մի շարք ամենապարզ գործողությունների։ Մանուֆակտուրայի մեջ սրան իբրև որինակ կարող և ծառայել գնդասեղներ շինելը. մի բանվոր մետաղից լար և քաշում, մյուսը՝ ձգում, յերկարացնում և այն, և յերրորդը՝ կտրատում և մասերի, չորրորդը՝ ծայրն և սրում, հինգերորդը՝ հղկում և մյուս ծայրը, վորի վրա պետք և անցկացնեն ապագնդիկը, յերկու կամ յերեք հոգի զբաղված են հենց այս ապագնդիկները պատրաստելով, յերկուսն զբաղվում են ապագնդիկները ասեղի ծայրին պնդացնելով ու վողորկելով. նույնիսկ պատրաստի գնդասեղները թղթի վրա խրելը հանձնարարված և հատուկ բանվորների։ Այսպիսով գնդասեղների արտադրությունն ընդհանրապես առած, տրոհվում և 18 զատ-զատ գործողությունների։ Ել ավելի շատ բանվորներ զբաղված են լինում ասեղի արտադրության մեջ. յուրաքանչյուր ասեղ անցնում և 72 բանվորների ձեռքով։

Արհեստային արտադրության մեջ վոչ մի նման բան չկար։ Առանձին համքարությունների միջև յեղած աշխատանքի բաժանման դեպքերը հազվադեպ բացառություններ եյին, ինչպիսին կար, որինակ, մահուդի կամ գենքի արտադրության մեջ։ Ինչպես դիտենք, առանձին համքարությունների միջև, ճիշտ և, զարգացած եր ուշադիր ու մանրակրկիտ մասնագիտացումն ըստ արդյունքների տեսակների, սակայն արդյունքների յուրաքանչյուր հատուկ տեսակին նվիրված արտադրության մեջ աշխատանքի բաժանում մեծ մասամբ գոյություն չուներ։ Սովորաբար յուրաքանչյուր արհեստավոր ամբողջ աշխատանքն սկզբից մինչև վերջ ինքն եր կատարում, ըստ որում հաճախ այս բանի համար պահանջվում եր մի քանի տեսակ արհեստների հմտություն։ Այսպես՝ վոսկերիչներն իրենք եյին հալում մետաղը, տափակեցնում, հալվածքները միացնում, ձևահատում (чеканить), փորագրում, հախճապակիով պատում։ Մեծ մասամբ արհեստավորն ինքը պետք և շիներ իրեն անհրաժեշտ գործիքներն էլ։ Մեկ տեսակի արդյունքների արտադրության մեջ աշխատանքի իսկական բաժանում (այն էլ վոչ թե հասարակական բաժանում, վոչ թե առանձին համքարությունների միջև, այլ մեկ ձեռնարկության բանվորների միջև) առաջին անգամ միայն մանուֆակտուրայի մեջ և կիրարկվում, և արդեն մենակ այս հանգամանքն արտադրու-

թյան մանուֆակտուրային յեղանակն արհեստից շատ ու շատ բարձր է դասում և նրան վիթխարի առավելություն է տալիս ժամանակի տնտեսման ու աշխատանքի արտադրողականության ապահովում։

Մանուֆակտուրայի մեջ բոլոր առանձին գործողությունները վոչ թե հաջորդաբար են կատարվում, մեկը մյուսի յետևից, այլ միաժամանակ ու զուգահեռաբար, ըստվորում յուրաքանչյուր բանվոր անընդհատ միևնույն աշխատանքն է կատարում։ Սրա շնորհիվ այլևս մի գործողությունից մյուսին անցնելու, գործիքները փոփոխելու և այլ նման բանների համար ժամանակ չեն կորցնում, ինչպես արհեստային աշխատանքի միջոցին։ Բանվորը, վորը մի վորևե պարզ գործողություն կատարելում մասնագետ է դարձել, այս գործողությունն անհամեմատ ավելի ճարպիկ ու արագ է կատարում, քան արհեստավորը, վորն անցնում է մեկ գործողությունից մյուսին։ Աշխատանքի այսպիսի մասնագիտացման հետ թե ավելի լավ ու թե յուրաքանչյուր առանձին գործողության ավելի հարմարված ինստրումենտներ ու աշխատանքի գործիքներ են պատրաստվում։ Արտադրության՝ առանձին գործողությունների տրոհվելը թույլ է տալիս վերջապես այս գործողություններից ամենապարզները հանձնարարել այնպիսի անձերի, վորոնք վոչ մի արհեստագիտական նախապատրաստություն չունեն, այն է՝ թույլերին, ինվալիդներին, կանանց ու նույնիսկ մանուկներին։ Այս հանգամանքի շնորհիվ փորձված բանվորները կարող են իրենց ամբողջ ժամանակը բացառապես նվիրել ավելի բարդ ու դժվար գործողություններ կատարելուն։

Մանուֆակտուրան կարծեք թե մեկ միաձույլ մեքենա լի, վորի մեջ առանձին բանվորները համապատասխանում են մեխանիզմի առանձին մասերին։ Այս պատճառով էլ զանազան գործողություններ կատարող բանվորների թիվը պետք է խիստ համաձայնեցրած լինի իրար, և, որինակ, այն բանվորների թիվը, վորոնք իրենց բաժին ընկած աշխատանքն ուրիշներից յերկու անգամ ավելի արագ են կատարում, պետք է համապատասխան կերպով յերկու անգամ քիչ լինի, վորովհետև հակառակ դեպքում նրանք ստիպված պիտի լինեյին սպասելու պատճառով ժամանակի կեսը կորցնելու։

Մանուֆակտուրային բանվորի նեղ մասնագիտացումն ու իր ամբողջ ուշադրության, իր ամբողջ աշխատանքի մի վորևե գործողության վրա կենտրոնացնելը նրան դարձնում է յուրաշարժ (автомат), նրա կյանքն ու ամբողջ հոգևոր գործունեությունը զրկում է բովանդակությունից, անդամալուծում է նրան մարմնապես ու բարոյապես, բայց այս բոլորը ձեռնարկու կապիտալիստին չե հետաքրքրում։ Ընդհակառակն, հենց այս հանգամանքը նրա աչքում առանձին առավելություն ունի։ Մանուֆակտուրային բանվորների կատարած պարզ գործողություններն արհեստի հակառակ վոչ մի առանձին նախորյակ վարժունք (выучка) չեն պահանջում։ Ընդամին բանվորական ուժի

արժեքը ցածանում է, և համապատասխան չափով էլ կարելիյե ցածացնել նաև աշխատավարձը։ Ցեվ, իրոք, XVI—XVIII դարերում մանուֆակտուրանների ծաղկման ամբողջ ժամանակաշրջանում նկատելի յե աշխատավարձի անընդհատ անկումն։ XV դարի վերջում ֆրանսական բանվորի աշխատավարձը (ժամանակակից դրամների վերածելով) կազմում եր 900 ֆրանկ, հաջորդ դարի սկզբին՝ 1230 ֆրանկ, XVIII դարի սկզբին՝ 750, վերջում՝ 516 ֆրանկ։ Աշխատավարձի հարաբերական անկումը, բոլոր մթերքների ընդհանուր թանգանալու շնորհիվ, էլ ավելի մեծ եր։

3. ՄԱՆՈՒՖԱԿՏՈՒՐԱՆ ՈՒ ԱՐՀԵՍՏԸ։ Շնորհիվ այն առավելությունների, որ ունեյին մանուֆակտուրան ու մասամբ էլ տնային արդյունաբերությունը, շնորհիվ ցածր աշխատավարձի, որով գոհանում եյին գյուղական տնայնագործն ու մանուֆակտուրային բանվորը, շնորհիվ աշխատանքի ավելի բարձր արտադրողականության, որ ուներ արտադրության մանուֆակտուրային յեղանակը, որպես շնորհիվ ձեռնարկու կապիտալիստի՝ շուկայի պայմաններին ավելի լավ ծանոթ լինելուն, տնայնագործական ու մանուֆակտուրային արդյունաբերությունը հնշտությամբ հաղթում են արհեստին։ Դեռևս XVI դարի կիսին, ինչպես վկայում է հռչակավոր «Ակտը ջուլհակների մասին», որ հրատարակված եր Անգլիայում համքյարային արհեստավորների շահերի համար, ջուլհակները դանգատվում են, որ «հարուստ ու բարեկեցիկ մահուդագործներն ամեն կերպ ճնշում են նրանց, իրենց տներում բազմաթիվ դազգյահներ սարքելով ու պահելով, որոնց վրա բանում են վարպետացուների ու չսովորած բանվորների միջոցով՝ այսպիսով բազմաթիվ արհեստավորների տնավեր դարձնելով ու շատ ավելի ցածր աշխատավարձ վճարելով, քան վճարում եյին առաջ»։

Մանուֆակտուրան Անգլիայում, Ֆրանսիայում ու Նիդերլանդում հայտնվում է XVI դարի կեսին, Գերմանիայում՝ XVII դարում, Ռուսաստանում՝ XVIII դարում, և ամենուրեք նրա յերևան գալուն ուղեկից է արհեստի անկումն արդյունաբերության այն բոլոր ճյուղերում, որտեղ միայն թափանցել եր առևտրական ու արդյունաբերական կապիտալը։

Համքյարային անկախ արհեստի հակառակ՝ տնայնագործական արհեստային արդյունաբերությունը հիշյալ ամբողջ ժամանակաշրջանի ընթացքում ոչ միայն չեր ընկնում, այլ, ընդհակառակն, աճում ու զարգանում եր։ Տնայնագործի աշխատանքի արտակարգ լարվածությունը, տնայնագործի, որ աշխատում եր ամբողջ ընտանիքով հանդերձ և ընդամին բավականանում աշխատավարձի չափազանց ցածր մակարդակով, կապիտալիստին պակաս վաստակ չեր ապահովում, բացի սրանից միաժամանակ նրան, կապիտալիստին ազատում եր այն հոգսերից ու ծախսերից, որոնք մանուֆակտուրային ձեռնարկություն կազմակերպելու հետ կապ ունեյին։ Այս պատճառով էլ արդյունաբե-

բության կապիտալիստական յերկու ձևն էլ, տնային արդյունաբերությունն ու մանուֆակտուրան համարյա յերեք հարյուրամյակի ընթացքում մինչև մեքենային արտադրության սկիզբը շարունակում էին գոյություն ունենալ կողք-կողքի։ Հաճախ նրանք միասին տեղավորվում են նույնիսկ մի ձեռնարկության մեջ, մանավանդ մանածագործական արդյունաբերության մեջ. նյութեղենն սկզբում տնայնագործներն էին մշակում և հետո նոր արդեն մտնում էր մանուֆակտուրայի մեջ՝ վերջնական մշակման յենթարկվելու համար։

4. ՄԱՆՈՒՖԱԿՏՈՒՐԱՅԻՆ ԲԱՆՎՈՐՆԵՐԻ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՇԱՀԱԳՈՐԾՈՒՄԸ։ Արտադրության նոր ձևը վորքան ավելի յեր բուն կապիտալիստական ձեռնարկություն դառնում, վորքան ավելի վճռական եր սրա տարած հաղթանակն արհեստի նկատմամբ, այնքան ավելի լիակատար եր դառնում կապիտալի իշխանությունը ձեռնարկության ներսում, այնքան տվելի մեծ կախման մեջ էին լինում նրանից բանվորները։ Թեև մանուֆակտուրայի բանվորներն ազատ մարդիկ էին համարվում և վարձվում էին հատուկ պայմանագրերով, սովորաբար մի քանի տարվա ժամկետով, բայց և այնպես մանուֆակտուրաների ներսում շատ զորանոցային կարգեր էին թագավորում։ Բանվորներն իրավունք չունեյին վորոշ տարածությունից ավելի հեռանալու մանուֆակտուրայի սահմաններից, վորոշ ժամերից հետո չեյին կարող դուրս գալ մանուֆակտուրայի շենքից, ամենաչնչին զանցառությունների համար գործատերը սեփական հայեցողությամբ նրանց զանազան տուգանքների ու պատիժների յեր յենթարկում[1]։

Մանուֆակտուրայի տիրոջ՝ բանվորների վրա ունեցած այսպիսի համարյա բացարձակ իշխանությունը նրան հնարավորություն եր ընձեռում նրանց աշխատանքն ամենից ընդարձակ չափերով շահագործելու։ Տեսել ենք արդեն, թե արտադրության մանուֆակտուրային յեղանակի տիրապետության շրջանում աշխատավարձն ինչպես նկատելի կերպով ու արագ ընկնում եր։ Աշխատավարձի անկմանն ուղեկից եր միաժամանակ նաև բանվորական որվա յերկարելը։ Աշխատանքի արտադրողականության բարձրանալն արդեն կրճատում եր անհրաժեշտ բանվորական ժամանակը, այսինքն այն աշխատանքի ժամա-

---

1) Ցեվրոպայի արեվելյան կեսում, վորտեղ հարկադրական աշխատանքը ընդհանրապես գերակշռում եր ազատ աշխատանքից, մանուֆակտուրաներում ել ծորտեր կամ մանուֆակտուրաներին հատկացրած այսպես կոչված «Պ ո ս ս ե ս ս ի ո ն» գյուղացիներ եյին աշխատում։ Առաջին դեպքում սրանք կալվածատերերի բանի ձգած կալվածատիրական գործարաններն եյին՝ յերկրորդ դեպքում՝ պոսեսսիոն գործարաններն եյին, վորոնք մեծ մասամբ պատկանում եյին ազնվական ծագում չունեցող ու ծորտեր պահելու իրավունքից զրկված անհատների. Ազատ հարկադրական աշխատանքով բանող այսպիսի մանուֆակտուրաներ տարածված եյին Ավստրիայում, մասամբ Գերմանիայում յեվ մանավանդ Ռուսաստանում տասնյոթերորդ դարում, Պետրոս 1-ինի ժամանակից սկսած։

նակը, որ պահանջվում է իրեն իսկ բանվորի ապրուստի միջոցների արժեքն արտադրելու համար և որի համար վճարելն այս պատճառով անհրաժեշտ էր։ Սրա հետ միաժամանակ, նույնիսկ բանվորական որևէ նախկին տևողությունը պահպանելիս շատանում էր հավելյալ աշխատանքի քանակը, որ յուրացնում էր կապիտալիստը (հավելյալ աշխատանքի հարաբերական մեծացումը)։ Սրանով էլ չբավականանալով՝ մանուֆակտուրաների տերերը յերկարացնում էին բանվորական որը մինչև վերջին սահմանները (բանվորական որվա բացարձակ մեծացում)։ 14 ու 16 ժամվա բանվորական որը սովորական յերևույթ էր։ Մանուկներն իրեն ու նույնիսկ հինգ-վեց տարեկան հասակից սկսած նույնպես պարտական էին աշխատելու առավոտյան ժամը 5-ից մինչև յերեկոյան ժամը 7-ը։

Վորովհետև կանանց ու մանուկների աշխատանքն ավելի էժան էր, ապա սրանց շահագործումն ամենից ընդարձակ չափերով տարածվեց մանուֆակտուրային ձեռնարկություններում (ինչպես և տնային արդյունաբերության մեջ)։ Շատ մանուֆակտուրաների մեջ կանանց թիվը 5 ու 6 անգամ ավելի յեր, քան տղամարդ բանվորների թիվը։ Մանուկների աշխատանքը նույնպես սովորական յերևույթ էր։ Հաճախ մանուֆակտուրաներին կից պահում էին հատուկ «մանկատներ», որտեղ ապրում էին մանուֆակտուրաներում վարձված մանուկները. կտրված լինելով իրենց ծնողներից՝ սրանք ևս առավել լիակատար կախումն էին ունենում ձեռնարկության տերերից։

ԳԼՈՒԽ ՓԸ.

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԱՌԵՎՏՐԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆ ՈՒ ՇՈՒԿԱՅԻ ԸՆԴԱՐՁԱԿՈՒՄԸ

1. ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԱՌԵՎՏՈՒՐԸ XVI-XVIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ։—ՄԵՐԿԱՆՏԻԼԻԶՄԸ։ Ինչպես վոր արհեստը քաղաքային բայոնական տընտեսության փակ շրջանակի մեջ եր զարգանում, ճիշտ այնպես ել տըննայնադործական ու մանուֆակտուրային արդյունաբերության զարգացումը տեղի յեր ունենում առանձին պետությունների սահմաններում։ Մանուֆակտուրայի ծագկման ժամանակը նաև ազգային տնտեսության ծագկման ժամանակն եր։ Յուրաքանչյուր յերկիր, յուրաքանչյուր ազգ, ինչպես առաջ ամեն մի քաղաք, ձգտում և ամփոփվելու իր մեջ ու առանձնանալու ուրիշներից, ձգտում և տեղական ազգային արդյունաբերության ու առևտրի զարգացումն ապահովելու՝ ամենից առաջ արգելելով ոտարերկրյա ապրանքների ու արդյունքների ներմուծումն, ընդվորում բացառություն արվում եր հում նյութերի ու միքանի գյուղատնտեսական արդյունքների համար միայն։

Ազգային արդյունաբերությունն ու առևտուրը հովանավորելու նպատակն ամենից առաջ այն եր, վոր առևտրական նպաստավոր հաշվեկշիռ (բալանս) ստացվեր, այսինքն ապրանքների արտահանության ընդհանուր գումարը գերազանցեր ներմուծման գումարից։ Իսկ առևտրական նպաստավոր հաշվեկշիռը իր հերթին պետք և ոժանդակեր յերկրում թանգագին մետաղների ու կապիտալների կուտակմանը։ Տնտեսական այսպիսի քաղաքականությունը, վոր հայտնի յե մերկանտիլիզմ անունով, լիովին համապատասխանում եր դարաշրջանի անցումային (переходный) բնույթին, մի դարաշրջան, յերբ տեղի յեր ունենում սկզբնական կուտակումը կապիտալների, վորոնք անհրաժեշտ եյին ինչպես խոշոր տնտեսության հետագա զարգացման, այնպես և պետական իշխանության աճող պահանջները գոհացնելու համար։

XVI դարում արդեն մի շարք առանձին կարգադրություններ են հրատարակվում, վորոնք արգելում եյին արդյունաբերական այս կամ այն արդյունքների ներմուծումը։ Մերկանտիլիզմի սիստեմը իր լիակատար զարգացման հասնում և XVII դարի կեսերին միայն, Ֆրան-

սիայում Լյուդովիկ XIV-ի ու սրա մինիստր Կոլբերի ժամանակաշրջանում, Անգլիայում՝ Կրոմվելի իշխանության ժամանակ։ Ինտենսիվ հետաքրքրություն մերկանտիլիզմը զարգացավ ավելի ուշ, XVIII դարից վոչ վաղ, և երբեք այն բացառիկ նշանակություն չունեցավ, ինչպես Ֆրանսիայում ու Անգլիայում։ Ցեխի մերկանտիլ սիստեմը յեվրոպական բոլոր պետությունների մեջ միաժամանակ ու հետևողական կերպով կիրարկվեր, այս համազոր կլիներ միջազգային առևտրական հաղորդակցությունների համարյա լիակատար ընդհատմանը։ Սակայն մերկանտիլիզմն, ինչպես հենց նոր տեսանք, յեվրոպական բոլոր պետությունների մեջ միաժամանակ չծագեց ամենևին, այլ և ամենուրեք հետևողական կերպով կիրարկվել չեր կարող երբեք։ Ընդհակառակն, ոնտեսապես հետամնաց յերկրներն, ինչպիսիք եյին Պիրինեյան թերակղզու յերկրները, հյուսիսային պետությունները—Շվեցիան, Նորվեգիան, Դանիան, Ռուսաստանը, Մերձավոր Արևելքի յերկրներն ու ամենից առաջ Տաճկաստանը, մասամբ Գերմանիան, Ավստրիան ու նույնիսկ Իտալիան, վորն այս ժամանակ ընկած վիճակում եր,—սրանք բոլորը հենց արդյունաբերական արդյունքների ներմուծման կարիք եյին զգում։ Այս պատճառով ել մերկանտիլ սիստեմը հետևողական կերպով կիրարկում եյին միայն առաջադեմ արդյունաբերական յերկրները իրար նկատմամբ։ Անգլիան, Ֆրանսիան ու Նիդերլանդը վոչ միայն փոխադարձաբար անջրպետվում եյին մաքսային պատնեշներով, այլ և համարյա անընդհատ թշնամական հարաբերությունների մեջ եյին գտնվում։ Ընդհակառակն, յեվրոպական մյուս պետությունների՝ Սպանիայի, Պորտուգալիայի, հյուսիսային պետությունների, Ռուսաստանի հետ նրանք առևտրական դաշինքներ եյին կնքում՝ իրավունք ձեռք բերելով իրենց արդյունաբերական արդյունքները բոլոր այս յերկրներն արտահանելու և փոխանակելու համար տեղական արտադրանքների հետ—հարավային յերկրների գինու, ձիթյուղի, մրգերի, լեղակի, վորդան կարմրի, թանգագին մետաղների հետ, և հյուսիսային յերկրների ու արևելյան Յեվրոպայի կանեփաթելի (пенька), վշի, ճարպի, փայտեղենի ու յերկաթի հետ։ Այսպիսի առևտրական դաշնագրեր կնքվեցին, որինակ, XVIII դարի ընթացքում Անգլիան Պորտուգալիայի, Սպանիայի, Դանիայի, Ռուսաստանի հետ, Ֆրանսիան՝ Սպանիայի, Շվեցիայի, Դանիայի, Ռուսաստանի հետ. բացի սրանից, ֆրանսիական նորաձևության (модные) ապրանքները լավ վաճառվում եյին Գերմանիայում։ Ինչպես Անգլիան, այնպես և Ֆրանսիան աշխույժ ու կենդանի առևտրական հաղորդակցություն ունեյին «Լևանտի» յերկրների —Տաճկաստանի, Յեգիպտոսի, Տրիպոլսի հետ։ Ֆրանսիայի ու Անգլիայի արտաքին արտահանման առևտրի կենդանանալուն նշանավոր չափով նպաստում եր նաև այն հանգամանքը, վոր արտադրության նոր ճյուղեր եյին ծագել այդ յերկրներում—Ֆրանսիայում՝ հայելիների, ժանյակների (հաշիա), գոբելենյան գործ-

վածքների, պերճանքի զանազան առարկաների արտադրությունը, Անգլիայում XVIII դարի կեսից բամբակեղենի (хлопчатобумажный) արդյունաբերությունը։

Վերջապես պետք է նկատի ունենալ, որ արտաքին առևտուրն ընդհանրապես ու յեվրոպական յերկրներից արդյունաբերական արդյունքների արտահանությունը մասնավորապես ավելի ու ավելի յերուղղվում դեպի գաղութային տիրապետությունները։ Առանձնապես աճում եր Անգլիայի գաղութային առևտուրը, Անգլիայի, որ XVIII դարի ընթացքում ամենահզոր գաղութային պետությունն եր դարձել։ Այն ժամանակ, յերբ Անգլիայի ընդհանուր արտահանությունն այդ դարի ընթացքում 6,5 միլյոն ֆունտ-ստերլինգից (մոտ 60 միլյոն րուբլի) բարձրացավ մինչև 18,5 միլյոն ֆունտ-ստերլինգի (մոտ 180 միլյոն րուբլի), նրա արտահանությունը դեպի Նիդերլանդ մեծապես կրճատվեց, իսկ դեպի Ֆրանսիա միայն աննշան չափով ավելացավ և այն էլ լոկ ի հետևանս առևտրական դաշինքի, որ կնքվեց 1786 թվին, հեղափոխության նախորյակին, իսկ հեղափոխությունը նորից ընդհատեց առևտրական հաղորդակցությունը յերկու յերկրների միջև։ Հետևաբար արտահանության աճման ամբողջ տարբերությունը, որ հավասար է 12 միլյոն ֆունտ-ստերլինգի, բաժին է ընկնում ինացած յեվրոպական պետություններին ու գաղութային յերկրներին, ի թիվս որի մոտ 7 միլյոն ֆունտ-ստերլինգ ընկնում է գաղութներին (դարի սկզբին դեպի գաղութները կատարած արտահանությունը կազմում եր մոտ մեկ միլյոն ֆունտ-ստերլինգ, վերջում՝ 8 միլյոն ֆունտ-ստերլինգից ավելի [բեր])։ Անգլիական արտահանության ամբողջ աճած մասն այն ժամանակ արդյունաբերական արդյունքներին եր բաժին ընկնում, վորովհետև ընդհանրապես Անգլիայից քիչ թե շատ մեծ քանակով հում նյութ չեր արտահանվում։ Ֆրանսիայի արդյունաբերական արդյունքների արտահանությունն այն դարի ընթացքում չհատապատկից ավելի շատացավ—1716 թվին 38 միլյոն ֆրանկից (մոտ 16 միլյոն րուբլի) մինչև 123 միլյոն ֆրանկ (մոտ 50 միլյոն րուբլի) 1787 թվին։ Ֆրանսական արտահանության մյուս նշանավոր հոդվածն արևելա ու արևմտա-հնդկական գաղութային ապրանքներն եյին։ Նույն տարիների ընթացքում Ֆրանսիայից տարած գաղութային ապրանքների արտահանությունը կազմում եր 17,8 միլյոն ֆրանկ ու 156,3 միլյոն ֆրանկ (այն ինչ արտահանության ընդհանուր գումարն եր 105,7 միլյոն ֆրանկ ու 424,5 միլյոն ֆրանկ [վաստերի հաշվելով])։

2. ՄԵՐԿԱՆՏԻԼԻԶՄԻ ՍԻՍՏԵՄԻ ԹՈՒԼԱՆԱԼԸ։—ՄԱՍՍԱՑԱԿԱՆ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀԱՆՋԸ։ Արդյունաբերության արագ աճման և անգլիական ու ֆրանսական արտահանության շատանալու հետևանքով մերկանտիլ սիստեմն ավելի ու ավելի յեր կորցնում իր նշանակությունը։ Սրա հետևանքով այս առաջադեմ արդյունաբերական դուքգ յերկրներում ու ամենից առաջ Անգլիայում ավելի ու ավելի հաճախ

ճն սկսում ձայներ հնչել հոգուտ ազատ առևտրի, վորը կաշկանդված չլինի վոչ մի արգելքով ու մաքսերով։ Անգլիայի տնտեսագետ հեղինակները—նորտը դեռևս XVII դարի վերջում, Ադամ Սմիտը XVIII դարում, Ֆրանսիայում ֆիզիոկրատների դպրոցն, ազատ առևտրի հայտարարուճն են պահանջում։ 1786 թվին վերջապես յերկու պետությունների միջև առևտրական դաշնագիր կնքվեց։ Սրա հետևանքները Ֆրանսիայի համար չափազանց անբարենպաստ յեղան։ Անգլիան այն ժամանակներում մասամբ արդեն անցել եր մեքենային արդյունաբերության, և Ֆրանսիան կարճ միջոցում այն աստիճան հեղեղվեց անգլիական ապրանքներով, վոր նրա սեփական արդյունաբերությունը ծանր ճգնաժամի յենթարկվեց առևտրական դաշնագիրը կնքելուց հետո հենց առաջին տարիներում։ Ինչպես արդեն ասել ենք, հեղափոխության պայթումը Ֆրանսիայում նորից ընդհատեց անգլո-ֆրանսական դաշնագրի կիրարկումը։

Միջազգային առևտրի աճմանը վերաբերող տվյալները, վոր մեջ բերինք, ցույց են տալիս, վոր արտադրության ընդարձակմանն ուղեկցում եր վոչ միայն վաճառքի ընդարձակումն յերկրի ներսում, վոր հետևանք եր արդյունաբերական ազգաբնակչության ի հաշիվ յերկրագործականի շատանալու, այլ և արտաքին արտահանության, և ամենից առաջ արդյունաբերական արդյունքների արտահանության նշանավոր չափերով մեծանալու։ Արդյունաբերության զարգացման հետ միաժամանակ ու զուգահեռաբար՝ շուկայի ու սրա վաճառքի զարգացման պրոցեսն եր կատարվում։ Ինչպես արտադրությունն, այնպես և արդյունքների վաճառքն ընդսմին ավելի ու ավելի ընդարձակ, ավելի ու ավելի մասսայական չափեր եյին ընդունում։ Այսպիսով ժամանակակից խոշոր մեքենային արդյունաբերության զարգացումը վոչ միայն բնական ավարտուճն եր այն փոփոխությունների, վորոնք կատարվում եյին արտադրության պայմանների մեջ՝ մանր զատզատված արհեստից տնային ու մանուֆակտուրային արդյունաբերության անցնելով, այլ և ընդհանուր տնտեսական պայմանների ծնունդ եր վաճառքի շուկաների ընդարձակման ու արդյունաբերական արդյունքների մասսայական արտադրության պահանջի ծագելու հետևանք։

ԳԼՈՒԽ ՓՋ.

ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՔԵՆԱՅԻՆ ՅԵՂԱՆԱԿԸ. ԲԱՆՎՈՐՆ ՈՒ ՄԵՔԵՆԱՆ

1. ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՔԵՆԱՅԻՆ (машинной) ՅԵՂԱՆԱԿԻ ԾԱԳՈՒՄԸ։ Արտադրողական գործունեությունը դեռևս արտադրության մանուֆակտուրային յեղանակի ժամանակ արդեն տրոհվում եր մի շարք զատզատված բաղադրիչ մասերի։ Առանձին բանվորների աշխատանքը կազմում եյին զուտ մեքենաբար կատարվող պարզ գործողությունները, վորով բանվորը մի յուրաշարժ (ավտոմատ) եր դառնում։ Այստեղից հեշտ եր ու բնական այն մտքին հասնելը, թե կարելի յե բանվորին փոխարինել վորևե մեքենական շարժիչով, վորը շարժման մեջ դրվեր բնության ուժերով, ջրով, քամիով կամ վերջապես շոգիով։ Դեռևս հին դարերում հայտնի յեր ջրի ու քամու ուժի գործադրությունը։ Սակայն բանից դուրս եր գալիս, վոր սրանց կիրարկումը թե չափազանց անբավարար և, թե անհարատև ու թե վերջապես կախված և զուտ արտաքին բնական պայմաններից, այնպես վոր սրանց միջոցով բավարար չափով չեր կարող լուծվել արտադրությունը մեծացնելու խնդիրը։ Քամու ուժը փոփոխական և ու անհամաչափ, ջրի ուժը կարելի յե կիրարկել վորոշ տեղերում ու տարվա մեջ վորոշ ժամանակ միայն և ընդամին հնարավոր չե կամովին այն շատացնել։ Միայն գոլորշու շարժիչ ուժի մեջ մարդիկ գտան այն անհրաժեշտ ուժը, վորը կարելի յեր կիրարկել, վորտեղ ուզենաս, ու միաժամանակ կարելի յեր շատացնել այնքան, վորքան կամենաս։

Շոգին ոգտագործելու միտքը կար դեռ XVII դարում, սակայն իրական գործադրություն ունեցավ այն միայն հաջորդ դարի յերկրորդ կեսում, յերբ պարզվեց, վոր արդյունքների մասսայական արտադրության պահանջ կա։ (Մինչ այդ շոգու ուժը գործադրում եյին հանքահորերից ու հանքավայրերից ջուրն արտամղելու համար, և այս էլ անում եյին չափազանց անկատար գործիքների միջոցով)։ Շոգեշարժիչը գտել և Ջ. Ուատտը 1769 թվին։ Սկզբում Ուատտի մեքենան կիրարկվեց նույնպես լեռնային արդյունաբերության մեջ։ Բամբակեղենի արդյունաբերության մեջ առաջին մեքենաները (այն է՝ հոչա-

կավոր Ջեննի ճախարակը) շարժման մեջ էր դրվում ջրի ուժով [1]։ Միայն 1785 թվից սկսած նաև բամբակեղենի (хлопчатобумажный) արդյունաբերության մեջ առաջին անգամ գործադրեցին շոգեշարժիչի ուժը։ Վոստայնագործելու մեքենական դազգահն (կարտայտ) յերևան և գալիս միքիչ ուշ, 1789 թվին միայն։ XIX դարի սկզբին Ֆրանսիայում հնարեցին մետաքսագործային ու վուշ մանելու մեքենաները։ Կես դարի ընթացքում արտադրության մեքենային յեղանակը տարածվեց վոչ միայն արտադրության կարևորագույն զույգ ճյուղերի, լեռնագործային ու մանածագործային արդյունաբերության մեջ, այլև արտադրության բազմաթիվ ավելի պակաս կարևոր ճյուղերում (գուլպաներ, ժանյակներ և այլն հյուսելու մեջ)։

2. ԲԱՆՎՈՐՆ ՈՒ ՄԵՔԵՆԱՆ։ Մեքենային արտադրությունն, ինչպես արդեն գիտենք, արտադրության մանուֆակտուրային յեղանակի հետագա զարգացումն ու ավարտումն եր։ Մեքենան ընդհանրապես փոխարինում եր մարդու բանվորական ուժին, իսկ առանձին մեքենան կամ միևնույն մեքենայի դանազան մասերը՝ տարբեր մասնագիտությունների բանվորներին։ Ամեն մի մեքենա կազմված և յերեք մասից. 1) շարժիչից, վոր բռնում և բուն իսկ բանվորական ուժի տեղը, 2) հաղորդիչ մեխանիզմից, վոր իր հերթին կազմված և լինում թափի անիվների ու առանցնավոր անիվների, գլանների, շարժաբեր կաշեփոկերի, (приводные ремни) ու այլոց բարդ սիստեմից և շարժում և գործիքը, նայած հարկավորության՝ ուղիղ, ուղղահայաց կամ շրջանադարձ (круговращательное) ուղղությամբ (մեքենայի այս մասը կարծեք բանվորի ձեռքի տեղն և բռնում), և վերջապես 3) բուն գործիքից— իլիկից, դազգահից, մուրճից և այլն։ Մեքենաներով աշխատող գործարանում արտադրության նույն բաժանումը կա առանձին բաղկացուցիչ մասերի, ինչպես և մանուֆակտուրայում։ Միայն այս բոլոր գործողությունները արդեն վոչ թե բանվորներն են կատարում, այլ մեքենաները, ընդվորում առարկան իր պատրաստվելու համեմատ մի մեքենայից անցնում և մյուսին, ինչպես վոր առաջ մի բանվորից մյուսին եր անցնում։ Մարդկային աշխատանքի տեղը բռնող մեքենայի յերևան գալը պետք և ամենից եյական կերպով ազդեր վոչ միայն այն դերի վրա, վոր ուներ բանվորն արտադրության մեջ, այլ և բանվոր դասակարգի վիճակի վրա։ Արտադրության մանուֆակտուրային յեղանակը, վոր հատուկ վարժմունք չեր պահանջում, բանվորի՝ արտադրության մեջ ունեցած նշանակությունն ու

---

1) 1765 թվին մանող Ջ. Հարգրիվսը հնարեց Ջեննի մեքենական (механический) ճախարակը, վոր միանգամից մի քանի իլիկ և շարժում. 1771 թվին Արկրայտը շինեց առաջին մանելու արհեստանոցը, վոր շարժվում եր ջրի ուժով. սրանից հետո Կրոմպտոնը շուտով միացրեց իրար այս յերկու գյուտերն այսպես կոչված միուլ-մեքենան շինելով (Ջեննի, վոր շարժվում և ջրով)։

դերը ձգել եր։ Մեքենային արտադրության մուծումով նախկին հնարները, որոնք ամենից առաջ քաջավարժության (сноровка) ու ընտելության (навык) վրա էին հիմնվում և յերկար վարժմունք էին պահանջում, այժմ փոխարինվում են մեքենաների ճիշտ ու համաչափ, մաթեմատիկական խիստ ստույգ հաշիվների վրա հիմնվող գործողություններով։ Յերբ ընդամին մեքենան վտարեց մարդկային աշխատանքը նույնիսկ այն պարզ գործողությունները կատարելու ասպարեզից էլ, որ անում էին մանուֆակտուրային բանվորները, այն ժամանակ բանվորի դերը յեղավ բացառապես մեքենայի գործողություններին հսկելն ու սրան որոշ ժամանակամիջոցներից հետո հում նյութ հասցնելն ու պատրաստի արդյունքները հեռացնելը։

Այս անելով՝ բանվորը դառնում եր մեքենայի սոսկ կցորդը (придаток)։ Այս պատճառով մի կողմից՝ անորակյալ անվարժ բանվորների՝ մասնագետ բանվորներին դուրս մղելու պրոցեսսն ու մյուս կողմից՝ կանանց ու մանուկների աշխատանքի՝ չափահաս տղամարդ բանվորների աշխատանքը դուրս մղելու պրոցեսսը մեքենաների մուծումով ել ավելի ընդարձակ չափեր եր ընդունում։ Մարդկային աշխատանքին փոխարինելով՝ յուրաքանչյուր մեքենա բռնում եր վոչ թե մեկ, այլ բազմաթիվ տասնյակ բանվորների, իսկ ներկայումս հարյուրավոր ու մինչև անգամ հազարավոր բանվորների աշխատանքի տեղը։ Մեքենային արտադրության մուծումով աշխատանքի արտադրողականությունը միանգամից վիթխարի չափերով մեծացավ։ Դեռ ձեռքով բանող առաջին մանելու մեքենան ուներ վոչ թե մեկ, այլ 16-18 իլիկ, ներկայումս յուրաքանչյուր առանձին մեքենա շարժում է միքանի հարյուրական ու նույնիսկ հազարական իլիկներ։ Հիմա մի հալոցի հնոց (доменная печь) տարեկան համարյա նույնքան չուգուն է հալում, որքան հալում էին XVIII դարի վերջում ամբողջ Անգլիայում։

Պուդդլինգացման յեղանակը մուծելուց հետո արդեն (յերբ յերկաթը հալում են վոչ թե փայտ, այլ քարածուխ վառելով) չուգունը յերկաթ դարձնելու ժամանակի տևողությունը XVIII դարի վերջում յերեք շաբաթից իջավ մինչև յերկու որ ու կես, իսկ տեխնիկական հետագա կատարելագործություններից հետո կրճատվելով հասավ 20 րոպեյի։ Թե աշխատանքի արտադրողականությունը արտադրության զարգանալուն ինչքան է մեծանում, սրա ամենալավ որինակը գնդասեղներ պատրաստելն է։ Արհեստային մշակման միջոցին մի բանվորն որական շինում եր 10 գնդասեղից վոչ ավելի։ Ադամ Սմիթի վկայությամբ տաս բանվոր ունեցող մանուֆակտուրայի ամենօրյա արտադրողականությունը մի բանվորի համար կազմում եր 4. 800 գնդասեղ։ Ներկայումս յուրաքանչյուր առանձին բանվոր միքանի մեքենա շարժման մեջ դնելով որական արտադրում է մինչև 7 միլյոն գնդասեղ։

Արտադրողականության ավելանալը շուտով ազդեց արտադրության ընդհանուր չափի վրա։ XVIII դարի առաջին 70 տարվա ընթացքում Անգլիայի բամբակ մանելու գործարաններում բամբակի սպառումն աճել է 2 ու կես անգամ (2 միլյոն ֆ.-ից մինչև 5 միլյոն ֆ.), իսկ մեքենաներ մտցնելուց հետո նույնքան ժամանակամիջոցում 120 անգամ (անցյալ դարի 40-ական թվականներին մինչև 600 միլյոն ֆ.)։ XVIII դարի յերկրորդ կիսի ընթացքում Անգլիայի բրդի գործվածքների արտադրությունը մեծացավ 6-7 անգամ, յերկաթ հալելը—15 անգամ։

3. ՀԱՎԵԼՅԱԼ ԱՐԺԵՔԻ ԻՐԵՎ ԿԱՊԻՏԱԼԻ ԿՈՒՏԱԿՄԱՆ ՄԻՋՈՑ։ Աշխատանքի արտադրողականությունը բարձրացնելով ու այսպիսով կապիտալիստին՝ այժմ ավելորդ դարձած բազմաթիվ տանյակ բանվորների աշխատանքը վարձատրելու ծախսերից ազատելով՝ արտադրության մեքենային յեղանակը սրա փոխարեն պահանջում էր նախորյա ծախսեր գործարանային շենքեր շինելու, սրանք թանգարժեք մեքենաներով սարքի ձգելու, մեքենաները նորոգելու և տեխնիկայի զարգացման հետ հների փոխարեն նորերը գնելու համար։ Այս ծախսումները (затраты) պետք է յեթ ստացվեյին, ուստի և մաս-մաս մտնում էին պատրաստվող արդյունքների արժեքի մեջ։ Առաջ, յերբ արտադրության մեջ գլխավոր դերը խաղում էր ինքն իսկ արտադրողը, արդյունքների արժեքը կազմվում էր, բացի հում նյութերի արժեքից, համարյա բացառապես այն աշխատանքի արժեքից, վոր գնում էր արդյունքը պատրաստելու վրա, հասարակ գործիքները թանգ չէյին և հաճախ պատրաստվում էյին հենց նույն իրենց՝ արհեստավորների ձեռքով։ Այժմ մեքենային արտադրության ժուժումով արդյունքի արժեքի մեջ իրրև բաղկացուցիչ մաս պետք է մտնեյին նաև այն ծախքերը (издержки), վորոնք լինում էին ձեռնարկությունը կազմակերպելու ու սարքի ձգելու համար։ Արտադրության մեջ բանվորի դերի կրճատվելով քչանում էր նաև նրա աշխատանքի բաժինը պատրաստի արդյունքի արժեքի մեջ, և վորքան ավելի յեր զարգանում արտադրության տեխնիկան, այնքան բարդ էյին լինում և համապատասխան չափով թանգանում էյին արտադրության գործիքները, այնքան համեմատաբար ավելի քչանում էր ամբողջ արդյունքի արժեքի նկատմամբ նաև այսպես կոչված հավելյալ արժեքն, այսինքն այն արժեքը, վոր բանվորի աշխատանքով նորից էր ստեղծվում ու ավելացվում արտադրության ծախքերի վրա։ Բայց յեթե յուրաքանչյուր առանձին արդյունքի նկատմամբ հավելյալ արժեքի բաժինը կրճատվում էր, սրա փոխարեն սակայն վորովհետև աշխատանքի արտադրողականությունը վիթխարի չափերով մեծանալու հետ շատանում էր պատրաստվող արդյունքների թիվն էլ, ուստի հավելյալ արժեքի քանակն աճում էր։

Յերբ արտադրության մեջ մեքենայի նշանակությունն աճում է ի հաշիվ մարդկային աշխատանքի՝ սրանով ավարտվում է յերբևիցե անկախ արտադրողի՝ բանվոր դառնալու պրոցեսը, բանվոր, վոր կա-

խումն ունի արտադրության միջոցների սեփականատիրոջից, և այս միջոցներն այժմ նրան վերջնականապես անմատչելի են դարձել։ Իրև վարձու բանվոր նա այժմ արդեն ոչ մի իրավունք չունի իր աշխատանքի արդյունքի նկատմամբ և հարկադրված է բավականանալու բացառապես աշխատավարձով, որ հաղիվ ապրուստի անհրաժեշտ միջոցներ է ապահովում նրան։ Ուրիշ խոսքով՝ վարձատրվում է անհրաժեշտ բանվորական ժամանակը միայն, այսինքն այն աշխատանքի ժամանակը, որ պահանջվում է իրեն իսկ գործավորի (работник) գոյությունը պահպանելու և նրա բանվորական ուժը վերաստեղծելու համար։ Ամբողջ հավելյալ արժեքը, որ բանվորական որվա մնացած մասի ընթացքում ստեղծում է բանվորը, ձեռնարկուն և յուրացնում, կապիտալիստը հավելյալ արժեքն իրացնելուց (реализация) հետո, այսինքն պատրաստի արդյունքները ծախելուց ու այսպիսով սրանց արժեքը դրամի վերածելուց հետո այն արժեքը լոկ մասամբ է գործադրում իր վրա։ Հավելյալ արժեքի մյուս ավելի մեծ մասը կապիտալիստը միացնում է կապիտալին և գործադրում է արտադրության աշխատանքի արտադրողականությունը բարձրացնող հետագա ընդարձակման նոր տեխնիկական կատարելագործություններ մուծելու, լրացուցիչ բանվորներ գործի մեջ բերելու, նոր գործատներ (заведения) կազմակերպելու վրա։ Արտադրության ընդարձակելու հետ շատանում է ձեռնարկությունից ստացվող հավելյալ արժեքի գումարն էլ։ Իսկ այս աճող հավելյալ արժեքի ձեռնարկության մեջ մտցնելն իր հերթին նպաստում է, որ ձեռնարկությունն էլ ավելի ընդարձակվի, և ընդամին հավելյալ արժեքի գումարն էլ ավելի մեծ չափով ավելանա և այլն։ Այսպիսով բանվորների ստեղծած հավելյալ արժեքը կապիտալիստի համար կուտակման նույնպիսի աղբյուր է դառնում, որպիսին առևտրական կապիտալիզմի շրջանում սկզբնական կուտակման համար առևտրական վաստակն էր, որ հիմնվում էր մենաշնորհի ու գաղութների գիշատիչ շահագործման վրա։

4. ԲԱՆՎՈՐԱԿԱՆ ՊԱՀԵՍՏԻ ԲԱՆԱԿԸ։ Արդյունաբերական կապիտալիզմն արտադրությունն անսահման ընդարձակելու ձգտման ընթացքում յերբեք բանվորական ուժերի պակասություն չի ունեցել։ Ընդհակառակն, արդյունաբերական վերելքի ժամանակաշրջաններում անգամ՝ աշխատանքի առաջարկը միշտ գերազանցել է և գերազանցում է նրա պահանջից։ Այս յերևույթն ամենից առաջ յերկու պատճառ ունի։ Կապիտալիզմի զարգացումը մի կողմից տնավեր է անում մանր արտադրողներին՝ արհեստավորներին ու գյուղացիներին և նրանց բանվոր դարձնում։ Տեխնիկայի զարգացումը մյուս կողմից բազմաթիվ բանվորների աշխատանք ավելորդ է դարձնում։ Տեսել ենք արդեն, որ վարձու պրոլետարների դասակարգի կազմվելը կապիտալների սկզբնական կուտակման հետ միաժամանակ ու զուգահեռաբար էր կատարվում։ Ընդամին պրոլետարների թիվն այնքան արագ էր աճում ամ-

բողջ մանուֆակտուրային շրջանի ընթացքում, վոր շատ ու շատ եր գերազանցում արդյունաբերության՝ բանվորական ուժերի նկատմամբ ունեցած կարիքից։ Մեքենաների մուծումը, վորը բազմաթիվ բանվորների աշխատանքն ավելորդ եր դարձնում, աղքում եր միևնույն ուղղությամբ և նպաստում, վոր պարապ բանվորների թիվն էլ ավելի շատանա։ Մասնագետներին փոխարինում եյին անվորակյալ բանվորները, հասակավոր տղամարդկանց՝ կանայք ու մանուկները։ XIX դարի առաջին տասնամյակներում մանկական աշխատանքի կիրարկումը չտեսնված չափերի հասավ։ Առաջացավ առևտրականների մի հատուկ դասակարգ, վոր պարապում եր մանուկների աշխատանքի առևտրով։ Սրանք չնչին վարձով պոկում եյին մանուկներին ծնողներից կամ անտուն մանուկներին հանում ապաստարաններից և հետո սրանց ամբողջ խմբերով վաճառում գործարանատերերին։ Մանկական աշխատանքը շահագործվում եր ամենաամարդի կերպով։ Մանուկներն որական 16-ական ու ավելի ժամ եյին աշխատում և հաճախ գիշերներն անքուն պետք է անց կացնեյին։ Պատահում եր, վոր գործարանից դառնալիս մանուկները մեռնում եյին ուժասպառությունից։ Միևնույն ժամանակ տասնյակ հազարավոր ու հարյուր հազարավոր տնայնագործներ ու բանվորներ ավելորդ եյին համարվում և փողոց եյին շպրտվում՝ առանց գործ գտնելու վորևե հույսի։ Այսպես եր կազմվում այն բանվորական պահեստի բանակը, վորի մեջ կապիտալիստը միշտ կարող եր գտնել վոչ միայն անվորակյալ անվարժ բանվորներ, այլ և կարիք յեղած դեպքում՝ փորձառու մասնագետներ էլ։

Յեթե աշխատանքի արտադրողականության հետ արտադրության ծավալը չմեծանար, ապա գործարաններում զբաղված բանվորների թիվը ժամանակի ընթացքում ավելի ու ավելի պիտի կրճատվեր։ Սակայն արտադրության ընդարձակվելը, վորի պատճառը հավելյալ արժեքի կուտակվելն ու կապիտալի վերածնվելն է, էլ ավելի արագ եր կատարվում, քան տեխնիկայի զարգացման հետ աշխատանքի արտադրողականությունն է աճում։ Այսպես, որինակ, արտադրության մեքենային յեղանակի մուծումից հետո յոթանասնամյա ժամանակաշրջանի ընթացքում անգլիական բամբակամանածային արդյունաբերության բամբակի սպառումն, ինչպես ասել ենք, շատացել եր 120 անգամ, այնինչ այս արդյունաբերության արտադրողականությունը նույն ժամանակի ընթացքում ավելացել եր միքանի տասնյակ անգամ միայն։ Սրա շնորհիվ լրացուցիչ բանվորների պահանջ է առաջանում միշտ։ Գործարանները նորից սկսում են բանվորներին ձգել դեպի իրենց, և բանվոր աղգաբնակության թիվը վոչ միայն չի պակասում, այլ մեծանում է բացարձակորեն ու նույնիսկ հարաբերաբար ամբողջ աղգաբնակության հետ համեմատած տոկոսային հարաբերությամբ անգամ։

Մյուս կողմից՝ բանվորական պահեստի բանակն էլ չի չքանում վերջնականապես։ Տեխնիկայի զարգացումը, վոր մի վորոշ թիվ բանվո-

ների ավելորդ և դարձնում, չնայած որ այս յերևույթը շարունակվում և վոչ այնպիսի սրընթաց կերպով, ինչպես մեքենաները մտցնելու առաջին ժամանակաշրջանում, կանացի ու մանկական աշխատանքի միջոցով տղամարդկանց աշխատանքի վտարվելը, արտադրության կապիտալիստական յեղանակի՝ գյուղական տնտեսության մեջ տարածվելը, որ քայքայում և գյուղական մանր արտադրողներին,—այս բոլոր պատճառները նպաստում են; որ բանվորական պահեստի բանակի շարքերը շարունակ լրացվեն։ Գործազուրկների այս բանակի գոյությունը վոչ միայն բանվորների՝ կապիտալիստին հարկավոր թիվն և ապահովում, այլ և ձեռնարկությունների դասակարգին ամենաազդու զենքն և տալիս բանվորների դեմ կռվելու համար, որովհետև գործազուրկ պրոլետարների շարքում միշտ գտնվում են մարդիկ, որոնք պատրաստ են համաձայնելու բանվորներին փոխարինելու, ինչ պայմանով որ ուզենաս։

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐԱԿԱՆ ԿԱՊԻՏԱԼԻԶՄԸ. ԱՊՐԱՆՔԱՅԻՆ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ. ԲԱՆՎՈՐԱԿԱՆ ՈՒԺԻ ԻՐԵՎ ԱՊՐԱՆՔ

1. ԱՊՐԱՆՔԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ։ Յերբ ձեռքի աշխատանքը դուրս է մղվում մեքենային աշխատանքի միջոցով, յերբ խոշոր գործարանային ձեռնարկությունները վտարում են մանր արտադրողներին, այն ժամանակ իբրև արտադրությունը կազմակերպող և ուղեցույց ուժ առաջնակարգ նշանակություն է ստանում արդյունաբերական կապիտալը։ Մեքենային արտադրության հաղթանակը միաժամանակ նաև արդյունաբերական կապիտալիզմի ու խոշոր կապիտալիստական արդյունաբերության հաղթանակն եր։

Կապիտալիստական տնտեսությունն ամենից առաջ ապրանքային տնտեսություն է։ Արդյունքները շուկայում պետք է հանդես գան իբրև ապրանք և վաճառվեն նրա համար, որպեսզի վերադառնան կապիտալիստի գրպանն իբրև դրամական կապիտալ, որն անհրաժեշտ է արտադրությունը շարունակելու ու ընդլայնելու համար։ Տնտեսության նախընթաց ձևերը, նախնական տնտեսությունը, համայնա-յերկրագործականը, կալվածային-ֆեոդալականն ամենից առաջ բնատնտեսական հարաբերություններով եյին բնորոշվում։ Բոլոր արդյունքներն սպառվում եյին սեփական տնտեսության սահմաններում՝ առանց ապրանք դառնալու։ Փոխանակվում եյին տնտեսական ավելցուկները միայն, հաճախ նույնիսկ վոչ իրենց իսկական արժեքով. ավելցուկները տիրող աչքում դին չունեյին, ահա թե ինչու նա պատրաստվում եր դիջելու սրանցից, ինչքան ասես, այն արդյունքների փոխարեն, որոնք նրան անհրաժեշտ եյին, սակայն չեյին պատրաստվում սեփական տնտեսության մեջ։ Նույնիսկ քաղաքային տնտեսությունը դեռևս ապրանքային տնտեսության դուռ տիպը չեր ներկայացնում։ Արհեստավորը բանում եր վոչ այնքան ծախելու նպատակով, որքան պատվերով, հաճախ պատվիրատուի նյութեղենով։ Այլ և ընդամին քաղաքային տնտեսությունը չեր բացառում, որ նրա կողքին դոյություն ունենային կալվածային ու դյուղացիական տնտեսությունները, որոնք բնական տնտեսության դուռ ձևերն եյին ավելի կամ պակաս չափով։

Միայն կապիտալիստական տնտեսությունն և ապրանքային տնտեսություն գլխավորապես, միայն արտադրության կապիտալիստական յեղանակն և, որ միևնույն ժամանակ տեղ չի թողնում արտադրության այլ յեղանակների համար։ Կապիտալիստական հարաբերությունները վերջիվերջո տարածվում են ամբողջ յերկրում, թափանցելով ամենահեռավոր անկյուններն և ամենուրեք խորտակելով արտադրության ու տնտեսության հին նախակապիտալիստական հիմունքները։ Կապիտալիստական հասարակության մեջ բոլոր արդյունքները, սակավ բացառությամբ, ապրանքի ձև են ստանում։ Այսպիսով ապրանքային արտադրությունն, այսինքն շուկայի համար արտադրելը արտադրության գերիշխող ձևն և դառնում. սրա հետ միաժամանակ ապրանքային փոխանակային հարաբերություններն ել միայն կապիտալիստական դարաշրջանում են հասնում իրենց ամենալիակատար զարգացմանն ու արտահայտությանը։

2. ԱՊՐԱՆՔԻ ԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ։—ԱՊԱՌՈՂԱԿԱՆ ՈՒ ՓՈԽԱՆԱԿԱՅԻՆ ԱՐԺԵՔԸ։ Ինչպես արդեն գիտենք, ապրանք և կոչվում աշխատանքի ամեն մի արդյունք, որ նախանշվում և (предназначается) ոչ թե իրեն իսկ արտադրողի կամ սրա ընտանիքի սեփական սպառման համար, այլ ուրիշ արդյունքների կամ փողի հետ փոխանակելու համար։ Ամեն մի արդյունք, որպեսզի ապրանք դառնա ու փոխանակված լինի, պետք և գոհացնի մարդկային որոշ պահանջները, ուրիշ խոսքով պետք և որոշ սպառողական արժեք ունենա։ Փոխանակության միջոցին այս կամ այն արդյունքների որոշ քանակ փոխանակվում և ուրիշ արդյունքների որոշ քանակի հետ, թեև սրանք որակով բոլորովին տարբեր լինեն։ Առանձին արդյունքների՝ փոխանակության ընթացքում միմյանց նկատմամբ ունեցած քանակային հարաբերությունները կազմում են արժեքի փոխանակային ձևը։ Այսպիսով յուրաքանչյուր արդյունք, որ ապրանք և դառնում, պետք և բացի սպառողական արժեքից նաև որոշ փոխանակային արժեք ունենա։

Ապրանքների սպառողական արժեքն ամենից առաջ կախված և նրանց կոչումը որոշող հատկություններից։ Որինակ, վերնազգեստի (сюртук) կոչումն ու հետևաբար սպառողական արժեքը բոլորովին այլ են, քան սուրճի կամ թեյի կոչումն ու սպառողական արժեքը։ Ընդհակառակն, ապրանքներն, իրրև փոխանակային արժեքներ, իրարուց տարբերվում են բացառապես քանակապես, անկախ նրանց հատուկ վորպիսությունները։ Միայն այս կերպով կարող են միմյանց հետ համեմատվել իրենց բնույթով բոլորովին տարբեր առարկաները, և մենք, որինակ, կարող ենք ասել, որ մեկ վերնազգեստը հավասար և 40 ֆունտ սրճի կամ 10 ֆունտ թեյի։ Ցեթե ապրանքները միշտ ու ամեն պայմաններում միևնույն կոչումը կամ սպառողական արժեքն ունեն, ապա նրանց փոխանակային հարաբերությունները կամ փոխանակային արժեքը փոխվում և՝ տեղի ու ժամանակի պայմաններից կախումն ունենալով,

և այս արժեքը միայն տվյալ վայրի ու տվյալ ժամանակի համար վորոշ մեծություն և ներկայացնում։

Վորպեսզի իրենց հատկություններով միանգամայն տարբեր արդյունքները կարողանան միմյանց հետ համեմատվել, պետք է պարունակեն մի այնպիսի ընդհանուր բան, վորը հնարավոր դարձնե նրանց համեմատությունը։ Բոլոր ապրանքների համար ընդհանուր և նրանց այն հատկանիշը միայն, վոր նրանք բոլորը մարդկային աշխատանքի արդյունք են։ Ամեն մի ապրանք ամենից առաջ աշխատանքի արդյունք և ապրանքային ձևով։

3. ԱՊՐԱՆՔԱՅԻՆ ՓՈԽԱՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԲՆՈՒԹՅՈՒՆԸ։—ԱՊՐԱՆՔԱՅԻՆ ՏԵՍԻՉԻՋԸ։ Ցեթե ամեն մի ապրանք աշխատանքի արդյունք է, ապա, ընդհակառակն, ամեն մի արդյունք ապրանք չե ամենևին։ Ինչպես արդեն ասված է, աշխատանքի միայն այնպիսի արդյունքն է ապրանք, վորը նախանշված է վոչ թե արտադրողի սեփական սպառման, այլ շուկայում վաճառելու համար։ Այսպիսով ապրանքային արտադրությունն ուղղված է վոչ թե տեղի մասնավոր պահանջները բավարարելու նպատակակետն, այլ դեպի հանրայինները և այս պատճառով ամենից առաջ հասարակական բնույթ ու կոչում ունի։ Սակայն հասարակության համար տեղի ունեցող ամեն արտադրություն ապրանքային ձևով չե արտահայտվում։ Նախնական կոմմունիստական հասարակության մեջ կամ ավելի ուշ ժամանակի նահապետական համայնքների մեջ առանձին արտադրողների աշխատանքի արդյունքները ճիշտ նույնպես համայնքի բոլոր անդամների միջև են բաշխվում, այնուամենայնիվ այս հանդամանքը պատճառ չեր լինում, վոր նրանք ապրանք դառնային։ Աշխատանքի արդյունքներն ապրանք են դառնում, յերբ ծագում է փոխանակությունը, և վերջինիս չքանալու հետ նրանք նորից պիտի դրկվեն իրենց այս կոչումից։

Այսպիսով, արդյունքների ապրանքային ձևը վոչ այլ ինչ է, յեթե վոչ վորոշ հասարակական հարաբերությունների հետևանք, յեթե վոչ հասարակական աշխատանքի արդյունքներն առանձին սպառողների միջև բաշխելու մի յեղանակ, վորը հատուկ և մանավանդ կապիտալիստական դարաշրջանին։ Նախնադարյան համայնքում կամ նահապետական ընտանիքի մեջ այսպիսի բաշխումը կատարում էին համայնքի պետերն ու ղեկավարները անմիջորեն։ Փոխանակության ժամանակ այս բաշխումը կատարվում է անկազմակերպ ձևով, իրրև հետևանք առուծախի առանձին, վոչ մի հաշվառքի չենթարկվող դեպքերի անվերջ շարքի։ Ապրանքային փոխանակության շրջանում ինչպես առանձին արտադրողը չի կարող վստահ լինել, վոր կհաջողե իր ապրանքը վաճառել, այնպես էլ գնորդը հաճախ չի իմանում, թե արդյոք շուկայում կգտնե իրեն հարկավոր ապրանքը։

Մարդկանց գիտակից կամքից այսպես անկախ լինելու շնորհիվ փոխանակային հարաբերությունների հասարակական բնույթը, նրանց

արդյունքների բաշխման յեղանակ լինելու կոչումը մթագնում է, և սրա հետևանքով սկսում է այնպես թվալ, որ իբրև թե ապրանքներն իրենք ինչ որ առանձին հատկություններ ունեն, որոնց շնորհիվ նրանք որոշ քանակային հարաբերություններով փոխանակության առարկաներն դառնում, և թվում է, թե վերնագլեստեն, որինակ, ինքնըստինքյան հավասար է 40 ֆունտ սրճի ու այս պատճառով էլ միշտ կարող է փոխանակվել հնամապատասխան քանակով սրճի հետ։ Մարդկանց միջև յեղած հասարակական հարաբերությունները ընդունում են ձև այնպիսի հարաբերությունների, որոնք կարծեք գոյություն ունեն իրենց իսկ ապրանքների մեջ։ Այսպիսով ապրանքներին վերագրում են այնպիսի հատկություններ, որոք չունեն, ճիշտ այնպես, ինչպես վայրենու աչքում ֆետիշը, մի անշունչ առարկա, որ նա աստված է համարում, ոժտված է գերբնական ուժով։ Այսպիսով փոխանակության մասին ունեցած սխալ գաղափարը, թե այն ոչ թե արդյունքների բաշխման մի յեղանակ է, այլ բուն իսկ արդյունքների հատկություն, որով նրանք ապրանքների դեր են խաղում, իրոք ոչ այլ ինչ է, յեթե ոչ մի տեսակ ապրանքային ֆետիշիզմ։

Թե ինչու կապիտալիստական շրջանում արդյունքների բաշխումը հենց ապրանքային փոխանակության ձև է ընդունում, սրա պատճառը կապիտալիստական արտադրության հատուկ պայմաններն են։ Յուրաքանչյուր արտադրող, լինի սա յերկրագործ գյուղացի, արհեստավոր կամ, վերջապես, խոշոր ձեռնարկու կապիտալիստ, իր արդյունքներն արտադրում է մյուսներից անկախ։ Այս պատճառով էլ ինչպես արտադրությունն, այնպես և արտադրած արդյունքների բաշխումը ոչ թե որևէ ծրագրով, ոչ թե պլանաչափորեն են կատարվում, այլ անկազմակերպ ու քաոսաբար։ Ամեն մի արտադրող իրեն անհրաժեշտ ըստպահման առարկաները կարող է ստանալ միայն մեկ միջոցով. նա պետք է աշխատանքի այն արդյունքները, որ իրեն են պատկանում, փոխանակե աշխատանքի այնպիսի արդյունքներով, որոնք ուրիշին են պատկանում։ Փոխանակության ու արդյունքներն ապրանք դարձնելու ճանապարհով է միայն, որ առանձին արտադրողների մասնավոր աշխատանքը հանրորդում աշխատանք է դառնում։

4. ԱՇԽԱՏԱՆՔԻՆ ԻԲՐԵՎ ԱՐԺԵՔԻ ՁԱՓ։ Ապրանքները կարող են փոխանակվել իրրև որոշ արժեքներ, որովհետև փոխանակող կողմերից յուրաքանչյուրը կամենում է իր ապրանքի փոխարեն այնպիսի արդյունք ստանալ, որ արժեքով հավասար լինի նրան։ Այսպիսով թե ապրանքային փոխանակությունն ու թե առանձին ապրանքների արժեքի մասին ունեցած մտապատկերը ոչ այլ ինչ է, բայց յեթե հենանք որոշ հասարակական հարաբերությունների, այն է՝ փոխանակային հարաբերությունների, որոնք գոյություն ունեն արտադրողների միջև կապիտալիստական տնտեսության պայմաններում։ Արժեք ստեղծող աղբյուրը մարդկային աշխատանքն է։ Որ բոլոր ապրանք-

ներն աշխատանքի արդյունք են, հենց այս հանգամանքն է ահա, որ, ինչպես արդեն ասել ենք, ամենատարբեր ընույթ ունեցող արդյունքների առաջադրությունն (сопоставление) ու հետևաբար նաև փոխանակությունը հնարավոր է դարձնում։ Աշխատանքն է արժեք ստեղծում, աշխատանքն է դարձյալ, որ ընդամին հանդես է գալիս նաև իբրև արժեքի չափ [1])։

Ինչպես գիտենք, ապրանքները միմյանց հետ համեմատվում են բացառապես իրենց փոխանակային ու վոչ թե սպառողական արժեքներով. նրանք համեմատվում են վոչ իբրև սեղան, կտավ, վերնազգեստ, հացահատիկ, այլ իբրև ընդհանրապես աշխատանքի արդյունքներ։ Հետևաբար այս արժեքներ ստեղծող աշխատանքն ինքն իսկ քննության է առնվում վոչ իբրև աշխատանքի այս կամ այն տեսակ, վոչ իբրև հյուսնի, ջուլհակի, դերձակի, յերկրագործի աշխատանք, այլ իբրև աշխատանք ընդհանրապես՝ ուժերի ու ընդունակությունների վորոշ ծախսման իմաստով։ «Ջուլհակի աշխատանքն ու դերձակի աշխատանքը թեև վորակով տարբեր արտադրողական գործունեություն են, սակայն յերկուսն էլ մարդկային ուղեղի, մկանների, նյարդերի, ձեռքերի ու այլ օրգանների արտադրողական ծախսումն (затрата) յեն և այս իմաստով նրանք մարդկային աշխատանք են լոկ» (Մարքս) [2])։ Արդյունքների մեծամասնության արժեքը բազմաթիվ արտադրողների աշխատանքի հետևանքով է կազմվում։ Այսպես, որինակ, գործվածքներն անցնում են մանողների, ջուլհակների, ներկարարների ձեռքով, բացի սրանից, նրանց արժեքի մեջ մտնում է նաև այն հում նյութերի արժեքը, վորոնցից շինվում են գործվածքներն, իսկ ժամանակակից գործարանային արդյունքների արժեքի մեջ է մտնում նաև մեքենաների ու գործարանի ամբողջ սարք ու կարգի արժեքի մի մասն էլ։

---

1) Հակառակ դեպքում, յեթե արժեքի մի այլ չափ գոյություն ունենար, յեվ, որինակ, միատեսակ աշխատանք պահանջող արդյունքները զանազան արժեք ունենային, այս դեպքում պակաս արժեքավոր արդյունքներ պատրաստող մարդիկ չեյին ճարվիլ։

2) Այն ուսմունքը, թե աշխատանքն է արժեքի աղբյուրն ուա թե արժեքի չափը, զբաղնում ենք XVII ու XVIII դարերի տնտեսագետ հեղինակների, Նորտի, Ադամ Սմիթի ու այլոց մոտ։ Այս ավելի մանրամասն զարգացրել է անցյալ դարասկզբի հայտնի տնտեսագետ Ռիկարդոն, սակայն արժեքի աշխատանքային թեորիան իր վերջնական մշակումն ու ավարտումն ընդունեց Մարքսի «Կապիտալում» միայն։ Մի ուրիշ, իրերի արժեքը նրանց ոգտակարության աստիճանով բացատրող թեորիա յեղ գոյություն ունի, վոր ավելի քիչ է տարածված։ Այսպիսի բացատրության սխալ լինելն ինքնըստինքյան ակնհայտնի յե։ Իրի ոգտակարության աստիճանը կախված է այն պահանջից, վոր մարդիկ զգում են նրա նկատմամբ, այսինքն նրա սպառողական արժեքից, իսկ սպառողական արժեքն իր հերթին կախված է իրերի վորակային տարբերություններից։ Սակայն վորակային տարբերությունները չի կարելի բանակային մեծություններով արտահայտել։ Անկարելի յե, որինակ, առաջադրել ու թվական հարաբերություններով արտահայտել հացի, սեղանի, տան, կտավի ոգտակարության աստիճանը։

Ջանազան արդյունքների արժեքը վորոշվում է աշխատանքի այնքան ժամանակով, վորքան գնում է նրանց պատրաստելու վրա։ Սակայն այս դեպքում ուշադրության է առնվում վոչ թե յուրաքանչյուր առանձին արդյունքի վրա գործադրած ժամանակն, այլ աշխատանքի ու ժամանակի հանրորեն անհրաժեշտ այն միջին քանակը, վոր գնում է արտադրության տվյալ պայմաններում, համաձայն ու աշխատանքի լարվածության միջին աստիճանի ժամանակ վորոշ տեսակի արդյունքներ պատրաստելու վրա։ Բոլորովին նույնանման արդյունքների վրա մի արտադրող կարող է ավելի ջանք գործ դնել, մի ուրիշը ավելի քիչ աշխատել, բայց արդյունքների արժեքն այս պատճառով տարբեր չի լինել, և շուկայում յերկուսն էլ միևնույն վճարը կստանան։ Մասնավորապես ժամանակակից քաղաքներում, վորտեղ մարդու դերը մեքենայի գործողության հսկելն է միայն, առանձին բանվորների աշխատանքի մեծ տարբերություն չի յել կարող լինել։ Հանրորեն անհրաժեշտ աշխատանքի քանակը մշտական, անփոփոխ մեծություն չէ։ Արտադրողականության բարձրանալու կամ իջնելու հետ այն փոփոխվում է, ընդսմին փոփոխվում է արդյունքի արժեքն էլ։ Արտադրության մեքենայական յեղանակի մուծումից հետո բոլոր արդյունքների գինը միանգամից ընկավ, թեև վորակով նրանք նախընթաց ժամանակի նույնպիսի արդյունքներից ցած չէին, իսկ առանձին դեպքում նույնիսկ բարձր էին էլ։

5. ԲԱՆՎՈՐԱԿԱՆ ՈՒԺԸ ԻԲՐԵՎ ԱՊՐԱՆՔ։ Աշխատանքն արժեքի աղբյուրն է, բայց ինքն արժեք չէ ճիշտ այնպես, ինչպես ծանրության ուժը, վոր պատճառ է մարմնի կշռի, կշիռ չունի կամ, ինչպես ջերմությունը, բարեխառնություն չունի։ Այլ բան է առանձին արտադրողների բանվորական ուժը, վորի արժեքը կախված է նրա նոր արժեքներ արտադրելու ընդունակությունից։ Կապիտալիստական հասարակության մեջ, վորտեղ ամեն ինչ ապրանքի յե փոխակերպվում, բանվորական ուժը, վոր ապրանքներ է ստեղծում, ինքն էլ է ապրանք դառնում։ Կապիտալիստական ամբողջ տնտեսությունը կատարվում է արտադրողների աշխատանքով, վորոնք հարկադրված են ծրենց բանվորական ուժը ծախելու։

Ստրկի կամ ճորտի բանվորական ուժը պատկանում է տիրոջը սեփականության իրավունքով։ Մյուս կողմից՝ անկախ արտադրողներն էլ, գյուղացիք ու արհեստավորները, վորոնք արտադրության սեփական գործիքներ ու միջոցներ ունեն, ծրենց բանվորական ուժը նույնպես չեն ծախել, այլ կգերադասեն ինքնուրույն աշխատել ու ծրենց աշխատանքի փոխարեն շուկայում ստանալ ծրենց արտադրած արդյունքի լրիվ արժեքը։ Այսպիսով վարձու բանվորը, վոր շուկայում ծախում է իր բանվորական ուժը, պետք է մի կողմից անձնապես ազատ մարդ լինի, մյուս կողմից՝ պետք է զրկված լինի արտադրության սեփական միջոցներից, պետք է արտադրության միջոցներից ազատված

պրոլետար լինի։ Ինչպես տեսել ենք, գյուղացիության մասսայական հողազրկումն ու մանր արհեստավորների տնաւեր լինելը, որոնք ուղեկից են կապիտալիզմի զարգացմանը սրա հենց առաջին քայլերից սկսած, կապիտալին մատակարարում է նրան անհրաժեշտ բանվորական ուժերը, այն էլ շատ ավելի քանակով, քան բավական է նրան։

Այսպիսով արտադրության կապիտալիստական յեղանակի տիրապետության ժամանակ բանվորական ուժը մի ապրանք է շուկայում շրջանառության մեջ գտնված մյուս ապրանքների կողքին։ Սակայն այս միանգամայն առանձին տեսակի ապրանք է։ Բանվորական ուժը միակ արժեքն է, որ նոր արժեքներ է ստեղծում։ Բանվորական ուժի սպառման պրոցեսը միևնույն ժամանակ ապրանքների ու հավելյալ արժեքի արտադրության պրոցեսս է նաև (Մարքս)։ Վոչ աշխատանքի գործիքները, վոչ գործարանային մեքենաները իրենք իրենց արժեք չեն ստեղծում։ Միայն բանվորական ուժի միջոցով են նրանք շարժողության մեջ դրվում և սկսում են արժեքներ ստեղծելու մեջ դեր խաղալ։ Մեքենան աշխատանքի արտադրողականությունը բարձրացնելով՝ շատացնում է արտադրվող արդյունքների քանակն ելրայց ընդամին ստեղծվող արժեքը չի շատացնում։ Արժեքն առաջվա նման չափվում է բանվորական ժամանակով։ Յեթե բանվորն այժմ միևնույն ժամանակում ավելի քանակությամբ արդյունք է արտադրում, ապա վերջիններիս արժեքը համապատասխան չափով ընկնում է։ Մեքենաները նույնպես, ինչպես և հում նյութերը, աշխատանքի արդյունքին են փոխանցում իրենց սեփական ուժերի մի մասը, որ իր հերթին չափվում է սրա պատրաստելու վրա գործադրած աշխատանքի քանակով։ Մեքենայի, ինչպես և գործարանային մյուս սարք ու կարգի արժեքը բաշխվում է արդյունքների այն ամբողջ քանակի մեջև, որոնք կարող են պատրաստվել նրա ոգնությամբ, մինչև որ աստիճանաբար մաշվելու հետևանքով մեքենան լիովին անպետք կդառնա։ Թեև ընդամին արդյունքի արժեքը մեծանում էլ է, սակայն վոչ թե վորևե նոր արժեք ստեղծելու հետևանքով, այլ շնորհիվ այն հանգամանքի, որ առաջուց ստեղծված արժեքները պարզորեն փոխանցվում են արդյունքին։

Բանվորական ուժի, ինչպես և ամեն մի այլ ապրանքի արժեքը, վորոշվում է այն ժամանակով, որ անհրաժեշտ է այն արտադրելու ու վերարտադրելու համար, ուրիշ խոսքով՝ բանվորի գոյությունն ու ուժերն անհրաժեշտ բարձրության վրա պահելու համար։ Պակաս նշանակություն չունի նաև տոհմի շարունակությունը և, հետևաբար, ընտանիքի պահպանությունը։ Այս կետում հավասարապես շահագրգռված են ինչպես ինքը բանվորն, այնպես և կապիտալիստը, վորովհետև բանվոր դասակարգի բնաջնջվելով կչքանար նաև այն բանվորական ուժը, առանց վորի արտադրության կապիտալիստական յեղանակն ինքն իսկ աններևակայելի կլիր։ Այնուհետև ապրուստի միջոցների թվի մեջ մտնում են վոչ միայն այն միջոցները, որոնք բանվորի

ու նրա ընտանիքի ամենակենսական բնական պահանջներն են գոհացնում, ինչպես ուտելիքը, հագուստը, բնակարանը, վառելիքն, այլ և այն միջոցներն էլ, որոնք նպաստ բանվորական մասսայի զարգացման կուլտուրական մակարդակին՝ ծախսվում են այնպիսի պահանջներ բավարարելու համար, որոնք առաջանում են սովորության շնորհիվ որինակ, ծխելը, լրագիր կարդալը, թատրոն հաճախելը և այլն: Այս պատճառով էլ բանվորական ուժի արժեքը զանազան յերկրներում ու զանազան ժամանակաշրջաններում տարբեր է և տվյալ ժամանակի համար միայն վորոշ մեծություն է այն:

Նորմալ (բնականոն) աշխատավարձ կլիներ այն վարձը, որ բավական կլիներ բանվորի բոլոր պահանջները գոհացնելու և, հետևաբար, համապատասխան կլիներ բանվորական ուժի իրական արժեքին: Իրականության մեջ մեծ մասամբ այսպիսի լիակատար համապատասխանություն չի նկատվում, սակայն աշխատավարձն ընդհանրապես շատ շեղվել չէ կարող նորմայից: Չափազանց ցածր աշխատավարձը ձեռնտու չէ կապիտալիստների դասակարգին, որովհետև աշխատավարձի ընկնելով բանվորի զարգացման կուլտուրական աստիճանն էլ է ընկնում, և սրա հետ նաև ընկնում է նրա աշխատանքի արտադրողականության աստիճանն էլ: Մյուս կողմից՝ աշխատավարձի ավելի աչքի ընկնող չափով բարձրանալուն արգելք է լինում արդյունաբերական պահեստազորի ներկայությունն էլ, որ պատճառ է լինում անընդհատ մրցման բանվորների միջև և դժվարացնում է աշխատավարձ բարձրացնելու համար մղած նրանց կռիվը:

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

ՎԱՍՏԱԿՆ ՈՒ ԱՇԽԱՏԱՎԱՐՁԸ

1. ԿԱՊԻՏԱԼԻ ԿԱԶՄԸ. ՄՇՏԱԿԱՆ ՈՒ ՓՈՓՈԽԱԿԱՆ ԿԱՊԻՏԱԼԸ։ —ՀԱՎԵԼՅԱԼ ԱՐԺԵՔԻ ՆՈՐՄԱՆ։ Բանվորի ստացած աշխատավարձը հանելուց հետո մնացած ամբողջ արժեքը, վոր նա չե ստեղծել, պատկանում է ձեռնարկու կապիտալիստին։ Միայն շնորհիվ այս հանգամանքի, միայն շնորհիվ այն բանի, վոր կապիտալի՝ բանվորի աշխատանքը վարձատրելու համար ծախսված մասը նորից վերադառնում է կապիտալիստի գրպանը մի ավելցուկով հանդերձ, հնարավոր է դառնում բուն իսկ կապիտալիստական արտադրությունը։ Ուստի և ձեռնարկուի՝ արտադրության մեջ մտցրած ամբողջ կապիտալը կարելի չե բաժանել յերկու մասի։ Այս այն մասն է, վոր կապիտալիստը ծախսում է ձեռնարկությունը սարքի ձգելու, այլ և հում նյութեր ձեռք բերելու համար, մի մաս, վորն արտադրության պրոցեսում չի մեծանում և պատրաստի արդյունքները վաճառելուց հետո լոկ վերադառնում է կապիտալիստի գրպանը. այս մասը մնում է անփոփոխ ու մշտապես, այսպիսով կազմելով մշտական կապիտալը։ Իսկ մյուս մասը, վոր ծախսվում է բանվորական ուժը վարձատրելու համար, աճում է, փոփոխվում է և սրա հետևանքով կազմում է փոփոխական կապիտալը։ Կապիտալի այս մասի կոչումն ամենից առաջ նոր հավելյալ արժեք առաջ բերելն է։

Հավելյալ արժեքի նորման, բարձրությունը վորոշվում է այն հարաբերությամբ, վոր ունի հավելյալ արժեքը ձեռնարկության բանվորների անհրաժեշտ աշխատանքի նկատմամբ, ուրիշ խոսքով աշխատավարձի նկատմամբ։ Յեթե բանվորական որվա յերկարությունը 10 ժամ է և բանվորական ուժի արժեքը վերարտադրվում է, որինակ, 5 ժամվա ընթացքում, իսկ հավելյալ արժեքն էլ ստեղծվում է նույնպես 5 ժամվա ընթացքում, ապա հավելյալ արժեքի նորման կկազմե $^5/_5 = 100^0/_0$։ Հավելյալ արժեքի նորմայի բարձրությունն ամենից առաջ կախված է բանվորական որվա յերկարությունից։ Այսպես, յեթե բանվորական որը 12 ժամ է, և հավելյալ ժամանակն էլ արդեն վոչ թե հինգ, այլ յոթ ժամ է, ապա հավելյալ արժեքի նորման կարտահայտվի $^7/_5$ հարաբերությամբ $= 340^0/_0$։ Սակայն հավելյալ արժեքի նորման կարող

և բարձրանալ նաև այլ ճանապարհով, այն է՝ անհրաժեշտ բանվորական ուժը կրճատելու միջոցով։ Այսպիսի կրճատման հասնում են ապրուստի միջոցներն ժամանացնելով կամ աշխատանքի արտադրողականությունը մեծացնելով, որի շնորհիվ բանվորն ավելի կարճ ժամանակամիջոցի ընթացքում վերարտադրում է իր բանվորական ուժի որական արժեքը։ Բանվորական որը յերկարացնելու միջոցով ստացած հավելյալ արժեքը կոչվում է բացարձակ հավելյալ արժեք, իսկ այն հավելյալ արժեքը, որ կազմվում է անհրաժեշտ բանվորական ժամանակը կրճատելու հետևանքով, կոչվում է հարաբերական հավելյալ արժեք։

2. ՎԱՍՏԱԿՆ ԻՐԵՎ ՀԱՎԵԼՅԱԼ ԱՐԺԵՔԻ ԻՐԱՑՈՒՄՆ (РЕАЛИЗАЦИЯ).— ՎԱՍՏԱԿԻ ՆՈՐՄԱՆ։ Արդյունքների վաճառումով հավելյալ արժեքն իրանում է, այսինքն դառնում է դրամ՝ կազմելով ձեռնարկուի վաստակը։ Վերջիվերջո ամբողջ վաստակը չէ մնում ձեռնարկուի ձեռքում։ Վաստակի մի մասը սա հարկադրված է լինում զիջելու հողատիրոջն իբրև վճար այն հողից ոգտվելու համար, որի վրա կառուցել է ֆաբրիկային շինությունները, յեթե սրանք շինված են ոչ թե սեփական, այլ վարձակալած հողի վրա։ Մյուս մասը հարկադրված է զիջելու առևտրականին իբրև առևտրական վաստակ այն միջնորդության համար, որ նա անում է արդյունքները վաճառելու միջոցին։ Սակայն ինչել որ լինի, համենայն դեպս առաջին հերթին ամբողջ վաստակը, կամ ավելի ճիշտ, ամբողջ հավելյալ արժեքն անցնում է ձեռնարկու կապիտալիստի տրամադրության ներքո [1]։

---

1) Այն իրողությունը, թե վաստակն առաջանում է բանվորի ստեղծած ու կապիտալիստի յուրացրած հավելյալ արժեքից, վորոշ մատնանշել ու պարզաբանել է միայն Մարքսը։ Ինչպես հայտնի յե, հենց այս իրողության վրա յե հիմնվում գիտական սոցիալիզմի ուսմունքը։ Ընդհակառակը, մնացած տնտեսագետ հեղինակների մեծ մասը, վորոնց յերկերն ավելի կամ պակաս չափով ներկա կապիտալիստական հարաբերությունների ջատագովություն են կամ արդարացումը, չեն ընդունում, վոր վաստակը պարզապես աշխատանքը յուրացնելու պտուղ է լոկ, թեև այս պատճառով ել աշխատում են կապիտալիստի վաստակ ստանալու իրողությանը վորեվե այլ բացատրություն գտնելու։ XVIII դարի վերջի ու XIX-ի սկզբի այսպես կոչված դասական դպրոցի տնտեսագետներն՝ Ադամ Սմիտն ու Ռիկարդոն վաստակը պարզապես իրեվ գոյություն ունեցող իրողություն են ընդունում։ Նրանց աչքում վաստակը ապրանքների գնի նույնպիսի բաղկացուցիչ մասն է կազմում, ինչպես յեվ աշխատավարձը։ «Այն արժեքը, վոր բանվորը միացնում է հում նյութին,—ասում է Ադամ Սմիտը,—բաժանվում է յերկու մասի, վորոնցից մեկն աշխատավարձը ծածկելու համար է ծառայում, իսկ մյուսը՝ ձեռնարկուի իր կապիտալի համար ստացած վաստակն է, այն կապիտալի, վոր գործադրել եր հում նյութ ձեռք բերելու ու բանվորներին աշխատավարձ տալու համար։ Անա այս է բոլորը։ Այսպիսով, վաստակ ստանալու միակ հիմքը կազմում են արտադրության ծախքերը։ Ադամ Սմիտի նման Ռիկարդոն ել է վաստակի մեջ տեսնում ամենից առաջ «հատուցում՝ այն բիսկի փոխարեն, վոր ուղեկից է կապիտալն արտադրողաբար գետեղելուն»։ Վաստակի ծագման խնդիրը լուծելու առաջին փորձը գտնում ենք Ռիկարդոյի ժամանակակցի — Սեյի մոտ։ Նա կարծում է, թե վաստակը մի արժեք է, վոր ստեղծվում է մեքենաների արտադրության քարձրանալու շնորհիվ։ Այսպիսով, կա-

Սակայն կապիտալիստն իր վաստակը հաշվում է ոչ թե հավելյալ աշխատանքի նորմայով, ոչ թե այն հարաբերությամբ, որ ունի հավելյալ արժեքը անհրաժեշտ բանվորական ժամանակի նկատմամբ, այլ այն հարաբերությամբ, որ ունի ամբողջ գործադրված կապիտալի նկատմամբ, որի մեջ մտնում են ինչպես աշխատավարձն, այնպես և հում նյութերի ու ամբողջ ձեռնարկության սարք ու կարգի վրա ածած ծախսերն, ուրիշ խոսքով՝ կապիտալի մշտական մասը։

պիտալիստը, որ նպաստում է մեքենաների տարածմանը, հասարակությանը պակաս ծառայություն չի մատուցում, քան բանվորն իր աշխատանքով։ Սակայն մենք արդեն գիտենք, որ մեքենան ինքն իրեն ոչ մի նոր արժեք չի ստեղծում։ Անցյալ դարի կիսում անգլիացի տնտեսագետ Սենյորը (իսկ նրանից հետո նայեվ Կուրսել—Սենելը, Շուլցե—Դելիչն ու այլք) արդարացնում էր վաստակ ստանալն՝ ասելով, թե այս մի հատուցումն է կապիտալիստին այն բանի փոխարեն, որ նա իրեն զոսպել է յեվ իր կապիտալն այլ կերպ անարտադրողաբար չի գործադրել։ Բայց հենց բանն էլ այն է, թե ինչու յե իրեն զսպում, ժուժկալում կապիտալիստը, յերբ վաստակի նշանավոր մասը վատնում է իր անձնական ցանկությունների ու պահանջների համար յեվ միաժամանակ նայեվ պահպանում է ու նույնիսկ մեծացնում էլ իր կապիտալն ուրիշների հաշվին։ Այսպիսով կապիտալիստը իր գույքը միանգամից ծախսելու փոխարեն իրեն ապահովում է այնպես, որ թե մշտական հասույթ և ստանում յեվ թե անընդհատ աճող կապիտալ է ունենում։ Այս արդեն, համենայն դեպս, ժուժկալություն չե, այլ ուղիղ հաշիվ։ Անգլիացի հայտնի տնտեսագետ Ջ. Ստ. Միլլը իր նախորդների նման վաստակի մեջ տեսնում է հատուցումն «րիսկի» ու «ժուժկալության» համար։ Սրա հետ միասին ձեռնարկուի մատուցած գնահատելի ծառայություն է համարում ձեռնարկության վրա հսկելու ու այն ղեկավարելու աշխատանքը, մի «աշխատանք», որն իրականության մեջ ոչ մի կերպ համապատասխան չի յղել «հատուցմանն» վիթխարի չափերին յեվ որը մեծ մասամբ կապիտալիստներն իրենց վրայից թոթափել ու ձգել են ձեռնարկության կառավարչի ու այլ ծառայողների վիզը։ Համեմատաբար մոտիկ ժամանակներում, անցյալ դարի վերջում, Բյոմ-Բավերկը վաստակի մի նոր, ավելի սրամիտ, բայց ոչ ավելի համոզարար տեսություն առաջարկեց։ Բյոմ—Բավերկը չվում է այն սխալ տեսակետից, որն իրերի արժեքը բացատրում է նրանց ոգտակարությամբ (տես վերևում, 136 յերեսի ծանոթությունը)։ Այս տեսակետի համաձայն՝ արդեն պատրաստի արդյունքների ոգտակարությունն ու հետևաբար նայեվ արժեքը պետք է ավելի լինի, քան այն արդյունքների ոգտակարությունը, որոնք դեռ չեն պատրաստված յեվ ապագայում պետք է հրապարակ գան։ Յերբ կապիտալիստը հում նյութերի ու աշխատավարձի համար կապիտալ է ծախսում, նա հենց վճարում է այն արժեքների համար, որոնք դեռ չեն ստեղծված, ուստի յեվ ավելի ցածր են, իսկ վաճառում է պատրաստի արդյունքներ, որոնք հենց այս պատճառով ավելի բարձր են գնահատվում։ Պատրաստի արդյունքների ու պատրաստվելիք արդյունքների արժեքի տարբերությունն է, որ կապիտալիստի վաստակն է կազմում։ Նույնիսկ մի այնպիսի սրաթափանց տնտեսագետ, վորպիսին է Ռոտբերտուսը, որը վաստակի մեջ տեսնում է այն, ինչ որ է այն իրոք, այն է՝ ուրիշի աշխատանքը յուրացնելու նույնպիսի հետևանք, վորպիսիք եյին ստրկի կամ ճորտի աշխատանքի շահագործման իրողությունները, այս տեսակետի վրա կանգնած չի մնում յեվ վերջիվերջո Միլլի նման ընդունում է, թե ինչպես կապիտալիստներն, այնպես յեվ հողատերերը, որովհետեվ «ազգային արտադրության ղեկավարողների» դեր են կատարում, իրենց այս բանի հատուցումը, վաստակ ստանալու իրավունք ունին։ Ընդհակառակն նա նկատում է. «Ակնհայտ է, որ վատնանշված գործունեությունն, ինչպես յեվ դատավորի, ուսուցչի, բժշկի գործունեությունը, կարող է վարձատրվել բանվորների աշխատանքի արդյունքից բաժին հանելու միջոցով միայն, որովհետեվ նյութական հարստությունների այլ աղբյուր գոյություն չունի»։

Այն հարաբերությունը, որ ունի վաստակն ամբողջ կապիտալի նկատմամբ, կազմում է վաստակի նորման, որն, ինչպես տեսնում ենք, բոլորովին տարբերվում է հավելյալ արժեքի նորմայից։ Որովհետև վերջինս հավելյալ արժեքի հարաբերությունն է ոչ թե ամբողջ կապիտալի, այլ միայն նրա փոփոխական մասի նկատմամբ, որ ծախսվում է բանվորներին աշխատավարձ տալու վրա, ապա պարզ բան է, որ հավելյալ արժեքի նորման ավելի բարձր պիտի լինի, քան վաստակի նորման։ Վաստակի նորմայի բարձրությունը կախված է մշտական ու փոփոխական կապիտալի հարաբերական չափերից. որքան մեծ է մշտական կապիտալը փոփոխականի համեմատությամբ, այնքան ցած պիտի լինի վաստակի նորման, որովհետև մշտական կապիտալը, փոփոխականի հակառակ, ոչ մի հավելյալ արժեք չի ստեղծում, հետևաբար և չի շատացնում էլ վաստակի քանակը։

Իբրև օրինակ, առնենք յերկու ձեռնարկություն, որոնք հավասար մեծությամբ կապիտալ ունեն, ամեն մեկը հարյուր հազար ռուբլի, և որոնց հավելյալ արժեքի նորման նույնպես միևնման է և հավասար է 100%-ի, բայց որոնց մշտական ու փոփոխական կապիտալի հարաբերությունը տարբեր է։ Մի ձեռնարկության մեջ մշտական կապիտալը 70 հազար է, փոփոխականը՝ 30 հազար, իսկ մյուսում՝ մշտականը՝ 80 հազար, փոփոխականը 20։ Առաջին ձեռնարկության հավելյալ արժեքը, հարյուր տոկոսյան նորմայի դեպքում, կլինի 30 հազար, իսկ յերկրորդինը՝ 20 հազար, և, հետևաբար, յերկու դեպքում էլ վաստակի տարբեր նորմա կստացվի. մեկինը կլինի $^{30}/_{100}=30\%$, մյուսինը $^{20}/_{100}=20\%$։ Այսպիսով հավելյալ արժեքի միևնման նորմայի դեպքում վաստակի նորման կարող է տարբեր լինել[1])։

Մյուս կողմից՝ բարձրությունը վաստակի նորմայի, որ հաշվում են որոշ ժամանակամիջոցի, օրինակ, մի տարվա համար, կախված է նաև կապիտալի շրջանառության արագությունից, այսինքն ժամկետի տևողությունից, որի ընթացքում կապիտալի՝ հում նյութ գնելու ու բանվորներ վարձելու համար գործադրած մասը հանում է իր գինը և վերադառնում կապիտալիստի գրպանը։ Պարզ բան է, որ հավասար կապիտալ ու հավասար վաստակ ունեցող յերկու ձեռնարկություններից այն ձեռնարկության մեջ ավելի մեծ կլինի տարեկան վաստակի գումարը (հետևաբար նաև վաստակի նորման), որի փոփոխական կապիտալը վաստակով հանդերձ տարվա ընթացքում ավելի շատ անգամ կկարողանա պտույտ գործել ու վերադառնալ կապիտալիստ

---

1) Հնարավոր և հակառակ դեպքն էլ։ Օրինակ, յերկու ձեռնարկություն, որոնք ունեն 200,000-ական ռուբլի հավասար կապիտալ ու 30,000-ական ռուբլի միևնման վաստակ, բայց բանվորներ վարձելու համար ծախսում են մի դեպքում 40,000, մյուսում՝ 50,000, վաստակի հավասար նորմա կունենան. 30 հազար: 200 հազարի=15%, բայց նրանց հավելյալ արժեքի նորման տարբեր կլինի. 30 հազ. : 40 հազ.=75%, յեվ 30 հազ. : 50 հազ.=60%-ի։

տիրոջ գրպանը։ Ցեթե յերկու ձեռնարկությունն էլ, որինակ, 100 հազար ռուբլու 10 հազարական վաստակ են տալիս, ապա այն ձեռնարկությունը, վորի կապիտալը տարին յերեք անգամ պտույտ կգործե, կբստանա 30 հազար ռուբլի վաստակ, այսինքն նրա վաստակի տարեկան նորման=30%-ի, իսկ այն ձեռնարկությունը, վորի կապիտալը կպրստովի տարին մեկ անգամ, կունենա միայն 10 հազար ռուբլի վաստակ, և վաստակի տարեկան նորման էլ հավասար կլինի 10%-ի [1]։

3. ԿԱՊԻՏԱԼԻ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆ ԸՍՏ ՆՐԱ ՄԱՍԵՐԻ ՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹՅԱՆ ԱՐԱԳՈՒԹՅԱՆ. ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԿԱՊԻՏԱԼ ՈՒ ՇՐՋԱՆԱՌՈՒ ԿԱՊԻՏԱԼ։ Վաստակը, ինչպես տեսնում ենք, միևնույն հավելյալ արժեքն է, հաշված միայն վոչ այն հարաբերությամբ, վոր ունի այս արժեքն ստեղծող բանվորական ուժի վճարի նկատմամբ, այլ այն հարաբերությամբ, վոր ունի ամբողջ կապիտալի նկատմամբ։ Պատրաստի արդյունքի արժեքի ինացած մասը վոչ այլ ինչ է, յեթե վոչ հետևանք այն բանի, վոր արտադրության ծախքերի արժեքը փոխանցվում է նրա արդյունքի (ինացած մասի) վրա, ուստի և արդյունքները վաճառելիս այս մասի իրացումը (реализация) լոկ վերադարձնում է կապիտալիստին նրա ծախսած գումարները։ Սակայն բոլոր ծախսումները միևնույն արագությամբ չեն վերադառնում։ Կապիտալի մի մասը, վոր գործադրվում է հում ու դանազան ժամանակ նյութեր (որինակ՝ վառելիք, գործիքներն ոծելու յուղ և այլն) գնելու համար, լրիվ վերադառնում է կապիտալիստի գրպանը արդյունքները պատրաստելուց ու ծախսելուց հետո, վորպեսզի ապագայում նորից ծախսվի միևնույն նպատակով։ Կապիտալի այս մասը մեծ մասամբ տարեկան մի քանի անգամ է պտույտ գործում։ Ընդհակառակը, կապիտալի այն մասը, վոր ծախսվել է ձեռնարկությունը կազմակերպելու ու սարքի ձգելու վրա, միանգամից չի վերադառնում, այլ բազմաթիվ տարիների ընթացքում ու մաս-մաս, այն

---

1) Այսպիսով, նայած վերևում մատնանշած պայմաններին, առանձին ձեռնարկությունների վաստակի նորման արդյունաբերության տարբեր ճյուղերում էլ պետք է տարբեր լինի։ Սակայն իրոք այս տարբերությունն այնքան էլ մեծ չէ լինում։

Վաստակի ավելի բարձր նորմա ունեցող ձեռնարկություններն, իրրեվ ավելի յեկամտաբեր, ավելի շատ կապիտալներ են գրավում դեպի իրենց ասպարեզը։ Սրա հետևանքով այս տեսակի ձեռնարկությունները թվով տվելի յեն շատանում, քան հարմարատեսությունում և հասարակական պահանջներին։ Սրանց արդյունքները գնորդներ չեն ունենա, յեվ նրանց գինը պետք է ընկնի. բայց քանի վոր այսպիսով հիշյալ արդյունքներն իրենց իրական արժեքից ցած գնով կվաճառվեն, ուստի վաստակն էլ կընկնի։ Ընդհակառակը, վաստակի ցածր նորմա ունեցող ձեռնարկությունների թիվը քիչ կլինի, յեվ սրա շնորհիվ նրանց արդյունքների գները էլ կբարձրանան։ Առաջին դեպքում վաստակի ցածանալու, իսկ յերկրորդ դեպքում բարձրանալու հետևանքով վերջնականում ազատում է վաստակի միջին նորմա, վորից մեծ չափով շեղվել չի կարող առանձին ձեռնարկությունների վաստակը։ Նույն այս պատճառով առանձին արդյունքների շուկայական գները էլ հաճախ շեղվում են նրանց իրական արժեքից, վորն, ինչպես գիտենք, վորոշվում է բանվորական ժամանակի այն քանակով, վոր գնում է նրանք պատրաստելու վրա։

ամբողջ ժամանակի ընթացքում, քանի ֆաբրիկային շենքերն ու մեքենաները կատարում են իրենց կոչումը։

Այսպիսով բացի կապիտալի այն բաժանումից, ըստ որի այն տրոհվում է մշտական կապիտալի ու փոփոխական կապիտալի (կապիտալի որգանական բաժանումն), գոյություն ունի կապիտալի մի ուրիշ բաժանում ևս, երբ այն տրոհվում է հիմնական կապիտալի, որը ծախսվում է ձեռնարկության սարք ու կարգի վրա և վերադառնում է մաս-մաս միայն, ու շրջանառու կապիտալի, որը ծախսվում է հում նյութ ու բանվորական ուժ գնելու վրա և տարին մի քանի անգամ է պտույտ գործում։ Կապիտալի բաժանման այս երկու տեսակի նշանակությունը միևնույն արժեքը չունի ամենևին։ Մինչդեռ կապիտալի առաջին, որգանական բաժանումն անհրաժեշտ է ամբողջ կապիտալիստական տնտեսության եությունը պարզ կացուցանելու համար, երկրորդ բաժանումը շատ ավելի պակաս եական է և հատկապես միայն հենց իրեն՝ ձեռնարկուի աչքում նշանակություն ունի։

4. ԱՇԽԱՏԱՎԱՐՁԸ,—ՎԱՐՁԱՏՐՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ՑԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ։ Արդեն գիտենք, որ բանվորների նոր ստեղծած ամբողջ արժեքը կապիտալիստի գրպանը չի մտնում։ Նրա մի մասը գնում է անհրաժեշտ բանվորական ժամանակը վարձատրելու, այսինքն բանվորական աշխատանքը վարձատրելու վրա։ Բանվորների պատցած աշխատավարձն ու կապիտալիստի վաստակը միմյանց նկատմամբ հակառակ հարաբերության մեջ են գտնվում։ Վորքան բարձր է աշխատավարձն, այնքան քիչ պետք է լինի կապիտալիստի վաստակը համապատասխան չափով և, ընդհակառակը, վորքան ցած է աշխատավարձն, այնքան բարձր է վաստակը։ Ցերբ կապիտալիստը ձգտում է աշխատավարձն իջեցնելու, սրա պատճառն ամենից առաջ այն է, վոր նա կամենում է բանվորի ստեղծած արժեքից իր իրրև վաստակ ստացվող բաժինը մեծացնել։ Աշխատավարձի զանազան տեսակներն ու հաշվեհարդարի յեղանակները կապիտալիստի ձեռքում պակաս իրական, ազդու յեղանակ չեն այն նպատակի համար, վոր շատացնի իր վաստակը յերեք յեղանակով՝ կամ աշխատավարձը վարագուրված կերպով ցածրացնելու, կամ աշխատանքի լարվածությունը բարձրացնելու և կամ բանվորական որը յերկարացնելու միջոցով։

Տարբերում են ամենից առաջ աշխատավարձի յերկու տեսակները—բնաերդյունավարձը (плата натурой) ու դրամավարձը (денежная плата)։ Առաջին տեսակը լայն տարածված եր վաղ ժամանակներում, իսկ Ռուսաստանում՝ համեմատաբար մոտիկ անցյալում։ Բանվորները ձեռնարկուից ստանում են բնակարան ու բնաերդյունքով ապրուստ։ Հաճախ ֆաբրիկային կից հատուկ խանութ է պահվում, վորտեղից բանվորները պետք է ձեռք բերեն ամեն ինչ, վոր իրենց անհրաժեշտ է. հաճախ բուն իսկ հաշվեհարդարը կատարվում է անդորրագրերով, վորոնք տրվում են խանութի վրա, խանութի հասցեյով։

Ընդամին խանութից մթերքները սովորաբար տալիս են կամ բարձրացրած գներով կամ թե վատ վորակով։ Սրա շնորհիվ իրական աշխատավարձն անվանական աշխատավարձից ցած է լինում։ Ուրիշ դեպքերում, վոր ավելի քիչ է պատահում, վճարումը կատարվում է այն արդյունքներով, վորոնք պատրաստվում են գործարանում (այսպես կոչված trucksistem). ընդամին պատրաստի արդյունքները վաճառելու հոգսի մի մասն այսպիսով ֆաբրիկատիրոջ վրայից ընկնում է բանվորների վրա, դեռ չխոսենք դանազան չարարկուբյունների (злоупотребление) մասին, որինակ, յերբ բանվորներին անպիտան (бракованный) արդյունքներ են տալիս և այլն։ Բնարդյունքով վճարումը բնորոշ է ամենից առաջ արդյունաբերական կապիտալիզմի զարգացման սկզբնական աստիճանների համար և ավելի յերկար պահպանվում է տնտեսապես հետամնաց յերկրներում միայն կամ արդյունաբերության հետամնաց ճյուղերում։

Զարգացման ավելի բարձր աստիճաններում դրամավարձը վոչ միայն տիրող է լինում, այլ և հաշվեհարդարի միակ յեղանակ է դառնում։ Դրամավարձի ժամանակ առաջնակարգ նշանակություն է ստանում այսպես կոչված իրական աշխատավարձն, այսինքն մի վարձ, վոր արտահայտվում է կարևորագույն կենսամթերքների այնպիսի քանակով, ինչչափ կարելի յե հիշյալ վարձքով ձեռք բերել։ Յեթե դրամավարձն առաջվանն է մնացել կամ նույնիսկ ավելացել է, բայց ավելի քիչ, քան շուկայում գոյություն ունեցող գներն, ապա այս նշանակում է, վոր ընդամին իրական աշխատավարձն ընկնում է, վորովհետև բանվորն այժմ նրանով ավելի քիչ մթերք կարող է ձեռք բերել, քան առաջ։

Բացի աշխատավարձի դանազան տեսակներից, բանվորների հետ հաշվեհարդար անելու դանազան յեղանակներ ել գոյություն ունին, վորոնցից ամենագլխավորն են ժամանակավարձը (повременная) ու գործավարձը (сдельная) կամ հատավարձը (поштучная плата)։ Ժամանակավարձը վճարվում է աշխատանքի վորոշ ժամկետի համար և կարող է լինել շաբաթավարձ, որավարձ ու ժամանակավարձ։ Հաշվեհարդարի այս յեղանակի միջոցին առաջնակարգ նշանակություն ունի աշխատավարձի ու աշխատանքի ժամանակի քանակի փոխհարաբերությունը։ Այսպես վարձը կարելի յե բարձրացնել կամ ցածացնել՝ միաժամանակ բանվորական որը կրճատելով կամ յերկարացնելով, յերբ բանվորը նույն վարձն ստանում է շատ կամ քիչ ժամերի համար։ Բացի սովորական բանվորական ժամանակից, գործարանատերը մտցնում է նաև արտակետյա (сверхурочный) ժամեր՝ սրանց համար մի քիչ ավելի թանգ վճարելով։ Այսպիսի արտակետյա ժամերի մուծումը հաճախ նրա ձեռքում լոկ իբրև միջոց է ծառայում բանվորական որը յերկարացնելու համար։ Պատահում, և վոր հետագայում աշխատավարձն ընկնում է, իսկ արտակետյա ժամերը մնում են։

Հատավարձը կամ վորոշ կետալքի (գործի վորոշ քանակ—урок) համար տրված վարձը, վոր լինում է աշխատանքի հետևանքների կամ բանած արդյունքների թվի համեմատ, մտցնում են ամենից առաջ այն նպատակով, վոր աշխատանքի լարվածությունը բարձրանա։ Աշխատանքի վարձատրության այս սիստեմի ժամանակ բանվորն աշխատում է, վորքան կարելի յե, շատ արդյունք պատրաստել, վորովհետև սրան համապատասխան աճում է նրա ստացած աշխատավարձն էլ։ Արդյունքների լավորակությունն ընդամին ապահովվում է նրանով, վոր այս արդյունքներն ընդունելու ժամանակ վորոշ պահանջներ են անում, ըստվորում այս պահանջները չբավարարող արդյունքներն անպիտանվում են (браковаться) և սրանց վճարը չի տրվում։ Այսպիսով, բացի աշխատանքի լարվածությունն ավելացնելուց, բանվորների վրա հսկելու անհրաժեշտությունը վերանում է և տնտեսվում են այն միջոցները, վորոնք այսպիսի վերահսկման համար պիտի ծախսվեյին։

ԳԼՈՒԽ ԺԹ.

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ.— ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԱՃԵԼՆ ՈՒ ՄՐՑՈՒՄԸ

1. ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՁԱՆԱՊԱՐՀՆԵՐԻ ՈՒ ՑԵՂԱՆԱԿՆԵՐԻ ՋԱՐԳԱՑՈՒՄԸ. XVIII դարի վերջում արտադրության մեջ տեղի ունեցած հեղաշրջումը, վոր աստիճանաբար ընդգրկում եր արդյունաբերության մեկ ասպարեզը մյուսի յետևից, անխուսափելի կերպով վերջիվերջո պետք և հասցներ այնտեղ, վոր հաղորդակցության յեղանակների ու միջոցների մեջ ել նույնպես հեղաշրջում կատարվեր։ Արդյունքների մասսայական արտադրությունը պահանջում եր, վոր հում նյութն ել մասսայական չափերով ստացվի և պատրաստի ապրանքներն ել մասսայորեն փոխադրվեն։ Այնուհետև անհրաժեշտ եր, վոր ապրանքները տարածվեյին, վորքան կարելի յե, արագ, վորպեսզի փոխադրության ծախսերը չափազանց բարձր չլինեյին և արդյունքները շատ չթանգացնեյին և վերջապես վորպեսզի հաղորդակցությունը վորոշ ճշտություն ու կանոնավորություն ունենար և ապրանքները վաճառելը դանդաղեցնող արգելքներ չստեղծեր։ Այն ինչ նախակապիտալիստական Յեվրոպայի հաղորդակցության ճանապարհներն ու յեղանակները չեյին բավարարում այս պահանջներից և վոչ մեկը։ Հաղորդակցության ցամաքային միջոցները միացել եյին համարյա նույն թշվառ վիճակում, ինչպես և մինչնադարյան շրջանում։ Քարած ճանապարհներ գրեթե չկային. ծովային հաղորդակցությունը, վոր կատարվում եր առագաստանավերով, դանդաղ ու անկանոն եր տեղի ունենում, վորովհետև հաջող քամիներից եր կախված։ Կապիտալիստական տնտեսության ծագման հետ այս բոլորն անշուշտ պետք և փոխվեր։

Շոգու նույն ուժը, վոր արդյունաբերական ձեռնարկությունների մեջ մեքենաները շարժում եր, այժմ ոգտագործեցին փոխադրության նպատակների համար։ 1807 թվին սկսեց գործել Ֆուլտոնի առաջին շոգենավը, 1826 թվին Անգլիայում գործի ընկավ առաջին յերկաթուղին։ Այն ժամանակվանից սկսած յերկաթուղային շինարարությունը խիստ արագ թափով առաջ ընթացավ։ 1840 թվին արդեն մինչև 10 հազար կիլոմետր յերկաթուղի յեր անցկացրած, 1860 թվին՝ 100 հազարից ավելի, իսկ ներկայումս՝ միլյոն կիլոմետրից շատ (ի թիվս վո-

ըի 400.000 կիլոմետը Հյուս. Ամ. Միացյալ Նահանգներում)։ Շոգենավային հաղորդակցությունը նրանից պակաս զարգացում չունեցավ և կարճ միջոցում բոլորովին դուրս մղեց առագաստավոր նավագնացությունը։ Ընդամին ծովային հաղորդակցությունն արագացավ ու ավելի կանոնավորվեց։ Եվրոպայից Ամերիկա գնալը, որ XVIII դարում բարենպաստ պայմաններում կատարվում եր 6 շաբաթում, ներկայումս 5 որից քիչ ժամանակ և պահանջում։ Նավերի բեռնունակությունը (грузопод'емность) ել շատացավ։ XVIII դարում ամենախոշոր առևտրական նավերի տարողությունը 500-600 տոննայից (30-60 հազար փութ) ավելի չեր, ներկայումս առևտրական նավերը 20 հազար տոննայից (1.200.000 փութ) շատ են վերցնում։

2. ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ։ Դժվար չե պատկերացնել, թե յերկաթուղային ու նավային հաղորդակցության շնորհիվ վորքան պետք և աճեր շրջանառության արագությունն, ինչպես և քանակն այն ապրանքների, վորոնք պտույտներ եյին գործում շուկայում։ Միլյարդավոր ճանապարհորդներ, հարյուր միլյոնավոր փթերով զանազան բեռներ ու ապրանքներ այժմ մի յերկրից այլ յերկիր ու մի աշխարհամասից մյուսն են շպրտվում։ Հեռագրի շնորհիվ, վորի համար վոչ վիթխարի հեռավորությունն և արգելք ու վոչ ել ջրային տարածությունները, ապրանք արտադրողը միշտ կարող և իրազեկ լինել թե ամբողջ համաշխարհային շուկայի, այնպես ել սեփական ապրանքների վիճակի մասին։

Հաղորդակցության ճանապարհների զարգացմանը, վոր արտադրության ուռճացած ծավալի հետևանք եր, ուղեկից եր շուկաների արտասովոր չափերով ընդարձակվելը, իսկ այս իր հերթին նպաստում եր, վոր արտադրությունն ել ավելի աճի ու ընդարձակվի։ Յերկաթուղիների շնորհիվ՝ արդյունաբերական արդյունքները թափանցում են ամենահեռավոր անկյուններն ու վայրերն՝ աստիճանաբար վտարելով տնագործ (домодельный) առարկաները և այսպիսով նպաստելով բնատնտեսական (натурально-хозяйственный) կարգերի քայքայմանն ամենուրեք, վորտեղ այս կարգերը դեռ կանգուն եյին մնում։ Հաղորդակցության ճանապարհների զարգացումը միևնույն ժամանակ ավելի ու ավելի յեր ընդում առանձին յերկրների ու աշխարհամասերի միջև յեղած սահմանները և նրանց շաղկապելով մի ընդարձակ համաշխարհային շուկա դարձնում, վորի համար այլևս վոչ մի ազգային խորություն չկար։ Կապիտալը իր եյությամբ խորապես միջազգային եւ Ամենուրեք ներխուժում և այն, վորտեղ միայն բարենպաստ պայմաններ են ստեղծվում նրա աճման համար։ Վերջիվերջո վոչ մի սահման, մաքսային վոչ մի պատնեշ չկարողացավ դիմանալ կապիտալի այսպիսի հզոր արշավին, կապիտալի, վոր ձգտում եր անսահման ընդարձակվելու։

ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴԱՐՁԱԿՎԻԼՆ ՈՒ ՄՐՑՄԱՆ ՁԱՐԳԱՑՈՒՄԸ։

Վորքան էլ վոր արագ են ընդլայնվում կապիտալիստական տնտեսության շրջանակները ու սահմանները, ինքը կապիտալիստական արտադրությունը էլ ավելի արագ է աճում։ Նրա գլխավոր տարբերություններից մեկը, վորով զանազանվում է արտադրության բոլոր նախընթաց եղանակներից, անսահման ընդարձակվելու հակումն է։ Ջեռնարկուի շահերը չեն միայն, վոր թելադրում են նրան անսահմանորեն ընդարձակվել։ Կան պատճառներ, նույնիսկ արդյունաբերողների կամքից անկախ, վորոնք սրանց դրդում են շարունակ ընդլայնել արտադրությունը։ Նոր մեքենաների ու զանազան տեխնիկական կատարելագործությունների մուծումը համապատասխան ծախսումներ է պահանջում, վորի հետ աճում է մշտական կապիտալն ի հաշիվ փոփոխականի։ Բայց մենք արդեն գիտենք, վոր մշտական կապիտալը արդյունաբերական կապիտալի վորքան ավելի մեծ մասն է կազմում, այնքան ավելի ցած պետք է լինի վաստակի նորման, այսինքն վաստակի տոկոսային հարաբերությունն արտադրության ամբողջ ծախքերի նկատմամբ։ Յուրաքանչյուր առանձին արդյունքին բաժին ընկնող վաստակի նորմայի անկման փոխարեն կապիտալիստը վարձատրվում է նրանով, վոր իր հերթին բարձրացնում է աշխատանքի արտադրողականությունն, այսինքն շատացնում է արդյունքների այն քանակը, վոր արտադրում էր նույն կապիտալի միջոցով։

Այսպիսով, աշխատանքի արտադրողականության ամեն մի բարձրացում առաջ է բերում վաստակի նորմայի անկումն, և վաստակի յուրաքանչյուր անկում իր հերթին առաջ է բերում ձգտումն արտադրողականությունն էլ ավելի բարձրացնելու։ Կապիտալիստական արտադրության զարգացումն այնպիսի կախարդական շրջագծի մեջ է կատարվում։ Կատարելագործությունները հաջորդում են կատարելագործություններին։ Շոգուն ու շոգեշարժիչներին հերթափոխելու (на смену) եկան գալիս էլեկտրականությունն ու էլեկտրական շարժիչները իբրև արտադրության միջոց ծառայող նախնական (примитив) որգանական նյութերին ու իրերին անորգանականներն ու արհեստականները. փայտին, իբրև շինարարական նյութի, փոխարինում է չիրկաթը, փայտեղեն վառելիքին՝ քարածուխը, մարխին (лучина), ճարպին ու մոմին, իբրև լուսելիքի, նավթը, գազը, էլեկտրականությունը, բուսական ներկա նյութերին՝ քիմիականները, բնական պարարտացմանը —հանքայինները։ Տեխնիկայի զարգացման հետ ընդարձակվում են առանձին ձեռնարկությունների չափերն էլ։ Սկզբնական համեստ ֆաբրիկաներն իրենց տեղը զիջում են ժամանակակից վիթխարի ֆաբրիկաներին, վորոնք ունեն հազարավոր ու տասնյակ հազարավոր բանվորներ։

Արտադրության անսահմանորեն ընդարձակվելու հողի վրա տեղի չէ ունենում աստիճացած մրցումն, գույության կատաղի կռիվը ա-

ռանձին կապիտալիստների միջև։ Յուրաքանչյուր քայլափոխ պահանջում է կատարելագործություններ։ Այն ձեռնարկությունները, որոնք անընդունակ են լինում տեխնիկայի առաջադիմություններին հետևելու, կորստի են դատապարտված։ Այն տենդագին թափի միջոցին, որով առաջ է ընթանում տեխնիկայի զարգացումը, արտադրության անընդհատ ընդլայնումը առանձին ձեռնարկությունների համար կյանքի ու մահվան խնդիր է դառնում։ Սակայն արտադրության ամեն մի ընդարձակման համար կապիտալ է անհրաժեշտ, իսկ անհրաժեշտ նոր կապիտալ գոյանում է արդյունքների նախորյա վաճառքի հետևանքով։ Ցեվ ահա այս հողի վրա ավելի ու ավելի է սաստկանում կռիվը վաճառքի ու շուկաների համար։

Համաշխարհային շուկայի զարգացմամբ այժմ ամեն մի ազգային ու ևս առավել տեղական համքյարային սահմանափակումներ ու պատնեշներ կորցնում են իրենց ուժն ու նշանակությունը։ Ազատ մրցման հողի վրա դեմ առ դեմ, իրար հակառակ կանգնում են ինչպես յուրաքանչյուր առանձին յերկրի ներսի կապիտալիստները, այնպես և տարբեր յերկրների կապիտալիստները։ Ապրանքների եժանությունն ու ընտիր հատկությունները միակ միջոցները, զենքերն են այս կատաղի կռվում։ Հաղթող են հանդիսանում ավելի խոշոր ձեռնարկությունները, որոնք միաժամանակ և ավելի մեծ կապիտալ ունեցողներն են։ Նրանց կապիտալներն ու վաստակի ընդհանուր քանակն ավելի արագ է աճում, քան մանր ձեռնարկություններինը։ Այս պատճառով նրանք ավելի հեշտ են դիմանում վաստակի նորմայի անկման, ավելի հեշտ են նրա պատճառած բացը ծածկում զանազան կատարելագործություններով ու նորմուծություններով. ընդվորում նույն այս նորմուծությունները նրանց հնարավորություն են տալիս արդյունքների գները ցածացնելու ու հատկությունները լավացնելու և այսպիսով հաղթահարելու իրենց ավելի թույլ մրցորդներին։ Այսպիսով մրցման հետևանքը լինում է ամեննախորոշ ձեռնարկությունների հաղթանակն, այլ և այն, որ արտադրությունն ավելի ու ավելի փոքրաթիվ ձեռնարկուների բռուն և կենտրոնանում։

Մրցման հետևանքները, սակայն, աստիճանաբար, տարեցտարի չեն յերևան գալիս, այլ պարբերաբար, որովհետև կապիտալիստական տնտեսության ամբողջ զարգացումն էլ ոչ թե աստիճանական էվոլյուցիայի ձևով է կատարվում, այլ հրումներով (толчок)։ Արդյունաբերության վերելքի ու ծաղկման պարբերաժամերին (период), յերբ բազմաթիվ նոր ձեռնարկություններ են ծագում, հաջորդում են անկման պարբերաժամերն ու ճգնաժամերը, որոնք քայքայում ու կորուստ են բերում այն բոլոր ձեռնարկություններին, որոնք ավելի քիչ են կենսունակ։ Յուրաքանչյուր նոր վերելքի հետ նոր ծագած ձեռնարկություններն ավելի խոշորանում են, նախկիններն՝ ընդարձակվում, յուրաքանչյուր ճգնաժամի միջոցին վոչնչանում են շարունակ ավելի թույլ ու ավելի փոքր ձեռնարկությունները։ Այսպես մի յուրատեսակ արդյունաբերական ընտրանք (отбор) է կատարվում։

ԳԼՈՒԽ Ի.

ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐԱԿԱՆ ՃԳՆԱԺԱՄԵՐԸ

1. ՃԳՆԱԺԱՄԵՐԻ ԾԱԳՄԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ. ԳԵՐԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿԱՋՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆԸ։ Կապիտալիստական տնտեսության զարգացումը լի է ներքին հակասություններով։ Արտադրողականության բարձրացումը պատճառ է լինում վաստակի նորմայի անկման. արտադրության ընդարձակմանն, այսպիսով, ուղեկցում է կապիտալի արժեքազուրկ դառնալը (обезценение)։ Այսպիսի մի հակասություն է հանդիսանում նաև այն յերևույթը, յերբ շուկան պարբերաբար գերալցվում է (переполнение) ապրանքներով, մինչդեռ նույն միջոցում աղգաբնակության լայն մասսաների բազմաթիվ պահանջները ծնում են չբավարարված։

Այս բանն ամենից առաջ կախումն ունի նրանից, վոր արդյունաբերական արդյունքները աղգաբնակության տարբեր խավերի միջև չափազանց անհավասար են բաշխվում։ Աղգաբնակության նշանավոր մասը գնման միջոցներ չունենալու հետևանքով հարկադրված է իր սպառումը սահմանափակելու ամենաանհրաժեշտ պիտույքներով։ Իր ազդեցությունը լայնքով (вширь) տարածելով, մի ասպարեզը մյուսի յետևից ապրանքային պտույտի մեջ քարշելով, այսպիսով հետզհետե նորանոր շուկաներ նվաճելով, կապիտալիզմը միաժամանակ վորոշ չափով ազգաբնակության գնողունակությունն (покупательная способность) էլ ևր թուլացնում։ Ֆաբրիկային ապրանքների ու արդյունքների տարածումը մահ է պատճառում մանր արտադրության և քայքայում է մանր արտադրողների տնտեսությունը։ Ընդամին արհեստավորների ու գյուղացիների ավելի ու ավելի մեծ մասն է աղքատ, մուրացիկ ու պրոլետար դառնում, վորոնք ֆաբրիկային արդյունքների սպառող կարող են դառնալ իրրև վարձու բանվոր միայն։

Բանվոր գասակարգի միջավայրում նկատելի է սպառման հարաբերական անկումն՝ պատրաստվող արդյունքների քանակի հետ համեմատած։ Յերբ մշտական կապիտալն ավելի արագ է աճում ի հաշիվ փոփոխականի, այսինքն մեքենաների ու գործարանները սարքի ձգելու ծախսումներն ավելի յեն շատանում աշխատավարձի հետ համեմատած, իսկ սրան ուղեկցում է աշխատանքի արտադրողականության բարձրա-

ցումն, ապա այս բոլորի հետևանքն այն է լինում, որ նույն քանակով բանվորներն այժմ ավելի բազմաթիվ արդյունքներ են պատրաստում։ Եվթե արտադրության ընդարձակման հետ աճում է նաև բանվորների թիվը, ապա համապատասխան կերպով նրանց ստեղծած արդյունքների քանակն էլ է շատանում։ Բանվոր դասակարգի աշխատավարձի դանդաղ աճումն ու նրա կենսական պահանջների մակարդակի բարձրանալը, որ առաջնի հետ կապ ունի, ճիշտ նմանապես չի համապատասխանում այն արագությանը, որով արտադրությունն է աճում։ Այն յերկրներում, որտեղ արդյունաբերությունը քիչ է զարգացած, և բանվորների թիվն էլ հարաբերաբար աննշան է, ինչպես Ռուսաստանում, այս հանգամանքը շուկայի զարգացման վրա համեմատորեն փոքր ազդեցություն է ունենում։ Այստեղ շուկայի ընդարձակումը տեղի չէ ունենում ի հաշիվ լայն մասսաների, գլխավորապես ի հաշիվ գյուղացի ազգաբնակության, որի ապրանքային հորձանքը դեռ իր մեջ չի քաշել և որն այսպիսով կուսական հող է ներկայանում աճող կապիտալիզմի համար։ Ընդհակառակն, արդյունաբերական առաջադեմ յերկրներում, որտեղ, ինչպես որինակ Անգլիայում, բանվորներն ազգաբնակության, հետևաբար և սպառողների ընդհանուր թվի կեսից ավելին են կազմում, յերբ համեմատաբար կրճատվում է բանվոր դասակարգի մասնակցությունը իր արտադրած արդյունքների սպառման գործում, այս հանգամանքն անշուշտ ամենաեյական հետևանքներ պիտի ունենա։

Յերբ ներքին շուկան շարունակաբար անբավարար է դառնում հետզհետե, արդյունաբերական առաջադեմ յերկրները ձգտում են այս թերությունը գոցել արտահանող առևտուրը զարգացնելով, արտաքին շուկաներ ու գաղութներ ձեռք բերելով։ Սակայն արտաքին շուկանների ընդարձակումն էլ ունի իր, ամենից առաջ աշխարհագրական վերջին սահմանները. ներկայումս յերկրագնդի վրա յեղած բոլոր ազատ յերկրամասերը, որոնք կարող են իրրև գաղութային տիրապետություն ծառայել, բաշխված են յեվրոպական պետությունների միջև։ Մյուս կողմից՝ արտաքին շուկաներին էլ վերջիվերջո միևնույն ճակատագիրն է վիճակվում, ինչ որ ավելի վաղ ունեցել է ներքին շուկայի զարգացումը։ Յերբ արտաքին շուկաների վրա տարածվում է կապիտալիզմի ազդեցությունը, և գործարանային արդյունքներն ու առարկաները մասսայորեն ներս են խուժում տնտեսապես հետամնաց յերկրներն, այն ժամանակ ոտարերկրյա մանր արտադրությունը խորտակվում ու վոչնչանում է, և նրան հերթափոխելով զարգանում է տեղական խոշոր արդյունաբերությունը, որն սկսում է մրցել ներմուծվող արդյունքների հետ։ Իրրև որինակ մի յերկրի, որն արդեն սպառել պրծնել և իր թե արտաքին ու թե ներքին շուկաները, կարող է ծառայել նույն Անգլիան։ Նրա լայնածավալ գաղութներում տեղական արդյունաբերության զարգանալու հետևանքով ապրանքներն Անգլիայից

այնտեղ արտահանելը դադարեց։ Մնացած արտաքին շուկաներից, Ռուսաստանից, Ճաճկաստանից, Չինաստանից Անգլիան վտարվեց գերմանական ապրանքների միջոցով։ Տասնամյակներում անգլիական արտահանությունը համարյա դադարեց աճելուց։ Բամբակամանածային (хлопчатобумажная) գործվածքների արտահանությունը, որ մի ժամանակ անգլիական արտահանող առևտրի գլխավոր առարկան եր կազմում, դեռ անցյալ 80-ական թվականներին սկսեց ընկնել նկատելիորեն։ Այսպիսով անգլիական արդյունաբերական արդյունքները ներքին շուկայի ակներև անբավարարության հետ մեկտեղ արտաքին շուկաներում ել վաճառքի չեյին արժանանում։ Սրա հետևանքով անգլիական արդյունաբերությունը վերջին հինամյակի ընթացքում պարբերական լճացման և յենթակա, և նրա զարգացումը համարյա լիովին կանգ և առել։ Անգլիան, որ անցյալ դարի ամբողջ առաջին կիսի ընթացքում համաշխարհային արդյունաբերության մեջ առաջնակարգ տեղ եր գրավել, 70-ական թվականներից ավելի ու ավելի զիջում և այս տեղը յերիտասարդ արդյունաբերական յերկրներին—Հ. Ա. Միացյալ Նահանգներին ու Գերմանիային [1])։

Բացի այն հանգամանքից, որ շուկան անընդհատ անբավարար ու նեղ և դառնում, կապիտալիստական արտադրության զարգացման անհամաչափ ու անկանոն ընթացքի մյուս պատճառը նրա լիովին անկազմակերպ լինելն եւ Շուկայի լայնանալով խախտվում և արտադրության ու սպառման միջև յեղած անմիջական համապատասխանությունը, որ գոյություն ուներ նախնադարյա ու նահապետական համայնքում և որը մասամբ պահպանվում եր նաև սահմանափակ քաղա-

---

Բամբակամանածային արդյունաբերությունը, որ ամենից առաջ ազգաբնակության լայն շրջանների պետքերին և ծառայում, վերջին տասնամյակների ընթացքում Անգլիայում համարյա չի զարգանում։ Եւ ավելի նշանակալից և վիճակը Անգլիայի յերկաթեղենի արդյունաբերության, որի աճումը գլխավորապես վկայում և այն մասին, թե կապիտալիստական տնտեսության զարգացումը որ աստիճան արագ ու ինտենսիվ և կատարվում։ Որովհետև արդյունաբերության այս ասպարեզը սերտ շաղկապված և մեքենաշինության (машиностроение) հետ։ Անցյալ դարի վերջում ու այս դարի սկզբում Անգլիայի յերկաթեղենի գործի զարգացումը Գերմանիայի ու Հ.-Ա. Միացյալ Նահանգների հետ համեմատած հետևյալ պատկերն ունի.

Թվականներ		Անգլիա		Գերմանիա		Հ.-Ա. Մ. Նահ.
		Միլյոն փութ				
1886	—	454,6	—	215,3	—	352,3
1899	—	576,7	—	489,8	—	844,2
1913	—	612,4	—	1,176,3	—	1,884,9

Անգլիան, որ դեռ 80-ական թվականներին առաջին տեղն եր գրավում, 1913 թվին, համաշխարհային պատերազմի նախորյակին, Գերմանիայի հետ համեմատած՝ յերկու անգամ ու Միացյալ Նահանգների հետ համեմատած՝ յերեք անգամ ավելի քիչ յերկաթ և արտադրել, իսկ պատերազմին նախորդող 15 տարվա ընթացքում համարյա չի ավելացրել իր արտադրությունը։

քային շուկայի սահմաններում։ Վորքան ընդարձակվում է շուկան, այնքան անորոշ է դառնում այն և այնքան ավելի քիչ է մատչելի լինում դիտողությանը։ Վաճառքը վոչ թե անմիջորեն է կատարվում, այլ միջնորդների միջոցով, հաճախ յերրորդ ու չորրորդ ձեռքերի միջոցով։ Շուկայում տիրող անորոշությունն ել ավելի մեծանում է ձեռնարկուների միջև յեղած մրցման հետևանքով, վորոնք ձգտում են, վորքան կարելի յե, միմյանցից ավելի ապրանք շպրտելու շուկա։

2. ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐԱԿԱՆ ՃԳՆԱԺԱՄԸ։ Այսպիսով մի կողմից սպառման աճումը յետ է մնում արտադրության արագ ընդարձակումից, մյուս կողմից՝ արտադրության անկազմակերպ ու քաոսային վիճակին արդելք են լինում պահանջի ու առաջարկի հարաբերությունը կանոնավորելուն (համաձայնեցնելուն)։ Այս պատճառով արտադրության աճումը միշտ առաջ է ընկնում, գերազանցում է շուկային պահանջից, վորի հետևանքը լինում է պահանջի ժամանակավոր կրճատումը, վորովհետև ապրանք ավելի յե շուկա մտնում վաճառվելու, քան կարող է սպառվել։ Իսկ պահանջի կրճատման հետևանքը լինում է այն, վոր արտադրությունն ել հարկադրված կանգ է առնում իր հերթին։ Տեղի յե ունենում արտադրության դադար, վորին ուղեկցում են ամբողջ արդյունաբերության ծանր ցնցումները, և վորն այսպես կոչված արդյունաբերական ճգնաժամերի անմիջական պատճառն է հանդիսանում։ Շուկան գերլցված է լինում ապրանքներով, վորոնք չեն ծախվում։ Վաճառքը դադարում է, գներն ընկնում են, բազմաթիվ ձեռնարկություններ հարկադրված են լինում կամ արտադրությունը դադարեցնելու կամ վնասով աշխատելու։ Պակաս դիմացկունները վոչընչանում են։ Սնանկություններին հաջորդում են անանկությունները։ Ընդհանուր արտադրությունը կրճատվում է. մասսայորեն բանվորների հաշիվները մաքրում են և փողոց շպրտում։ Ճգնաժամին հաջորդում է լճացման ու ճնշված վիճակի պարբերաժամը (период)։ Արտադրության կրճատման շնորհիվ՝ գերարտադրված ապրանքները կամաց-կամաց վաճառվում, սրծնում են. պահանջը կենդանանում է։ Սրա հետ միասին կենդանանում է նաև արտադրությունը, և նորից սկսվում է արդյունաբերական տենդն ու արտադրության հետագա անդուսպ աճումը ցը նոր ճգնաժամ։

Այսպիսով արդյունաբերական ճգնաժամը վոչ այլ ինչ է, յեթե վոչ առաջարկի ու պահանջի խախտված հավասարակշռության բռնի վերականգնումն ամենից առաջ։ Ապրանքների գերարտադրությունը, վորն ուղեկցում է ճգնաժամը, հնարավոր եր նախընթաց մանուֆակտուրային դարաշրջանում ել, սակայն լոկ առանձին դեպքերում ու արդյունաբերության առանձին ճյուղերում։ Արտադրության մեքենային յեղանակի զարգացման հետ է միայն, վոր ճգնաժամերը դառնում են մի սովորական ու ընդամին պարբերաբար կրկնվող և արդյունաբերության բոլոր ճյուղերն ընդգրկող յերևույթ։ XIX դարի առաջին

կիսում ճգնաժամեր ունենում եր բացառապես միայն Անգլիան, որն այն ժամանակ մեքենային արդյունաբերության համարյա միակ յերկիրն եր։ Այս հատուկ անգլիական արդյունաբերական ճգնաժամերը կրկնվում եյին ճիշտ տասնամյա ժամանակամիջոցը մի անգամ։ Ճգնաժամերի տարիներն եյին 1825, 1836, 1847 ու 1857 թվականները։

1857 թվականի ճգնաժամն արդեն միայն Անգլիայի սահմաններով չսահմանափակվեց, այլ ավելի լայնածավալ չափեր ընդունեց՝ ընդգրկելով նաև Հ.-Ա. Միացյալ Նահանգներն ու Ֆրանսիան։ XIX դարի յերկրորդ կիսում, յերբ յեվրոպական մնացած յերկրներում զարգանում ե խոշոր արտադրությունը և կազմվում ե համաշխարհային շուկան, սրան համապատասխան կերպով ճգնաժամերն էլ առավել ևս ընդարձակ համաշխարհային չափեր են ստանում։

Սրա հետ միասին ճգնաժամերի տևողությունն էլ ե յերկարում։ Անցյալ դարի առաջին կիսում, յերբ խոշոր արտադրության զարգացումը դեռ նոր-նոր եր սկսվում, յերբ սրա համեմատաբար դեռ աննշան չափերի միջոցին կապիտալիստական յերիտասարդ արդյունաբերության հանդեպ բացվում, տարածվում եյին տակավին չոգտագործված շուկաներ, արդյունաբերությունը համեմատաբար արագ ու հեշտ եր ուշքի գալիս և վոտքի կանգնում ճգնաժամերի պատճառած ցնցումներից։ Ընդհակառակը, վորքան ավելի նկատելի ընդարձակվում ե արտադրությունը, վորքան ավելի լայն չափեր ե ընդունում շուկան, ընդամին վորքան ավելի անորոշ ու դժվարին են դառնում վաճառքի պայմանները, վորքան ավելի յեն սպառվում ներքին ու արտաքին շուկաները, վորքան ավելի սաստիկ ե դանդաղում ապրանքների սպառման աճումն, այնքան ավելի դժվար ե լինում արդյունաբերության համար ճգնաժամերին հաղթահարելը։ Սրա շնորհիվ ճգնաժամերն ավելի յերկարաձգվաց ու տևողական բնույթ են ստանում՝ առանձին յերկրներում, որինակ, Անգլիայում, փոխակերպվելով քրոնիկական գերարտադրության ու նույնիսկ արդյունաբերության զարգացման համարյա լիակատար դադարի[1])։

---

1) *Ճգնաժամերը բացատրելու փորձերն սկսվում են այս կարգի առաջին յերևույթների ծագման րոպեյից։ Այսպես, դեռևս անցյալ դարի առաջին կեսի տնտեսագետները—Սեյն ու Սիսմոնդին շոշափել են այս խնդիրը։ Սեյը ճգնաժամերի պատճառների բացատրությունը փնտրում ե ապրանքային փոխանակության պայմանների մեջ, այն ե՝ այն յերևույթի մեջ, յերբ միքանի ապրանքներ մյուսների համեմատությամբ գերարտադրված են լինում, վորի շնորհիվ ապրանքային շրջանառության կանոնավորությունը խանգարվում ե։ Այսպիսով Սեյը ճգնաժամերի պատճառներից մեկի մասնավոր արտահայտությունը, այն ե՝ կապիտալիստական արտադրության անկազմակերպությունը ճգնաժամերն առաջ բերող ընդհանուր պատճառ ե համարում։ Այս պատճառով Սեյի տեսությունն ամենալավ դեպքում կարող ե արդյունաբերության առանձին ճյուղերում միայն տեղի ունեցող մասնավոր ճգնաժամերի ծագումը բացատրել։*

Սիսմոնդին, ընդհակառակը, ուշադրություն ե դարձնում ուրիշ կողմի վրա, այն ե՝ մանր արտադրողների տնավերության շնորհիվ շուկաների առաջընթաց կրճատման ու նեղանալու վրա։ Սիսմոնդու տեսակետը նույնպես չի կարող արդյունաբերական

ճգնաժամերի բացատրություն համարվել, վորովհետեվ հվում է շուկայի կրճատման մասին ունեցած բոլորովին սխալ մտապատկերից, մտահան անելով ինչպես կապիտալիստների ու հողատերերի անարտադրող դասակարգերի սպառումն, այնպես յեվ վոչնչացող մանր արտադրողների տեղ բանվոր դասակարգի առաջ գալը, մի դասակարգ, վորի գործադրած ապրանքների սպառումը, թեյեվ դանդաղ, այնուամենայնիվ ավելանում է: Ռոդբերտուսը ճգնաժամերի ծագումը բացատրում է նրանով, վոր քչանում է բաժինը բանվոր դասակարգի, վորը հասարակական արդյունքն սպառելու ապարեզում սպառողների գլխավոր մասսան է կազմում: Նրա կարծիքով աշխատավարձը, վորն անհրաժեշտագույն կենսամիջոցների գնով է վորոշվում, վերջինիս անկման հետ նույնպես քչանում է, այն ինչ բանվորների արտադրած արդյունքների քանակը շատանում է: Սրա շնորհիվ նրանք իվիճակի յեն լինում շուկայում ավելի ու ավելի քիչ արդյունք ծեռք բերելու: Ռոդբերտուսի տեսությունը Սիսմոնդու թեորիայի նման սխալ հիմունքից է հվում: Նրա կարծիքի հակառակ, աշխատավարձը յեվ այն եվ վոչ միայն անվանական, այլ յեվ իրական աշխատավարձը, վոր կենսամիջոցների քանակով է վորոշվում, վորքան բանվորը կարող է աշխատավարձով ծեռք բերել, չի ընկնում, այլ, թեյեվ դանդաղ, բայց յեվ այնպես աճում է, իսկ սրա հետ միասին աճում է նայեվ սպառողական պահանջը, վոր առաջադրվում է բանվոր դասակարգի կողմից:

Ռոդբերտուսի, ինչպես յեվ Սիսմոնդու տեսակետից միանգամայն անբացատրելի յեն արդյունաբերության այն նոր վերելքը, վոր վրա յեն հասնում ճգնաժամից հետո: Համեմատաբար մոտիկ ժամանակներում, անցյալ դարի 90-ական թվականներին արդյունաբերական ճգնաժամերի մի նոր թեորիա յել յերեվան յեկավ, վոր պատկանում է ռուս տնտեսագետ Տուգան-Բարանովսկուն յեվ վորը վորոշ չափով տարածվեց՝ թե Ռուսաստանում ու թե Արեվմուտքում: Այս թեորիան Սեյի հայացքների հետագա ու մշակվուն ժամանակ է՛լ ավելի միակողմանի զարգացումն է հանդիսանում: Տուգան-Բարանովսկու տեսակետի համաձայն, ժամանակակից կապիտալիստական արտադրությունն ինքն իր ներքին հատուկ մեքենաներ է պահանջում յեվ այլն: Մեքենաները մեքենաներ են ծնում զուտ մեքենական պրոցեսի հետեվանքով: Արտադրության ընդարձակվելով ճիշտ նույն կերպ աճում է աշխատավարձի ու վաստակի ընդհանուր զումարն, յեվ, հետեվաբար, աճում է բանվորների ու կապիտալիստների սպառումն ել: Ցուրաքանչյուր նախընթաց տարվա արդյունքների պահանջ ստեղծվում է շնորհիվ այն հանգամանքի, վոր հաջորդ տարվա արտադրությունն ընդլայնվում է: Այսպիսով, սպառողական շուկայի պահանջը, նրա նեղանալն ու ընդլայնվելը վոչ մի նշանակություն չունի կապիտալիստական արդյունաբերության ճակատագրի համար: Հենց այս պարագայի շնորհիվ ել ճգնաժամերն առաջանում են վոչ թե շուկային պահանջի կրճատումից, այլ հատուկ պատճառներից, վորոնց արմատը քուն իսկ արտադրողական պրոցեսի պայմանների մեջ է, այն է՝ այն յերեվույթի մեջ, վոր արդյունաբերության տարբեր ճյուղերում արտադրության հարաբերականությունը խախտվում է Տուգան-Բարանովսկու տեսակետի սխալ լինելն ակներեվ է ինքնըստինքյան: Արտադրությունն արտադրության համար՝ վոչ մի իմաստ չունի: Կապիտալիստական արտադրությունն, ինչպես յեվ արտադրության ամեն մի այլ սիստեմ, վերջիվերջո պետք է սպառողական շուկայի վրա հիմնվի:

Մանելու, հյուսելու, տպագրական ու այլ մեքենաների մեծամասնությունը գործում է անմիջորեն սպառողների համար արդյունքներ պատրաստելու նպատակով յեվ սպառողական շուկայի պետքերին ծառայող ճյուղերի արտադրության ընդարձակումն է միայն, վոր համապատասխան մեքենաների պահանջ է առաջ բերում յեվ այսպիսով զարկ տալիս մեքենաշինաբարական արդյունաբերության զարգացմանը:

ԳԼՈՒԽ ԻԲ.

ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ ԿԱՊԻՏԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ.—ԽՈՇՈՐ ՈՒ ՄԱՆՐ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ.—ՄՐՑՈՒՄԸ

1. ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՇՈՒԿԱՆ. Դեռևս բայոնական քաղաքային տնտեսության դարաշրջանում ապրանք-դրամային շրջանառության՝ գյուղական վայրերում տարածվելը խարխլեց ճորտային տնտեսության հիմքերը։ Սրա հետևանքը յեվրոպական առաջադեմ յերկրներում այն յեղավ, վոր ճորտերն ազատագրվեցին, և յերկրագործներն էլ անցան ազատ ու կիսազատ վարձակալության, իսկ սրան ուղեկից եր գյուղացիության՝ ավելի կամ պակաս հողազրկումը։ Յերբ կապիտալիստական տնտեսության ծագելով ապրանքային շրջանառությունը ընդարձակվեց, այս ունեցավ միևնույն հետևանքները, միայն անհամեմատ ավելի լայն չափերով։ Այնտեղ, վորտեղ ճորտային իրավունքն ավելի վաղ եր ընկել, այնտեղ շարունակվում եր թե գյուղացիության հողազրկումը և թե մանր յերկրագործական տնտեսությունների՝ խոշոր վարձակալությամբ փոխարինումը։ Այնտեղ, վորտեղ ճորտային հարաբերությունները դեռ պահպանվում էյին, նրանք արագ սկսեցին քայքայվել։

Արդյունաբերության արագընթաց առաջադիմությունները մի անդամից բարձրացրին հում նյութի, վինչպես և ուտելու մթերքների պահանջը, յերբ արդյունաբերական աղգաբնակությունն ավելացավ ի հաշիվ յերկրագործականի։ XVIII դարի վերջում ու XIX-ի առաջին տասնամյակներում Անգլիայում նորից ուժեղացավ հողերի «ցանկապատումը», ինչպես և կալվածները մանր վարձակալ-ֆերմերներից «ժաքրելը»։ Հափշտակած ու «մաքրած» հողերի վրա սկսում են վարել վոչխարաբուծական կամ թե չէ խոշոր յերկրագործական տնտեսություններ։ Ընդամին վարելահողերի ընդհանուր քանակը կրճատվում է։ Այսպիսով այն չափով, վորչափով մեծանում է արդյունաբերական աղգաբնակությունն ի հաշիվ յերկրագործականի, վորչափով բուն յերկրագործական տնտեսությունից անցնում են արդյունաբերական ըսպառման համար անհրաժեշտ հում նյութերի արտադրության, հացահատիկների մշակությունը նկատելի կերպով նվազում է և հետզհետե ավելի ու ավելի անբավարար դառնում։

Սրա հետ միաժամանակ արդյունաբերական յերկրներն սկսում են ներմուծվող հացահատիկի կարիք զգալ, իսկ այս բանը իր հերթին հացահատիկի արտադրություն և առաջ բերում մանավանդ հեռավոր յերկրներում։ Ամեն մի քայլափոխ, վոր գյուղատնտեսական արդյունքները գրավում, քաշում և ապրանքային փոխանակության մեջ, վերջիվերջո միևնույն հետևանքների յե հասցնում, ինչ վոր յեղել եր յեվրոպական առաջադեմ յերկրներում, և ամենից առաջ քայքայում և ճորտային տնտեսությունը։ Գերմանիայում ու Ավստրիայում գյուղացիների ազատագրությունն ավարտվեց XIX դարի առաջին կեսում միայն։ Ռուսաստանում ճորտային տնտեսության քայքայումը, վոր գլխավորապես գյուղացիներին դրամական հարկատվության յենթարկելով եր արտահայտվում, սկզբնապես –ույն չափեր ընդունեց հյուսիսային արդյունաբերական նահանգներում միայն։ Ընդհակառակը, կենտրոնական ու հարավային բուն յերկրագործական նահանգներում ճորտատիրության մնացորդները պահպանվեցին գյուղացիների ազատագրության մասին 1861 թվին հրատարակած ընդհանուր որենքից հետո յել հետևյալ կերպարանքով. գյուղացիք կալվածատերերից վարձակալած հողի համար պարտավորվում եյին աշխատելու կալվածատերերի հողերի վրա և կամ ընարդյունքով կամ դրամով բարձր վճար տալու։

Այսպիսով անազատ ճորտային աշխատանքը, վոր կապիտալիստական տնտեսության հետ միանգամայն անհարիր և, ամենուրեք չքանում եր։ Մոչոր հողատերերը կամ իրենք են ազատ վարձու աշխատանքի վրա հիմնված կապիտալիստական տնտեսություն վարում, կամ իրենց հողերը հանձնում են վարձակալների՝ բավականանալով հողային րենտա ստանալով (ամեն մի անաշխատ յեկամուտ կոչվում է րենտա)։ Հողի հասութաբերությունն ընդամին և նրանից ստացած կալութավարձի չափերը տատանվում են, նայած հողի պտղաբերության ու մշակված լինելու աստիճանին և վերջապես այն շուկաների շատ կամ քիչ մոտիկ լինելուն, վորոնք ապահովում են գյուղատնտեսական արդյունքների վաճառքը [1])։

---

1) *Ռենտան (ընավարձը) հավելյալ արժեքի այն մասն է, վոր գիջում են հողատիրոջը յեվ վորը կազմում է մի զերվաստակ (сверхприбыль), բացի այն վաստակից, վոր ստանում է հողի վարձակալը։ Այսպիսով արդյունքի գինը կազմվում է արտադրության ծախքերից ու հավելյալ արժեքից, վորը իր հերթին տրոհվում է վարձակալի միջին վաստակի ու հողատիրոջը վճարվող ռենտայի։ Սակայն զանազան հողերի հասութաբերությունը միշտ չի լինում յեվ փոփոխվում է՝ նայած հողերի պտղաբեր լինելուն ու հացահատիկի՝ շուկաներին շատ կամ քիչ մոտիկ լինելուն, վորովհետև շուկայի հեռավորության հետ փոխադրածախսի (провоз) արժեքը մեծանում է, հետևաբար ավելանում է արդյունքի ինքնարժեքն էլ։ Ընդամին վարձակալը պետք է բավականանա նա տվյալ վայրին ընկնող միջին վաստակով յեվ ամբողջ ավելցուկն, իբրև ռենտա, գիջի հողատիրոջը։ Եթե վարձակալը կամենա ավելի վաստակ ստանալ, այն ժամանակ մյուս մրցորդները բավականանալով վարձակալությունից ստացվող սովորական*

Առաջադեմ արդյունաբերական յերկրներում կապիտալիստական տնտեսության զարգանալով վորքան ավելի յե սկսում ներմուծվող հացահատիկի կարիք զգացվել, համաշխարհային շուկայում այնքան ավելի վորոշ և հանդես գալիս յերկրների՝ յերկու խմբի բաժանվելը. յերկրների մի խումբ, վոր ցորեն և ներմուծում և արդյունաբերական արդյունքներ և արտահանում և հողագործական յերկրներ, վորոնք հացահատիկ են արտահանում: Միևնույն ժամանակ գյուղատնտեսական շուկան հետզհետե ավելի յե լայնանում և ավելի բազմաթիվ հետաքրքրաց մարզեր են ձգվում, ընկնում ապրաքային պտույտի մեջ: Այժմ յերկրագնդիս բոլոր մասերից հացահատիկ և բերվում Ցեվրոպա: Այսպիսով գյուղատնտեսական արդյունքների առևտուրը նույնպիսի համաշխարհային չափեր և ընդունում, ինչպես և արդյունաբերական արդյունքների առևտուրը:

2. ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱԴԻՄՈՒԹՅՈՒՆԸ:—ԽՈՇՈՐ ՈՒ ՄԱՆՐ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ: Գյուղատնտեսական շուկայի լայնա-

---

վաստակով կհամաձայնվեին ավելի բարձր ռենտա վճարելու: Հասույթի այն ավելացուկը, վոր ստացվում և ավելի պտղաբեր լինելու հետևանքով կամ շուկային ավելի մոտ լինելու հետևանքով յեվ վորը հողատիրոջն և գիջվում, կազմում և այսպես կոչված տարբերական (դիֆֆերենցիալ) ռենտան, այսինքն՝ մի ռենտա, վոր տարբերվում և՝ նայած վերոհիշյալ պայմաններին: Սակայն այն հողամասի տերն ել, վոր նվազագույն հասույթ և բերում, նմանապես նկատի ունի ռենտա ստանալ, թեկուզ քիչ: Նվազագույն հասութաբերություն ունեցող հողերից ստացած այսպիսի ցածր ռենտան կոչվում և բացարձակ ռենտա: Այսպիսով, սովորական ռենտան կազմվում և բացարձակ ռենտայից ու տարբերականից, վորը հողամասի հասութաբերության աստիճանով և վորոշվում: Ունենք որինակի համար յերեք տնտեսություն, վորոնք հողամասերի մեծությամբ ու ծախքերով հավասար են իրար (որինակին պարզ կերպարանք տալու նպատակով շուկայից ունեցած հեռավորությունները հավասար ենք ընդունում): Մի տնտեսությունը, վոր տվյալ վայրի պայմանների տեսակետից ամենավատ դրության մեջ և գտնվում յեվ վորն այսպիսով միայն բացարձակ ռենտա յե բերում, տալիս և 500 փութ ցորեն, մյուսը՝ 600 փութ, յերրորդը՝ 800 փութ: Արտադրության ծախքերն այս յերեք դեպքում ել 600 ռուբլի յե: Եթե շուկային գինը 1 ռ. 50 կ. և փթին, ապա ցորենների վաճառքից ստացած գումարը կլինի 750, 900 ու 1200 ռուբլի, իսկ զուտ հասույթը՝ 150, 300 ու 600 ռուբլի: Թող միջին վաստակը հավասար լինի 15%-ի, այն ժամանակ 600 ռուբլու վաստակը կլինի 90 ռուբլի. այս դեպքում վարձակալի, իբրև վաստակ, ստացած 90 ռուբլին զուտ հասույթից հանելուց հետո առաջին, վատ հողամասի տերը կստանա միայն բացարձակ ռենտա, վոր հավասար կլինի 60 ռուբլու, յերկրորդինը՝ 210 ռ., վորից 60 ռ. բացարձակ ռենտա ու 150 ռ. տարբերական ռենտա, իսկ յերրորդ հողամասի տերը կստանա 510 ռուբլի, 60 ռ. բացարձակ ռենտա ու 450 ռ. տարբերական ռենտա: Խոշոր կապիտալիստական վարձակալությունից, վորի նպատակն ամենից առաջ վաստակ կորզելն և, պետք և տարբերել այսպես կոչված պաբենարարական վարձակալությունը (продовольственная аренда), յերբ գյուղացիք հող են վերցնում իրենց կերակրելու նպատակով («պարենավորման» համար, այստեղից ել ծագում և նրանց անունն ել): Գյուղացին հողատիրոջը տալիս և վոչ միայն զերվաստակն, այլև ամբողջ վաստակն, իսկ հաճախ, բացի սրանցից, անհրաժեշտ արդյունքների մի մասն ել՝ իր պահանջները սահմանափակելով ծայր աստիճան, վորը հազիվ նրան հնարավորություն և տալիս գոյություն պահպանել ընտանիքով հանդերձ:

նալու հետ միասին գյուղական տնտեսության ասպարեզում ել նկատելի առաջադիմություն է սկսվում. ճահիճները չորացնում են, և անջրդի տարածությունները՝ վոռոգում, պարապուտները (пустырь) ու վատթարագույն հողերը մշակում։ XIX դարի կիսից բնական պարարտացման կողքին լայն չափերով տարածվում են զանազան արհեստական քիմիական ու հանքային պարարտացուցիչները, կալիումային աղեր ու սուպերֆոսֆատներ և այլն։ Գյուղական տնտեսության մեջ ել անցնում են մշակման մեքենայինյ եղանակին. հայտնվում են շոգե, ապա ելեկտրական գութանները, սերմիչ, հնձող, խուրձ կապող, կալսող, երանող, խոտ հարող, փոցխող մեքենաները և այլն։ Ռուսաստանում գյուղատնտեսական մեքենաները լայն չափով տարածվել սկսեցին 1905 թվականի հեղափոխությունից հետո միայն։ Սակայն Ցեվրոպայում մեքենաների տարածվելուն արգելք եր լինում այն, վոր անցյալ ժամանակներից ժառանգություն մնալով հողային սեփականությունը մանր կտորների յեր բաժանվել, և գերիշխում եյին այսպես կոչված գաճաճային» տնտեսությունները, վորոնցում մեքենաներ կիրարկելը հնարավոր չե։ Ահա թե ինչն է պատճառը, վոր մեքենաների գործածությունը Հյուսիսային Ամերիկայի ու գաղութային յերկրների կուսական տարածությունների մշակման ասպարեզում ավելի լայն չափեր է ընդունել, քան Ցեվրոպայում։ Բուն յերկրագործական մշակույթների առաջադիմությանը զուգընթաց գյուղական տնտեսության մյուս յերկրորդական ճյուղերն ել զարգացան—կաթնատնտեսությունը, ընտանի թռչունների բուծումը, բանջարաբուծությունը, պտղաբուծությունը և այլն։

Ցերբ գյուղատնտեսական արտադրությունը սեփական սպառման համար կատարվող արտադրությունից դառնում է արտադրություն շուկայի համար, գյուղական տնտեսության ասպարեզում ել ազատ մրցման հարաբերություններն առաջին շարքն են մղվում։ Այստեղ ել, ինչպես և արդյունաբերական մրցման ժամանակ, կռիվը տեղի յե ունենում վոչ միայն առանձին արտադրողների միջև, այլև արտադրողների ամբողջ դասակարգերի միջև, խոշոր ու մանր, կալվածատիրական ու գյուղացիական տնտեսությունների միջև։ Գյուղատնտեսական արտադրության ասպարեզում ել խոշոր ձեռնարկությունները միևնույն առավելություններն ունեն, ինչ վոր արդյունաբերության մեջ. արտադրության միջոցների, շենքերի, ծառայողների ու բանվորների թվի խնայողություն, մեքենաների գործադրության առավել հնարավորություն (միքանի մեքենաներ, ինչպես, որինակ, շոգե ու ելեկտրական գութաններն ու կալսիչները, բացառապես ավելի խոշոր տնտեսությունների մեջ միայն կարող են գործադրվել)։

Սակայն խոշոր յերկրագործական տնտեսությունները այսպես լրիվ ու այնքան արագ հաղթանակ չեն տանում ու դուրս չեն մղում մանրները, ինչպես հաղթանակում եր խոշոր արդյունաբերությունն ար-

հետի հանդեպ։ Մանր յերկրագործական տնտեսության համեմատաբար այսպես դիմացկուն լինելը մի շարք պատճառներ ուներ։ Ամենից առաջ գյուղացին շուկայից այն աստիճան կախում չունի, ինչպես արհեստավորը։ Նրա տնտեսությունը դեռ շարունակում է գլխավորապես սպառողական լինել, այն է՝ բավարարել սեփական պահանջները։ Յեթե նա մի բան ծախում է, ապա իր արդյունքների մի մասն է միայն վաճառում, ըստ որում վաստակի կարիք չզգալով՝ գյուղացին կարող է իր արդյունքներն ավելի ցած գներով ծախել։ Բացի սրանից՝ գյուղացու առջև ավելի ընդարձակ հնարավորություններ են տարածվում, քան արհեստավորի, որը մի որոշ մասնագիտությամբ է զբաղված։ Յերբ գյուղացիական տնտեսությունը վտարվում է հացահատիկների առևտրի ասպարեզից, ապա հնարավորություն ունի ձուերի, յուղի, բանջարեղենի առևտրին, այլ տնտեսական յերկրորդական ճյուղերի ուրիշ արդյունքների առևտրին անցնելու, ճյուղեր, որոնցում մեքենաներ գործածելն անհնար է, և որոնցում խոշոր տնտեսությունն ընդհանրապես մեծ առավելություններ չունի։

Խոշոր տնտեսությունների տարածման մյուս արգելքը արևմտյան յեվրոպական պետություններում այն է, որ հողային-տարածությունը սահմանափակ է և մանր կտորների յե բաժանված բազմաթիվ մանր սեփականատերերի միջև։ Այս պատճառով էլ խոշոր ձեռնարկություններն այնպես անսահմանափակ ու անարգել կերպով չեն կարող ծագել, ինչպես արդյունաբերության մեջ։ Խոշոր հողային տիրապետությունները ընդարձակվել կարող են միայն ի հաշիվ մանր տնտեսությունների՝ վերջիններիս վոչնչացման միջոցով, իսկ մանր տնտեսություններն են հենց, վոր աչքի յեն ընկնում, ինչպես քիչ առաջ ասացինք, մեծ դիմացկունությամբ։ Իսկ գյուղական մանր արտադրողներին իրենց հողամասերից բռնի «մաքրելու» ու հեռացնելու յեղանակները կապիտալիստական հասարակության մեջ այլևս անգործադրելի յեն շնորհիվ այն ակնածության, վոր հասարակությունն զգում է մասնավոր սեփականության հանդեպ։

Հենց մեքենաների գործադրությունն իսկ գյուղական տնտեսության մեջ այնպիսի առավելություններ չի ընձեռում, ինչպես խոշոր արդյունաբերության մեջ։ Գյուղատնտեսական մեքենաներն իրենց կազմությամբ անհամեմատ ավելի պարզ են ու գներով մատչելի, քան արդյունաբերության մեջ կիրարկվող մեքենաները։ Գյուղատնտեսական մեքենաները շարժվում են վոչ թե շոգու ուժով, այլ լծկան անասնի կամ նույնիսկ մարդու ուժով։ Ահա թե ինչու, միքանի առանձին բացառությունները չհաշված, նրանք գործադրվում են նաև մանր տնտեսությունների մեջ, թեև հարաբերաբար փոքր քանակով։ Միևնույն ժամանակ ավելի պարզ ու մատչելի լինելով՝ գյուղատնտեսական մեքենաներն այնպիսի վիթխարի չափերով չեն բարձրացնում աշխատանքի արտադրողականությունն ամենևին, ինչպես մեքենային յեղանակն

արդյունաբերության մեջ։ Բացի սրանից, յերկրագործության մեջ արտադրողական գործունեության բուն իսկ հետևանքները դեռ շարունակում են կախումն ունենալ վոչ այնքան մարդից, վորքան հողի վորակից ու կլիմայից պայմաններից, և արդեն հենց միայն այս պատճառով աշխատանքի արտադրողականության բարձրացումը համեմատաբար սահմանափակ չափով և հնարավոր։ Վերջապես խոշոր ու մանր տնտեսության մրցման մասին խոսելիս անհրաժեշտ է տարբերել կապիտալիստական տիպի խոշոր տնտեսություններն ու հին ֆեոդալական-ճորտային տնտեսությունները։ Մինչդեռ կապիտալիստական յերկրագործական տնտեսության ծագումն ու աճումը կապ ունի գյուղատնտեսական առաջադիմության հետ, միևնույն այս գյուղատնտեսական առաջադիմությունը քայքայում է ճորտային տնտեսությունները, վորի հետևանքով սրանք հաճախ սրոհվում են ավելի փոքր տնտեսական միավորների։

Այս բոլոր պայմանների շնորհիվ Յեվրոպայում գյուղատնտեսական խոշոր ձեռնարկությունների աճումը խափանվում է և համեմատաբար դանդաղ առաջ գնում։ Ընդհակառակը, Հ.-Ա. Միացյալ Նահանգներում գյուղական տնտեսության զարգացումն ավելի անարգել է կատարվում, ուստի և այնտեղ միաժամանակ նկատելի յեն թե մեքենաների կիրարկման ու թե գյուղատնտեսական ձեռնարկությունների թվի ու քանակի աճումն։ Ամերիկայում մշակվող հողերի կեսի չափ տարածությունը բռնում են այն խոշոր տնտեսությունները, վորոնք 100 հեկտարից ավելի ունեն (հեկտարը դեսյատինից մի քիչ պակաս է), այն ինչ նույնիսկ Անգլիայում խոշոր տնտեսությունները գրավում են ամբողջ մշակելի տարածության 30%-ից վոչ ավելի, իսկ Գերմանիայում 22%-ը միայն։ Միացյալ Նահանգներում տնտեսության միջին չափը 60 հեկտարի յե հավասար, Անգլիայում 25 հեկտարի, Ֆրանսիայում 8,7, իսկ Գերմանիայում միայն 5.5 հեկտարի[1])։

---

1) Անցյալ դարի 90-ական թվականներից սկսած, գյուղական տնտեսության զարգացման խնդիրը բուն քննության առարկա յեր գլխավորապես տնտեսագիտական այն գրականության մեջ, վոր սոցիալական ուղղություն ուներ։ Այն հանգամանքը, վոր խոշոր արտադրությունը համեմատաբար դանդաղ ներ թափանցում յերկրագործական տնտեսության ասպարեզը, ծառայում ներ իբրև հիմունք այն պնդման, թե գյուղական տնտեսության մեջ, արդյունաբերության հակառակ, առավելությունը մանր տնտեսության կողմն է, ուստի յեվ նկատելի չեն մանր տնտեսության խոշոր ձեռնարկությունների կողմից վտարվելը։ Այս տեսակետի վրա կանգնած են Հերցը, Դավիդը, Հատտին Ռուսաստանում՝ Բուլգակովը, Չերնովն ու նարոդնիկական բանակի մյուս ներկայացուցիչները։ Հակառակ տեսակետը, վոր ընդունում է, թե գյուղական տնտեսության ասպարեզում ել խոշոր տնտեսական ձեվերի թեկուզ դանդաղ, բայց յեվ այնպես գերակշռող զարգացման տենդենցիա գոյություն ունի, դավանում են Կաուցկին, Կրժիվիցկին, Ռուսաստանում՝ Պլեխանովը, Վլ. Իլյինը, Պ. Պ. Մասլովը, Ֆիլիպ-Յենոտայեվսկին ու տնտեսագիտական գրականության մեջ մարքսիստական ուղղության ներկայացուցիչներն ընդհանրապես։

3. ՀԱՑԱՀԱՏԻԿՆԵՐԻ ՄՐՑՈՒՄՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՑԻՆ ՇՈՒԿԱՑՈՒՄ։

Ցերկրագործական տնտեսության զարգացման ազատ պայմանները, որոնք անցյալի վոչ մի ինացորդից չեն նեղվում ու ճնշվում, կապիտալիստական տիպի խոշոր տնտեսությունների աճում, վերջապես, կուսական տափաստանների պտղաբեր հող,—գաղութային յերկրներն ունեյին այս առավելությունները, որոնց հետևանքները շուտով յերեվան յեկան։ Ամերիկայի, Արգենտինայի, Ավստրալիայի հացահատիկը հեղեղում է յեվրոպական շուկաները և անցյալ դարի 70-ական թվականներից սկսած անդրովկյանյան յերկրների մրցումն ավելի սաստիկ ու նկատելիորեն զգալի յե դարձնում իր գոյությունը։ Միաժամանակ շատանում եր հացահատիկների ներմուծումը Ռուսաստանից ու Արևելյան Հնդկաստանից ել։ Մի կողմից՝ կապիտալիստական տիպի խոշոր տնտեսությունների արագ զարգացումը Նովորոսսիյսկի ծովամերձ տափաստաններում, մյուս կողմից գյուղացիական հացահատիկի չափազանց ցածր գները Ռուսաստանին հնարավորություն եյին տալիս հացահատիկի միջազգային շուկայում մրցելու անդրովկյանյան յերկրների հետ։

Ռուսական ու անդրովկյանյան հացահատիկների սաստկացող մրցումը իսկական գյուղատնտեսական ճգնաժամ առաջացրեց Յեվրոպայում։ Հացահատկի գները իջան, հողի գները ու հողային ռենտան նույնպես ընկան։ Սրա հետ կապ ունենալով՝ հացահատկի արտադրությունն ու ցանքսերի տարածությունը կրճատվեց. առանձնապես նկատելի կրճատում տեղի ունեցավ Անգլիայում, վորտեղ անասնապահությունն սկսեց արագ տարածվել ի հաշիվ յերկրագործական մշակույթների։ Անդրովկյանյան հացահատկի մրցումն ամենից առաջ Յեվրոպայի խոշոր գյուղական տնտեսության վիճակի վրա ազդեց։ Գյուղացիական մանր տնտեսությունը, վոր ավելի քիչ և զգում շուկայի տատանումները, ճգնաժամին ավելի հեշտ դիմացավ։ Ճգնաժամի հետևանքով գյուղատնտեսական խոշոր ձեռնարկությունների աճումը կանգ առավ, իսկ յեվրոպական մի քանի պետությունների մեջ, որինակ, Անգլիայում ու Գերմանիայում, խոշոր ձեռնարկությունների թիվը նույնիսկ կրճատվեց մի քիչ։ Յերկրագործության նվազած հասույթաբերության հետևանքով կապիտալը նկատելիորեն սկսեց դուրս փախչել գյուղական տնտեսությունից, վորպեսզի այլ ասպարեզում իրեն ավելի նպաստավոր գետեղման տեղ գտնե։

ԳԼՈՒԽ ԻՐ.

ԳՅՈՒՂԱՑԻՈՒԹՅԱՆ ՇԵՐՏԱՎՈՐՈՒՄՆ ՈՒ ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ԱՃՈՒՄԸ

1. ՀՈՂԻ ՋՈՐԱՀԱՎԱՔՆ ՈՒ ԳՅՈՒՂԱՑԻՈՒԹՅԱՆ ՇԵՐՏԱՎՈՐՈՒՄԸ։ Յեթե մի ամբողջ շարք պայմանների շնորհիվ յերկրագործական մանր տնտեսությունը խոշոր ձեռնարկություններին դեմ կռվելու ընթացքում ընդհանրապես վորոշ դիմացկունություն ցույց տալիս ել է, սակայն այս հանգամանքը բազմաթիվ ավելի պակաս դիմացկուն գյուղացիական տնտեսություններ չե փրկում քայքայումից և սրանց տերերին՝ գույքի կորստից ու կատարյալ բանվորացումից։ Ապրանքա-կապիտալիստական հարաբերությունների ներխուժումը խախտում եր նախակապիտալիստական կյանքի նահապետական կերտվածքը (уклад), վոչնչացնում եր բնատնտեսական կարգերի վերջին մնացորդները, խարխլում այնտեղ տիրապետող այն հավասարությունը, վոր կար ապրուստի պայմանների մեջ։

Հողը, վոր սերունդների ընթացքում չեր փոխել իր տերերին, այժմ ավելի հաճախ և առուծախսի առարկա դառնում։ Ծորտատեր կալվածատերերը, վորոնք ժամանակակից պայմաններում իրենց տնտեսությունը շարունակելու հնարավորություն չունեն, իրենց կայքերը (владение) վաճառում, վերջացնում են։ Մանր գյուղացիական սեփականությունն ել է իր դիմացկունությունը կորցնում։ Վորքան ավելի յե շարժուն դառնում հողային սեփականությունը, վորքան ավելի յե անապահով դառնում մանր գյուղացիական տնտեսության վիճակը, տնավեր դարձած ու ծայրահեղության դուռը հասած գյուղացիներն այնքան ավելի հաճախ են հարկադրված լինում հրաժեշտ տալու իրենց ժառանգական հողամասերին և վերջիններս վաճառելու ու սրանից հետո սովորաբար թողնելու, լքելու այն վայրը, վորտեղ մինչ այդ արմատակալել հարատևել (насидение) եյին։

Գյուղացիության շերտավորումը, վոր դեռ առևտրական կապիտալիզմի տիրապետության դարաշրջանում եր սկսվել, հիմա միանգամից արագ քայլերով առաջ գնաց։ Մի կողմից կազմվում է դրամական կապիտալի տեր, ունևոր գյուղացիության դասակարգը, գյուղացիական բուրժուազիան։ Այս դասակարգի ներկայացուցիչները հանդես են գալիս վաշխառուների, խանութպանների, տնայնագործական արդյունքների ապրանքառուների, հացահատիկների մանր առևտրականների դերում. սրանք գնում են քայքայված կալվածատերերի ու

գյուղացիների հողերը, սրանց վրա առևտրական տնտեսություն հիմնում և հատկապես շուկա հանելու համար հացահատիկ ու զանազան տնտեսական արդյունքներ արտադրում։ Վարկային ու գյուղատնտեսական ընկերությունների միջոցով միացումն այսպիսի համբաներին (ХОЗЯИН) դյուրություն է տալիս թե վարկ ստանալու և թե իրենց արդյունքները վաճառելու։

Գյուղական բուրժուազիայի հետ մշտամանակ աճում է ընչազրկված պաուպեր գյուղացիների հակադիր դասակարգն էլ (պաուպեր- pauper լատիներեն նշանակում է աղքատ)։ Գյուղացիների հողամասերը բաժանվում են կտորների, մանրանում են, տնտեսությունն ընկնում է, այնինչ հարկային լուծը ծանրանում է և փողի կարիքը մեծանում։ Ջունևոր ու ընչազրկված գյուղացիք ընդամին ավելի ու ավելի յեն քայքայվում, պարտքերի տակ ընկնում և կախումն ունենում իրենց հարուստ համագյուղացիներից։ Վերջիվերջո շատերը հարկադրված են լինում իրենց տնտեսությունները ծախելու, մի կողմ դնելու, մշակ վարձելու կամ անցնելու քաղաք աշխատանքի։ Ռուսաստանում պաուպերը գյուղացիներն իրենց հողաբաժինները մասսայորեն վաճառել սկսեցին 1905 թվականի հեղափոխությունից հետո, յերբ «հողաճոթեր» („прирезка земли“) ստանալու նրանց հույսերն ի դերև յելան։ Միքանի տարվա ընթացքում միլյոնավոր դեհյատին հող անցավ գյուղական աղքատներից գյուղական բուրժուազիայի ձեռքը, վորը յուրաքանչյուր ազատված եր գյուղացիական ու կալվածատիրական հողերի մեծաքանակ գնումով։

2. ՋՈՒՆ ԴԵՊԻ ՔԱՂԱՔ ՈՒ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԱԶԴԱԲՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՃՈՒՄԸ։ Քայքայված գյուղացիության համար անխուսափելի անհրաժեշտություն եր դառնում վորևե ժամանակ զբաղմունք գտնելը։ Յերբ գյուղական տնայնագործական արդյունաբերությունն ընկնում և, և զարգանում խոշոր արդյունաբերությունը, վոր կենտրոնացած եր գլխավորապես քաղաքներում, այն ժամանակ քաղաքը գյուղական աղքաբնակության համար ձգողական կենտրոն է դառնում։ Այստեղ, քաղաքում, պաուպեր գյուղացիներն, ինչպես և լիովին պրոլետար դարձած գյուղացիներն ավելի շատ կարող եյին հույս դնել զբաղմունք գտնելու։ Քաղաքամերձ գյուղացիներն ամեն որ քաղաք են գալիս աշխատանքի՝ յերթևեկությունը յերկաթուղով կատարելով։ Ավելի հեռավոր գյուղերի շինականները, վորոնք վերոհիշյալ հնարավորությունից զուրկ են, ավելի կամ պակաս յերկար ժամանակով, սովորաբար ձմեռային սեզոնին, փոխադրվում են քաղաք՝ ամառը վերադառնալով գյուղ դաշտային աշխատանքների։ Վերջապես շատերը բոլորովին թողնում են յերկրագործությունն ու վերջնականապես տեղափոխվում նախ ամենամոտիկ քաղաքն, իսկ հետո այնտեղից ավելի հեռավոր ու խոշոր քաղաքային կենտրոնները։ Ամենորյա յերթևեկությունները գերակշռում են Արևմտյան Յեվրոպայում, վորտեղ քաղաքներն ավելի

մոտ-մոտ են դասավորված, իսկ սեզոնային տեղափոխությունները՝ Ռուսաստանում, մանավանդ այն նահանգներից, որոնք արդյունաբերական են ու մայրաքաղաքներին մոտիկ։ Կենտրոնական յերկրագործական նահանգներից—Կուրսկի, Տամբովի, Վորոնեժի, Խարկովի ու այլ նահանգներից—գյուղական ազգաբնակության նշանավոր մասն ամառը գնում է հարավ, որտեղ իրեն աշխատանք է գտնում քարածխի հանքերում կամ վարձվում է Նովորոսսիյսկի շրջանի խոշոր տնտեսություններում գյուղատնտեսական աշխատանքներ անելու։

Սակայն աշխատելու նպատակով սեզոնային ժամանակավոր չուն դեպի քաղաք՝ անցողական յերևույթ է, ընդվորում բանը սովորաբար նրանով է վերջանում, որ սեզոնային բանվորը մշտական բանվոր է դառնում և վերջնականապես վերաբնակվում է քաղաքում։

Գաղթը դեպի քաղաք ու քաղաքային ազգաբնակության աճումն ի հաշիվ գյուղականի՝ կապիտալիստական զարգացման ամենացայտուն ու բնորոշ յերևույթներից մեկն է հանդիսանում։ Առանձնապես թափով մեծանում են խոշոր արդյունաբերական կենտրոնները։ Անգլիայում ամենից վաղ առաջադիմեցին արդյունաբերության այնպիսի կենտրոնները, որպիսիք եյին Լիդսը, Շեֆֆիլդը, Բիրմինհեմը, Մանչեստերը, որոնց ազգաբնակությունը հարյուր հիսուն տարվա ընթացքում շատացավ մի քանի տասնյակ անգամ։ Արդյունաբերական քաղաքների ազգաբնակությունն ել ավելի արագ եր աճում Ամերիկայում։ Չիկագոն, որ դեռ անցյալ դարի կեսում հազիվ մի քանի հազար բնակիչ ունեցող եր համարվում, նույն դարի վերջին մեծացավ և դարձավ մի վիթխարի քաղաք յերկու միլյոն ազգաբնակությամբ։ Լոձը (Լեհաստանում), որ բամբակամանածային արդյունքներ եր մատակարարում ամբողջ Ռուսաստանին, դեռ անցյալ դարի 60-ական թվականներին մի աննշան քաղաք եր, այս դարի սկզբին մինչև կես միլյոն բնակիչ ուներ։ Վերջին տասնամյակներում հարավ-արևմտյան Ռուսաստանի քաղաքներն ել նույնպիսի արագ աճում ցույց տվին շնորհիվ այն բանի, որ Ռուսաստանի հարավում զարգանում եր մեծ տաղագործական արդյունաբերությունը։

Արդյունաբերական ամենագլխավոր յերկրների քաղաքային ազգաբնակության աճման մասին կարելի յե դատել՝ տեսնելով, թե ինչպես և աճում ամբողջ ազգաբնակությունը համեմատությամբ քաղաքային ազգաբնակության տոկոսը։ Յուրաքանչյուր հարյուր մարդուց քաղաքներում ապրում եր.

	1854 թ.	1871 թ.	1901 թ.
Անգլիայում	51	62	71
Գերմանիայում	27 (Պրուսիայում)	36	57 (1907 թ.)
Ֆրանսիայում	25	31	41
Հ. Ա. Մ. Նահանգ.	12	21	38։

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.

ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԵՆՏՐՈՆԱՑՈՒՄ. ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ԿԱՊԻՏԱԼԸ

1. ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԵՆՏՐՈՆԱՑՈՒՄԸ (концентрация). Մրցումը, վոր տեղի չե ունենում առանձին ձեռնարկությունների միջև, վերջանում է ավելի խոշորների ու հզորների հաղթանակով։ Արդյունաբերական յուրաքանչյուր ճգնաժամ կորուստ է բերում տասնյակ ու հարյուրավոր ավելի քիչ նշանավոր ու պակաս ապահովված ձեռնարկությունների։ Միևնույն ժամանակ նորածագ ձեռնարկությունների բազմության միջից հարատևում են միայն քչերն, ավելի կենսունակները։ Վորքան բարձր են տեխնիկայի առաջադիմությունները, այնքան հետզհետե ավելի ու ավելի փոքրաթիվ ձեռնարկությունների մեջ է կենտրոնանում արտադրությունը, և միաժամանակ այնքան ավելի կատաղի դառնում մրցումն ու գոյության կռիվն առանձին ձեռնարկությունների միջև։ Այսպիսով, մրցման վերջնական հետևանքը լինում է համակենտրոնացումը, յերբ արտադրությունը կենտրոնանում է և միանում սակավաթիվ ձեռքերում։ Արդյունաբերական առանձին ձեռնարկությունները ընդամին ավելի ու ավելի ընդարձակ ու խոշոր չափեր են ընդունում՝ համախմբելով հազարավոր ու տասնյակ հազարավոր բանվորների։

Արտադրության համակենտրոնացումն ու առանձին ձեռնարկությունների չափերի ընդարձակումն առանձնապես արագ կատարվում է այնպիսի յերիտասարդ ու տնտեսապես քիչ զարգացած յերկրներում, ինչպիսիք են Ռուսաստանը, Հյուսիսային Ամերիկան, գաղութային մարզերը, վորտեղ կապիտալիզմը հանդես է գալիս վոչ թե իբրև տնտեսական յերկարատև զարգացման պտուղ, այլ սածիլ (շիթիլ) է արվում կուսական անարատ հողի վրա, և վորտեղ, հետևաբար, խոշոր արտադրությունը տարածվում է համարյա անարգել կերպով և տեղական մանր արդյունաբերության կողմից դիմադրության չե հանդիպում [1]։

---

1) 50-ից ավելի բանվոր ունեցող յուրաքանչյուր մի ձեռնարկության միջին հաշվով ընկնում է Ռուսաստանում՝ 290—300 բանվոր, վոչ պակաս հետևյալ հաստատություններում՝ Ավստրիայում, 185, Գերմանիայում, 155, Ֆրանսիայում ու Անգլիայում՝ ել ավելի պակաս։ Թե վորքան արագ է կատարվում արտադրության համակենտ-

Ռուսաստանում 1,000 ու ավելի բանվոր ունեցող ձեռնարկությունների մեջ, որոնք գործարանային վերատեսչության յենթակա ձեռնարկությունների հազիվ 2%-ն էին կազմում, պատերազմից առաջ 1913 թվականին աշխատում էր ամբողջ բանվորության մինչև 40%-ը։ Հ.–Ա. Միացյալ Նահանգների 3,000 խոշորագույն ձեռնարկություններում կենտրոնացած է բանվորների ընդհանուր թվի մոտ յերրորդական մասը։ Գերմանիայում համակենտրոնացումն անհամեմատ թույլ է. այստեղ այսպիսի խոշորագույն ձեռնարկությունների մեջ աշխատում են բանվորների 10%-ից վոչ ավելի։

Սակայն համակենտրոնացումն արտահայտվում է վոչ միայն ընդանով, վոր առանձին ձեռնարկությունների չափերը մեծանում են, այլ և այսպես կոչված կոմբինացիայով (համակցումով), յերբ արդյունաբերության զանազան ճյուղեր միացնում են մի ձեռնարկության մեջ։ Ցուրաքանչյուր խոշոր ձեռնարկություն ձգտում է, վոր ինքը արդյունահանե (добывать) իրեն անհրաժեշտ հում նյութը և կատարե նրա սկզբնական մշակումը, ինչպես և վերամշակե հում նյութի այն մասը, վորն արտադրության տվյալ ճյուղին պիտանի չե, բայց կարող է ոգտագործվել ուրիշ նպատակներով։ Մետաղագործական խոշոր գործարանները իրենք են հայթայթում իրենց հանքանյութը (руда), հալում, դարձնում են չուգուն, չուգունը վերամշակում, անում են յերկաթ ու պողպատ, յերկաթե զանազան արդյունքներ շինում ու փաթթոցելու (упаковочный) նյութեղեն պատրաստում։ Բացի սրանից, նրանք հաճախ ունենում են սեփական քարածխի հանքեր, յերկաթուղիներ, նավահանգիստներ։ Ճիշտ նույն կերպ էլ բամբակամանածային գործարանները ձեռք են բերում սեփական պլանտացիաներ, և շաքարի գործարաններն էլ սովորաբար ունենում են ճակնդեղի ու շաքարեղեգնի սեփական պլանտացիաներ։

2. ԱԿՑԻՈՆԵՐԱԿԱՆ ԶԵՌՆԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ։ Արդյունաբերական ձեռնարկությունները վորքան ավելի խոշոր ու ընդարձակ չափեր են ընդունում, այնքան ավելի դժվարանում է գործի անմիջական հսկումն ու ղեկավարությունը։ Միևնույն ժամանակ ձեռնարկությունների չափերը թույլ են տալիս ծառայողների մի ամբողջ շտաբ պահել, և ահա ժամանակի ընթացքում ձեռնարկությունը կառավարելու պարտականությունների ավելի ու ավելի շատ մասն և հատուկ ծառայողների վրա դրվում հետզհետե, վորով բուն իսկ ձեռնարկուտերը գործը ղեկավարելու ասպարեզում ավելորդ և դառնում։ Մյուս կողմից արդի

բոնացումը Ռուսաստանի մեջ, կարելի յե տեսնել 1900 ու 1913 թ. թ. տվյալների համեմատությունից։ Մինչդեռ ֆաբրիկային վերատեսչության յենթակա ձեռնարկությունների ընդհանուր թիվն այս տարիներում կրճատվել էր 1,9%-ով (18-ից իջել էր 17,877-ի), բանվորների թիվը նույն տարիներում ավելացել էր 37%-ով (1,646,641-ից բարձրացել էր 2,319,577-ի)։ Միջին թվով յուրաքանչյուր մի ձեռնարկության ընկնում է 1900 թվին 93 մարդ, 1913 թվին 130։

հակայական ձեռնարկությունների պահանջած վիթխարի ծախսերն առանձին ձեռնարկու կապիտալիստի ուժերից վեր են հանդիսանում։

Այս բոլոր պայմանների շնորհիվ, միանձնյա ձեռնարկությունների փոխարեն առաջ և մղվում ընկերովի ձեռնարկությունների մի նոր ձև, ընկերություններ, որոնց կապիտալները կազմվում են մի-քանի փայատերերի ավանդներից (вклад)։ Այս կարգի ձեռնարկությունների ամենազարգացած ձևը ակցիոներական ձեռնարկությունն է։ Նորակազմ ակցիոներական ընկերությունները բաց են թողնում շատ կամ քիչ քանակություն իրենց թղթերից, ակցիաներից, որոնցից ունենալն իրավունք է տալիս վաստակի բաժնին մասնակցելու և ստանալու վաստակամաս (дивиденд), մի մաս այն գումարից, որ տրվում է ակցիոներներին միմյանց միջև բաժանելու իրենց ակցիաների արժեքի համաձայն։ Ակցիաների վաճառքից ստացած գումարներից ձեռնարկության սկզբնական դրամագլուխն է կազմվում։ Գործող ձեռնարկությունները բաց են թողնում լրացուցիչ ակցիաներ էլ։

Ձեռնարկությունների միանձնյա տերերի հակառակ, ակցիաներ ունեցողները ձեռնարկության մեջ այլևս ոչ մի իրական մասնակցություն չեն ունենում արդեն։ Միևնույն անհատը կարող է մի-քանի ու նույնիսկ բազմաթիվ ձեռնարկությունների ակցիաներ ունենալ։ Ակցիաները վաճառվում ու վերավաճառվում են և այսպիսով շարունակ փոխում են իրենց տերերին։ Ակցիաներ վաճառելու տեղը բորսան է։ Առաջ, առևտրական կապիտալիզմի դարաշրջանում, բորսայում պետական փոխառության թղթերն ու առևտրական ընկերությունների ակցիաներն էին շրջան գործում, իսկ ներկայումս՝ գլխավորապես պետական արժեթղթերը, որոնց համար մշտական տոկոս և վճարվում, և արդյունաբերական ձեռնարկությունների ակցիաները, որոնց վաստակամասը (дивиденд) փոխվում է, նայած առանձին ձեռնարկությունների գործերի դրությանը։ Յուրաքանչյուր տվյալ ձեռնարկության ակցիաների բորսային գինը կախված է նրա բերած վաստակի չափերից ու նրա տված վաստակամասի բարձրությունից։ Վաստակի բարձրանալու կամ իջնելու համար և սրան համապատասխան վաստակամասի բարձրանալու կամ ընկնելու համեմատ բարձրանում կամ ընկնում է նաև այն գինը, որ առանձին ձեռնարկությունների ակցիաներ ունին բորսայում։ Բորսան համաշխարհային շուկայի գործերի վիճակի ամենազգայուն արտահայտիչն է։ Ամեն մի խոշոր տնտեսական յերևույթ ճգնաժամի սկսկալություն, առանձին ձեռնարկությունների կոտը ընկնել, հացահատիկների լավ կամ վատ բերք, ինչպես և այնպիսի քաղաքական դեպքեր, որոնք սպառնում են իրերի կանոնավոր ընթացքը խանգարել, առաջ են բերում բորսային արժեքների մասնակի կամ ընդհանուր անկում։

Ներկայումս միանձնյա ձեռնարկությունները համարյա լիովին վտարված են ձեռնարկությունների ակցիոներական ձևի կողմից։ Առա-

ջուց հիմնադրված միանձնյա ձեռնարկությունների յել մեծամասնությունը նույնպես ավելացնում է իր կապիտալներն ակցիաներ բաց թողնելու միջոցով և այսպիսով վերջիվերջո ակցիոներական ձեռնարկություն դառնում։ 1912 թվականին յերկրագնդիս վրա շրջանառության մեջ յեղող արժեթղթերի ընդհանուր գումարը հասնում եր 850 միլյարդ ռուբլու, վորի թվում 500 միլյարդից ավելին գտնվում եր չորս առաջնակարգ յերկրներում—Մեծ Բրիտանիայում, Հ.—Ա. Միացյալ Նահանգներում, Ֆրանսիայում ու Գերմանիայում։ Ֆրանսիայում սրա ամբողջ ազգային հարստության մեկ յերրորդական մասը կենտրոնացրած է արժեթղթերի մեջ, Գերմանիայում՝ 25—30%-ը, Անգլիայում՝ նույնիսկ 40%-ը։

3. ԲԱՆԿԵՐԸ—ՊԱՍՍԻՎ ՈՒ ԱԿՏԻՎ ՈՊԵՐԱՑԻԱՆԵՐԸ։ Վերջիվերջո բանից դուրս ե գալիս, վոր ակցիաներ բաց թողնելու միջոցով կապիտալներ գոյացնելու սիստեմն էլ անբավարար ե։ Այն ժամանակ առաջին շարքն ե մղվում դերը բանկերի, վորոնք այն ջրամբարներն են, ուր ամենից առաջ թափվում են բոլոր դրամական ազատ միջոցները։ Ինչպես գիտենք, բանկերը խոշոր նշանակություն ստացան դեռ միջնադարյան առևտրի մեջ։ Սակայն բանկերն այն ժամանակ գլխավորապես դրամական հիմնարկություններ եյին, վորոնք հանդես եյին գալիս, իբրև միջնորդ, դրամական վճարումներ կատարելու միջոցին։ Սրանք վաճառականներից փող եյին պահ ընդունում, նրբանց անունից վճարքներ եյին անում, նրանց հարկավոր դրամները փոխադրում այլ քաղաքներ։ Ընդամին բանկ դրած գումարները պետք ե անձեռնմխելի մնային, և բանկերը յեթե այս գումարներով առևտրական ու վարկային ոպերացիաներ կատարում էլ եյին՝ վարկատրելով (кредитовать) գլխավորապես թագավորներին, ապա այս բանը նրանց կողմից ավելի շատ չարաշահություն (злоупотребление) եր, քան ընդհանուր կանոն։ Դեռևս XVII ու XVIII դարերում այն ժամանակվա խոշորագույն բանկերը—Ռիալտոն Վենետիկում ու Ամստերդամինը—ավանդային գումարներն իրավունք չունեյին փոխ տալու և ընդհանրապես այն գումարները պտույտի բաց թողնելու։

Նախընթաց ժամանակվա բանկերի հակառակ, արդի բանկերն ամենից առաջ հենց վարկային բանկեր են, վորոնք դրամական միջոցներ են կուտակում հատկապես այն նպատակով, վոր այս միջոցները փոխառուական ու այլ կարգի վարկային ոպերացիաների համար գործածեն։ Վարկի կարիքը յերբեք այնպես մեծ չի յեղել, ինչպես արդի կապիտալիստական դարաշրջանում։ Ձեռնարկությունների վիթխարի չափերը պահանջում են, վոր ահագին դրամական կապիտալներ ծախսվին, իսկ առանձին ձեռնարկուների դրպանում այլևս այսպիսի կապիտալներ չկան։ Մյուս կողմից՝ խոշոր ձեռնարկությունների փողի կարիքն իսկ վոչ համաչափ ե լինում ու վոչ էլ մշտական։ Դրամի պահանջի ու առաջարկի միջև յեղած այս անհավասարակշիռ վիճակի հե-

տևանքով ձեռնարկուի մոտ կամ ազատ միջոցների ավելցուկ է լինում և կամ նրանց պակասություն է զգացվում։ Առաջին դեպքում նա ազատ դումարը բանկն է մուծում, յերկրորդում, ընդհակառակն, վարկատրվում է (кредитоваться) բանկից, այսինքն բանկից փոխ է վերցնում իրեն անհրաժեշտ միջոցները։ Բանկերի այս յերկակի կոչման համաձայն (յերկրի դրամական ազատ միջոցներն իր կողմը ձգել ու սրանց արտադրողական գետեղում (производительное помещение) ընձեռնել՝ արդյունաբերողներին վարկատրելու միջոցով) բանկային բոլոր ոպերացիաները բաժանվում են յերկու կարգի. պասիվ, վոր վերաբերում է կապիտալներ քաշելուն ու ակտիվ, վոր վերաբերում է սրանք ձեռնարկուների միջև բաշխելուն։

Առաջին տեսակի գործառնություններին պատկանում են. 1) ավանդներ ընդունելը։ Ավանդները լինում են ժամկետավոր, վորոշ ժամանակով, կամ ավելի հաճախ՝ անժամկետ ավանդներ, այն է՝ այսպես կոչված «ընթացիկ հաշվով» մուծանքներ (взносы), վոր ավանդատուն միշտ կարող է յետ պահանջել մաս-մաս կամ լիովին։ Ընդամին ավանդատները փողն ստանում է կամ անձամբ կամ թե պահանջագրով և ուղում—իր ստորագրությամբ ուրիշի անունին վորոշ դումարի չեկ և գրում։ Բանկերն ստացած ավանդների համեմատ վորոշ տոկոս են վճարում, վոր սովորաբար մեծ չե լինում։ Բանկը տոկոսը բարձրացնելով կամ իջեցնելով կարող է, յերբ հարկավոր համարե, դրամի հոսանքը դեպի բանկը հորդացնել կամ նվազեցնել։ 2) Լոկ ավանդներ ընդունելը կամ այսպես կոչված դեպոզիտային գործառնությունները բավական չհամարելով՝ բանկը բաց և թողնում «գրավաթղթեր» (закладные листы), որլիգացիաներ, պարտային հանձնառություններ, վոր պետք է հանդցնել վորոշ ժամկետի ընթացքում։ 3) Մի քանի բանկեր, գլխավորապես կենտրոնական բանկերն, իրավունք ունեն բանկային արժեռումներ բաց թողնելու, վորոնցով նրանք հաշվեհարդար են կատարում՝ պարտավորություն հանձն առնելով ամեն պահանջած րոպեում այն արժեռումները դրամով փոխարինելու։ Այսպիսով, բանկային արժեռումները լիովին նույնն են, ինչ վոր են պետության բաց թողած թղթադրամները և նրանք վերջիններիս հետ դուգընթաց շրջանառության մեջ են գտնվում։

Ակտիվ գործառնությունների շարքին են պատկանում՝ 1) դրավով փոխատվությունը, 2) մուրհակներ զեղչելը, 3) արդյունաբերական ընկերությունների բաժնեռումներ, տոկոսաբեր թղթեր ձեռք բերելը և նման ոպերացիաները։ Փոխատվություններ տալիս են, յերբ դրավ են դրվում շարժական դույքեր—ապրանքներ (ինչպես վոչ թե բուն ապրանքներն, այլ վկայականներ այն մասին, թե այն ապրանքները պահ են տրված ապրանքային պահեստանոցում և այս ինչ արժեքն ունեն. խոսքն այսպես կոչված «վարրանտի» մասին է), և կամ յերբ դրավ են դրվում արժեթղթեր ու անշարժ դույքեր—հող, տներ և այլն

(հիպոտեկային վարկ)։ Առաջին տեսակի ոպերացիաներով պարապում են կարճատև ժամկետով վարկ տվող բանկերը, որոնք գլխավորապես արդյունաբերական ու առևտրական ձեռնարկությունների պետքերին են ծառայում, իսկ երկրորդ կարգի գործառնություններով զբաղվում են երկարատև ժամկետով վարկ տվող կամ հիպոտեկային բանկերը, որոնք վարկային ոժանդակություն են տալիս առավելապես հողատերերին ու քաղաքների տնատերերին։ Բացառիկ դեպքերում փոխատվություններ տալիս են՝ առանց գրավի յուր, վստահելի անձանց յերաշխավորությամբ կամ հավատ ընծայելով նույն ինքն ստացողի անձնավորությանը (այսպես կոչված անձնական վարկ)։

Մուրհակների զեղչումը կամ դիսկոնտի յենթարկվելն այն է, յերբ բանկը ժամկետը լրանալուց առաջ մուրհակներ է գնում այն վարկատուներից, որոնք փողի կարիք են զգում և հնարավորություն չունեն սպասելու, որ մուրհակով որոշած ժամանակին գրավ ստանան։ Ընդամին բանկը մուրհակին վճարում է ավելի քիչ, քան նրա արժեքն է՝ այսպիսով իր ոգտին պահելով որոշ տոկոս (զեղչման կամ դիսկոնտի տոկոս)։ Յերբ բանկերն ազատ դրամական միջոցներ ունեն, ապա մուրհակները զեղչում են՝ ցածր տոկոսով բավականանալով, հակառակ դեպքում զեղչման ժամանակ հանելիք տոկոսն, ընդհակառակը, բարձրացնում են։ Այս պատճառով էլ զեղչման տոկոսի բարձրանալը կամ ցածրանալն ամենալավ հայտանիշն է այն բանի, թե բանկերի կանխիկ դրամական միջոցների քանակությունն ինչ ուղղությամբ է փոփոխվել։ Արդյունաբերական վերելքների շրջաններում, յերբ շնորհիվ այն հանգամանքի, որ փողի պահանջը մեծանում է, ուստի և դրամը դուրս է հոսում և բանկերից, զեղչման տոկոսը բարձրանում է. իսկ ճգնաժամերի շրջանում, յերբ արդյունաբերական գործերի կանգ առնելու պատճառով փողի պահանջ չկա, և դրամական շուկան լճացման (застой) վիճակ է ունենում, զեղչման տոկոսն էլ սրա հետ ցածանում է։

Բանկերի ակտիվ ոպերացիաների յերրորդ տեսակը, գանազան ընկերությունների բաժնետոմսերը ձեռք բերելը խոշոր նշանակություն ստացավ համեմատաբար մոտիկ ժամանակներում, յերբ ակցիոներական գործը զարգացավ։

4. ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ԿԱՊԻՏԱԼԸ։ Արտադրության աճմանը զուգընթաց վորքան ավելի համառ ու մեծ է լինում վարկի կարիքն, այնքան ավելի խոշոր նշանակություն է ունենում բանկերի դերն արդյունաբերության համար և այնքան ավելի լայն չափեր են ընդունում բանկերի կատարած գործառնությունները։ Միաժամանակ շատանում են բանկերի միջոցներն էլ։ Արդյունաբերական ձեռնարկությունների աճող վաստակը, մանր սեփականատերերի խնայողությունները, անարտադրող

դասակարգի հասույթներն ավելի ու ավելի մեծ քանակությամբ են հոսում, լցվում բանկերը [1]։

Ընդամին բանկային գործի ասպարիզում եւ կապիտալների նույնպիսի համակենտրոնացում է տեղի ունենում, ինչպես և արդյունաբերական ասպարիզում։ Ավելի խոշոր բանկերին կուլ են գնում մանրերը, վորոնք կամ ձուլվում են առաջիններուի հետ կամ սկսում են կախումն ունենալ նրանցից։

Գերմանիայում Բերլինի 9 խոշոր բանկեր սրանց հարող ու սրանցից կախումն ունեցող բանկերի հետ միասին պատերազմից առաջ ունեյին 11.3 միլյարդ մարկ, վորը կազմում եր գերմանական բանկային կապիտալի մոտ 83%-ը (սրանց թվում գերմանական մի բանկ ուներ 3 միլյարդ մարկ)։ Ամերիկայում նույնպիսի գումար կենտրոնացած է ընդամենը յերկու բանկի—Ռոկֆելլերի ու Մորգանի բանկերի ձեռքում։ Անգլիայում նման դեր խաղում են չորս խոշորագույն բանկեր, Ֆրանսիայում 3։ Խոշոր բանկերը ճիշտ մի ցանցի նման ամբողջ յերկիրը ծածկում են իրենց բաժանմունքներով, միաժամանակ իրենց ազդեցությունը տարածելով արտասահմանի վրա յեվ։ Անգլիական ու ֆրանսական խոշորագույն բանկերից յուրաքանչյուրն ունի 400 ու նույնիսկ 500 բաժանմունքից ավելի։ Այսպիսով առանձին բանկերն ուռճանում, դառնում են վիթխարի հաստատություններ, վորոնց կապիտալը միլյարդների յե հասնում։ Շնորհիվ այն հանգամանքի, վոր ազատ դրամական միջոցներն այսպես կուտակվում են բանկերում, արդյունաբերության մեջ կիրարկվող կապիտալների ավելի ու ավելի շատացող մասն ստացվում է բանկային միջոցներից, և ընդամին արդյունաբերությունն եվ հետզհետե ավելի ու ավելի յե կախումն ունենում բանկերից ու բանկային կապիտալից։ Բանկերն իրենց կապիտալներով մասնակցում են նոր արդյունաբերական ձեռնարկությունների հիմնադրությանը, ժամանակում են այն ձեռնարկություններին, վորոնք արդեն կան, խոշոր քանակությամբ գնում են առանձին ձեռնարկությունների ակցիաների մեծ մասը և այսպիսով նրանք յենթարկում իրենց։ Բանկերի դիրեկտորները զանազան առևտրական ու արդյունաբերական ընկերությունների վարչության անդամ են դառնում։ Մի խոսքով՝ բանկերի ու արդյունաբերության կապն ավելի ու ավելի յե

---

1) Անգլիայում բանկերի ավանդների ընդհանուր գումարը 1880—1908 թվականների ընթացքում 3,75 միլյարդ ռուբլուց բարձրացավ մինչեվ 10·5 միլյարդ։ Գերմանիայում նույն տարիներում 225 միլյոն մարկից մինչեվ 3,2 միլյարդ ու մինչեվ 4,5 միլյարդ 1913 թվականին։ Պարիզի 3 խոշորագույն բանկեր 1890 թվականին ունեյին 265 միլյոն ֆրանկ սեփական դրամ ու 1, 245 միլյոն եվ նրանց գանձարկղը գետնուղած, ուրիշների մոտքած կապիտալ· 1903 թվականի մոտերքը այս թվանշաններն աճելով հասել եյին մինչեվ 1,258 միլյոն Ֆրանկ սեփական ու 5.980 միլյոն գետնուղած կապիտալի։ Ռուսական բանկերի ավանդների ընդհանուր գումարը 1897 թվականի 370 միլյոն ռուբլուց բարձրացավ մինչեվ 2,5 միլյարդ ռուբլի 1913 թվականին։

ներառնում։ Բանկային կապիտալը հետզհետե ավելի ու ավելի մեծացող աստիճանով է զետեղվում արդյունաբերության մեջ՝ ընդամին փոխակերպելով արդյունաբերական կամ ավելի ճիշտ՝ ֆինանսական կապիտալի։ Ըստ Հիլֆերդինգի վորոշման՝ ֆինանսական կապիտալ այն կապիտալն է, վոր բանկերի տրամադրության տակ է գտնվում, բայց գործադրվում է արդյունաբերության մեջ։

Այսպիսով ֆինանսական բանկային կապիտալը յետ է մղում արդյունաբերական կապիտալը՝ սրան յենթարկելով իրեն ճիշտ այնպես, ինչպես ավելի վաղ՝ արդյունաբերական կապիտալն ինքը բռնեց առևտրական կապիտալի տեղը։ Արդյունաբերության ասպարեզում բանկերի կատարած դերը, վոր մեծանում է արտադրության ընդարձակմանն ու խոշոր ձեռնարկությունների աճմանը զուգընթաց, իր հերթին նպաստում է արտադրության հետագա համակենտրոնացմանը, վորովհետև բանկերը բնականաբար ամենից առաջ վարկ են տալիս խոշորագույն ու ամենից ապահովված ձեռնարկությունների և սրանով ել ավելի ամրացնում վերջիններիս դիրքերը։

Այսպիսով՝ մրցումը, ակցիոներական գործի զարգացումը, բանկային կապիտալի աճող դերը—այս բոլոր պայմանները միակերպ նպաստում են արտադրության համակենտրոնացմանն ու նրա՝ փոքրաթիվ ձեռքերում կուտվելուն և ընդամին կապիտալի ամբողջ գործունեությանը տալիս են արտասովոր թափ ու նշանակություն։

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

ՍԻՆԴԻԿԱՏՆԵՐՆ ՈՒ ՏՐԵՍՏՆԵՐԸ.—ԻՄՊԵՐԻԱԼԻԶՄԸ

1. ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐԱԿԱՆ ՁԵՌՆԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԻԱՆԱԼՈՒ ՁԳՏՈՒՄԸ.—ՄԻԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՋԱՆԱՋԱՆ ՁԵՎԵՐԸ (ԿՈՐՆԵՐՆԵՐՆ ՈՒ ՌԻՆԳԵՐԸ, ՍԻՆԴԻԿԱՏՆԵՐԸ, ՏՐԵՍՏՆԵՐԸ). Վորքան ավելի յե առաջ գնում արտադրության համակենտրոնացումը, վորքան ավելի սակավաթիվ ձեռնարկություններ են մնում ու ընդգրկում արդյունաբերության յուրաքանչյուր առանձին ճյուղը, բնականաբար այնքան ավելի ակնհայտ է դառնում նրանց ձգտումը, վոր է՝ լիովին վերացնել մրցումը և շուկայում մենաշնորհային տիրապետություն հաստատել։ Այսպիսով ազատ առևտրի ու ազատ մրցման սկզբունքը, վոր անցյալ դարի կեսին հաղթանակել եր, դարավերջին նորից տեղի յե տալիս մենաշնորհային տենդենցիային ի հետևանս այն հանգամանքի, վոր արդյունաբերական կապիտալը զարգանալով ձգտում եր ազատագրվել ամեն տեսակի կապանքներից։

Շուկայի ու սպառողների վրա լիակատար իշխանություն հաստատելու հնարը գտան նրանով, վոր ամենից առաջ փոխադարձ համաձայնության յեկան խոշորագույն ձեռնարկությունները։ Այսպիսի համաձայնությունների սկզբնական ու ամենից անկատար ձևն այն համաձայնություններն են, վորոնք կնքվում են վորոշ, մեծ մասամբ, կարճ ժամկետով և վորոնք սահմանում են այն գները, վորոնցից ցած չի կարող իր արդյունքը վաճառել համաձայնության մասնակցողներից և վոչ մեկը։ Այս համաձայնություններն այսպես կոչված ռինգերն (ողակներն) են կամ կորնսերները (անկյուններ)։ Իդեպ, այս կարգի համաձայնությունները տարածված են գլխավորապես դյուղատնտեսական արդյունքների առևտրի ասպարեզում։ Արդյունաբերության մեջ գերակշռում են համաձայնության ավելի յերկարատև ձևերը։ Այսպիսի հատկություն ունեն ամենից առաջ կարտելները կամ սինդիկատները, համաձայնություններ, վորոնք կնքվում են միքանի տարով և սովորաբար ժամկետի լրանալուց հետո վերանորոգվում են։ Սինդիկատային համաձայնություններն իրենց հերթին կարող են զանազան ձևեր ընդունել։ Սինդիկատների անդամները փոխադարձ համաձայնությամբ սահմանում են շուկային գները, բաժանում են իրենց միջև շուկաները՝

յուրաքանչյուր մասնակցին կամ մասնակիցների խմբակին հատկացնելով վորոշ աշխարհագրական շրջան արդյունքները վաճառելու համար, բաշխում են իրենց միջև պատվերները, կանոնավորում են արտադրությունը՝ վորոշելով, թե յուրաքանչյուր առանձին ձեռնարկություն ինչ չափով պիտի արտադրե։ Վերջապես միքանի սինդիկատներ (այսպես կոչված «պուլերը»—ընդհանուր կաթսա) ունեն ընդհանուր գանձարկղ, վորտեղ մտնում է ամբողջ վաստակը, վորը բաշխվում է բոլոր մասնակիցների միջև։ Սինդիկատները կարող են ընդգրկել վոչ միայն միատեսակ ձեռնարկություններ, ինչպես, որինակ, շաքարի, մետաղագործական ու այլ գործարաններ (հորիզոնական միավորություն), այլ և հաճախ այլազան ձեռնարկություններ ել, վորոնք կապ ունեն իրար հետ և վոչ այլ ինչ են, յերթե վոչ ձեռնարկության միևնույն արդյունքի մշակման տարբեր մոմենտները, որինակ, բամբակ մաքրող գործարաններն ու բամբակեղենի մանածային ու մանածագործական ֆաբրիկանները։ Ճիշտ նույն կերպ ել մետաղագործական սինդիկատները ձգտում են իրենց կողմը քաշելքարածխային ձեռնարկությունները, վորպեսզի սեփական վառելանյութ ունենան (ուղղահայաց միավորություն)։

Միավորության ամենակատարյալ ձևն են կազմում տրեստները, վորոնք գլխավորապես Ամերիկայում են տարածված։ Տրեստը առանձին ձեռնարկությունների համատրյա լիովին ի մի ձուլվելն է, ընդվորում նրա մասնակիցները հրաժարվում են ամեն մի ինքնուրույնությունից։ Տրեստը ղեկավարում է վոչ միայն վաճառքն, այլ և արտադրությունը։ Տրեստի գործերը ղեկավարող կոմիտեն միջամտում է իրեն յենթակա ձեռնարկությունների արտադրության բոլոր մանրամասնություններին՝ սահմանելով աշխատավարձը, բանվորական որվա տեվողությունը։ Բացի սրանից, տրեստն իրավունք ունի նույնիսկ փակելու այն ձեռնարկությունները, վորոնց գոյությունն ավելորդ է համարում։

2. ՍԻՆԴԻԿԱՏԱՑԻՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՋԱՐԳԱՑՈՒՄԸ։—ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՍԻՆԴԻԿԱՏՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ։ Արտադրության դեպի սինդիկատացումն (синдицирование) ու մենաշնորհացումը (монополизация) թեքվելն սկսվում է դեռևս անցած դարի 70-ական թվականներից, 1873 թվականի ճգնաժամի որերից, մի ճգնաժամ, վոր առաջին անգամն եր համաշխարհային չափեր ընդունել։ Սակայն առաջին համաձայնությունները ժամանակավոր բնույթ եյին կրում, աչքի եյին ընկնում անհաստատ լինելով և հնշտությամբ քայքայվում եյին։ Սինդիկատներն ու տրեստներն ուռճանալով հզորագույն կազմակերպություններ են դառնում անցյալ դարի վերջին ու ներկա դարի սկզբին միայն։ 1899—1900 թվականների արդյունաբերական վերելքի ու սրան հաջորդող 1900—1903 թվականների ճգնաժամերի որերից սկսած՝ արդյունաբերության սինդիկատացումն ու տրեստացումը (трестирование) արագորեն ու անընկըր-

կելի կերպով առաջ և ընթանում՝ մեկ-մեկու հետևից նվաճելով արդյունաբերության ասպարեզները։ Հում նյութեր պատրաստող ձեռնարկություններին, որինակ՝ քարածխային, յերկաթահանքային, չուգունաձուլային ձեռնարկությունների սինդիկատացումը հարկադրում եր նաև այն ձեռնարկություններին, վորոնք վերամշակում են այն հում նյութերը, միանալու, վորպեսզի հում նյութի տերերի սինդիկատից կախումն չունենան։ Հետագայում նրանք ձգտում են վերջիններիս հետ միանալով մեկ սինդիկատ կազմելու։

Սինդիկատային շարժումը, վոր ծագում է արդյունաբերության համակենտրոնացման հետևանքով, իր հերթին ուժեղացնում է նույն այս համակենտրոնացման պրոցեսը։ Սինդիկատը մի ուժ է, վորի դեմ կռվել չեն կարող առանձին ու անջատ ձեռնարկությունները։ Գլխավոր նշանակավոր ձեռնարկություններն այնպես են վոչնչանում, վոր նրանց հետքն անգամ չի՛ն լվում և յերկրիս յերեսից, սակայն ավելի խոշոր ձեռնարկություններն էլ, վորոնք սինդիկատների մեջ մտնելուն հակառակում են, նույնպես ուժ չունեն յերկար ժամանակ դիմանալու հզորագույն կազմակերպությունների դեմ մղած կռվին և վերջիվերջո հարկադրված են լինում միանալու նրանց։ Ամենից ապահով միջոցը, վորով սինդիկատները հարկադրում են ձեռնարկություններին միանալու իրենց, գնելն ինքնարժեքից ցած իջեցնելն է, մի բան, վորին հնշտությամբ դիմադրում են հզորագույն կազմակերպությունների անդամները, բայց վորը տնավեր է անում, կործանում առանձին ձեռնարկուներին։

Սինդիկատների ու տրեստների այսպես ամենազոր լինելու հետևանքով նրանց զարգացումն արտասովոր արագությամբ է առաջ գնում։ 90-ական թվականներին արդեն առաջադեմ արդյունաբերական յերկրներում՝ Գերմանիայում ու Հ.-Ա. Միացյալ Նահանգներում խոշոր արդյունաբերական կազմակերպությունների թիվը հարյուրների յեր հասնում։ Սինդիկատացման ու տրեստացման պրոցեսն ընդգրկել եր արդյունաբերության համարյա բոլոր ճյուղերը։ Արդյունաբերության միքանի, այն էլ կարևորագույն ճյուղերում սինդիկատների ու տրեստների մեջ միացած է ամբողջ կամ համարյա ամբողջ արտադրությունը։ Ամերիկական յերկաթուղային տրեստն ընդգրկում է յերկաթուղային ամենակարևոր գծերի մինչև 95%-ը. նավթային տրեստը, վորին կուլ են գնացել 400 ձեռնարկություններից ավելի, ընդգրկում է ամբողջ արտադրության նույնպես 95%-ը. պողպատի տրեստը, վորին մասնակցում են 800 ձեռնարկություն,—70%-ը։ Գերմանիայում նման դեր են կատարում ածխի ու պողպատի սինդիկատները։ Ռուսաստանում Պրոդամետա (մետաղագործական) ու Պրոդուգոլ (քարածխային) սինդիկատները պատերազմից առաջ ընդգրկում եյին ամբողջ վաճառքի մինչև 70-80%-ը։ Շաքարի սինդիկատը միացնում եր ամբողջ արտադրությունը։

Ձեռնարկությունների միավորման շարժումն իր հետագա զարգացման ընթացքում դուրս է գալիս առանձին ճյուղերի սահմաններից։ Կազմակերպվում են միջազգային սինդիկատներ, որոնց նպատակն է համաշխարհային շուկաները բաժանել առանձին ազգային սինդիկատների միջև։ Այսպիսիք են՝ ծովային փոխադրության ու նավագնացության սինդիկատները, էլեկտրական ճյուղու—գերմանական ու ամերիկական—տրեստները, որոնք 1907 թվին բաժանել են համաշխարհային շուկաներն իրենց միջև։ Միջազգային սինդիկատներ առաջացել են նաև արդյունաբերության նավթային, քիմիական, բամբակամանածային, վշեղենի, բրդեղենի ու այլ ճյուղերում։ 1913 թվին միտք ծագեց միջազգային միատարածական սինդիկատ կազմելու, սակայն այս մտադրությունը իրականացնելուն արգելք հղավ պատերազմի ծագումը միայն։

3. ԱՌԵՎՏՐԱԿԱՆ ՄԻՋՆՈՐԴՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԾՈՒՄԸ։ Համակենտրոնացման պրոցեսն արդյունաբերությամբ չի սահմանափակվում, այլ ընդգրկում է հարևան ասպարեզն էլ՝ առևտրի ասպարեզը։ Սինդիկատներն արտադրությունը միացնելով իրենց ձեռքն են առնում արդյունքների վաճառքն էլ։ Ցեվ վորքան ավելի բարձր աստիճանի չի հասել արտադրության համակենտրոնացումը, վորքան ավելի քիչ ձեռնարկություններ են մնացել, վորոնք սինդիկատային միավորությունների մեջ չեն մտել և ազատ մրցում են իրար դեմ, այնքան ավելորդ է դառնում առևտրական միջնորդների դերը։ Սինդիկատներն ու տրեստները նույն կերպ, ինչպես և առանձին ավելի խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկությունները, բաց են անում իրենց սեփական խանութներն իրենց արդյունքները վոչ միայն մեծաքանակ, այլ և մանրածախ վաճառելու համար։ Ցեվ վորքան էլ առևտրականները դեռ պահում են իրենց նշանակությունը, նրանք հարկադրված են լինում գործ ունենալու վոչ թե մի շարք առանձին, անջատ ու միմյանց դեմ մրցող ձեռնարկությունների հետ, այլ միաձույլ համախմբված ուժի հետ։ Սինդիկատները թելադրում են նրանց իրենց պայմանները՝ տյսպիսով նրանց դարձնելով իրենց հասարակ գործակալները։

Ընդամին համակենտրոնացումը հասնում է բարձրագույն աստիճանի։ Այժմ խոշոր արդյունաբերական կազմակերպությունների ձեռքում մնում է վոչ միայն հում նյութ արդյունահանելուց (добыча) ու արդյունքներ արտադրելուց ստացած վաստակն, այլ և վաստակի այն մասն էլ, վոր առաջ բաժին էր ընկնում առևտրական կապիտալին։ Հում նյութի արդյունահանությունն, արդյունքների արտադրությունն ու վաճառքը միացնելու միջոցով հասնում են այն հետևանքին, վոր արտադրության ու վաճառքի ամբողջ պրոցեսը լիովին շաղկապվում ու կենտրոնանում է միևնույն ձեռքերում։ Ընդամին, ինչպես արդեն ասել ենք, այս ամբողջ վիթխարի կազմակերպության թելերը գալիս են, իրար հանդիպում, միանում բանկերում։ Առևտուրն ու առևտրական

ձեռնարկությունները կախումն են ունենում արդյունաբերական կապիտալից, արդյունաբերական կապիտալն էլ իր հերթին բանկային կամ ֆինանսական կապիտալից։ Ամենահզոր սինդիկատները դեկավարողն այն միացյալ բանկերն են, որոնք թագնված են նրանց թիկունքում։ Արդյունաբերական ձեռնարկությունների բուն իսկ միանալն ու սինդիկատներ կազմելը կատարվում է բանկային կապիտալի ճնշման ներքո։ Այն պայքարը, որ 1907 թվին բռնկել եր Ամերիկական ու գերմանական նավթային տրեստների միջև, ոչ այլ ինչ եր, եթե ոչ մի կռիվ, որ մղում եյին մի կողմից ամերիկական բանկերը, որոնք խմբված եյին հայտնի միլյարդատեր Ռոկֆելլերի շուրջն, ու մյուս կողմից՝ Գերմանական բանկն իրեն հարող բանկերի հետ միասին։ Այսպիսով սինդիկատներն ու սրանց թիկունքին կանգնած բանկերը վերջիվերջո դառնում են շուկայի լիակատար տերերը, և այս մասին ամենից ավելի լավ վկայում է բոլոր արդյունքների գների այն վերելքը, որ անցյալ դարի վերջից նկատելի յե և որը տեղի յե ունենում սինդիկատային շարժման հետ միաժամանակ ու զուգընթաց։

4. ԻՄՊԵՐԻԱԼԻԶՄՆ ՈՒ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՇՈՒԿԱՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ ՄՂՎՈՂ ՊԱՅՔԱՐԸ։ Բանից դուրս է գալիս, որ, վերջիվերջո, սինդիկատացրած արդյունաբերությանը ներքին շուկայի լիակատար տիրապետությունն էլ բավական չե։ Ֆինանսական կապիտալը ներքին շուկան նվաճելուց հետո սկսում է ձգտել այն բանին, որ անսահման ընդարձակե իր արտաքին շուկաները։ Արտադրությունը վիթխարի չափերով մեծացնելուց բացի, շուկաների այսպես անսահման կերպով ընդարձակելու անհրաժեշտությունը բղխում է սինդիկատների տնտեսական քաղաքականությունից էլ։ Ներքին շուկայում արտադրությունը կանոնավորելուց ու սահմանափակելուց հետո, որ կատարում են բարձր գները պահպանելու նպատակով, սինդիկատները սրա փոխարեն աշխատում են իրենց վարձատրել արտահանությունը մեծացնելու միջոցով։ Մյուս կողմից, ինչպես արդեն գիտենք, սինդիկատային քաղաքականության գլխավոր խնդիրներից մեկը հում նյութի շուկաները ձեռք ձգելն է։

Թե մեկն ու թե մյուսն, այսինքն ինչպես վաճառքի շուկաներ, այնպես և հում նյութի շուկաներ հայթայթում են տնտեսապես հետամնաց յերկրներն ու գաղութները։ Շուկաներ հայթայթելու նպատակին ամենից ավելի անմիջական յեղանակով հասնում են այսպես կոչված կապիտալի արտահոսքի միջոցով, այսինքն յերբ կապիտալները փոխադրում ու գետեղում են այն յերկրներում, որոնք պետք և նրանց համար դառնան հում նյութ ճարելու, այլև պատրաստի արդյունքները վաճառելու շուկաներ։ Փոխանակ հում նյութ ներմուծելու կամ պատրաստի արդյունքներ արտահանելու՝ ձեռնարկությունները են հիմնում հենց հում նյութ ստանալու և յենթադրյալ վաճառքի վայրերում։ Այս դեպքում հում նյութն ստացվում և տեղն ու

տեղը, հենց այստեղ էլ վերամշակվում և վաճառվում է պատրաստի արդյունքների կերպարանքով։ Այս հանգամանքի շնորհիվ ձեռնարկությունն ազատվում է հում նյութի ու արդյունքների փոխադրության ծախքերից ու մաքսերը վճարելուց, և այսպիսով նշանավոր չափով միջոցներ են տնտեսվում։ Գործարանի սկսելու մոտերքն արտասահմանում դետեղված եր մինչև 40 միլյարդ ռուբլու անգլիական կապիտալ, 20-25 միլյարդ ֆրանսական և 15-20 միլյարդ ռուբլու գերմանական կապիտալ, ընդամենը մինչև 80 միլյարդ ռուբլու, վորի թվում յեվրոպական հետամնաց պետություններում, Ռուսաստանում, Տաճկաստանում և այլն —մինչև 20 միլյարդ, մնացածը գաղութային շրջաններում։

Իր տնտեսական ազդեցությունը տարածելու գործով չբավականանալով՝ ֆինանսական կապիտալը ձգտում է, վորտեղ միայն հնարավոր է, ամրապնդելու այս ազդեցությունը նաև քաղաքական տիրապետություն հաստատելու ճանապարհով։ Այս տեսակետից իրեն դաշնակից է գտնում հանձինս ժամանակակից պետության։ Վարելով վիթխարի պետական տնտեսություն, վոր հիմնվում է միլյարդանոց բյուջենների վրա, հանդես գալով իբրև ձեռնարկու, որինակ, յերկաթուղային գործում, հաճախ տեր լինելով սեփական ֆաբրիկանների ու գործարանների՝ պետությունը վոչ պակաս, քան խոշոր արդյունաբերությունը, կապ ունի բանկային կապիտալի հետ և վոչ պակաս շահագրգռված է նրանով, վոր բանկային կապիտալի տնտեսական ու քաղաքական տիրապետությունն ընդարձակվի։ Ֆինանսական կապիտալի, ընդսմին նաև պետական քաղաքականության նպատակ դառնում է ըստ կարելվույն ավելի լայնատարած յերկրամաս նվաճելը նրա համար, վոր այս յերկրամասը բարձր մաքսերի պատնեշով շրջապատելով՝ նրանք իշխեն այն ամբողջ տարածության վրա՝ առանց վորևե մեկին նրանից բաժին հանելու։ Նվաճումների այսպիսի քաղաքականությունը, վոր ստացել է իմպերիալիզմ անունը, զարգանում է անցյալ դարի 80-ական թվականներից սկսած։ Մեկը մյուսին առաջբունելի տալով՝ յեվրոպական պետություններն շտապում են ձեռք բերելու գաղութներ ու նվաճելու ըստ կարելվույն ավելի ընդարձակ տարածությամբ ազատ ու չգրավված հողեր։

Քսան տարվա ընթացքում Ֆրանսիան գրավեց Աֆրիկայի յերրորդ մասը, Մադագասկարն էլ հետը, Տոնկինը, Սիամը, Հնդկաչինն Ասիայում։ Անգլիան նույնպես ընդարձակեց իր նախկին գաղութները՝ կցելով նոր նվաճած վայրեր Աֆրիկայում (Եգիպտոսն ու Տրանսվալը) և մասամբ Ասիայում (Բիրման)։ Միացյալ Նահանգները, վորոնց սեփական տերրիտորիան արդեն լայնատարած եր, այնուամենայնիվ տիրեցին Ֆիլիպպյան կղզիներին և այլ ապանական գաղութների, վորոնք գտնվում են Ամերիկայում։ Գերմանիան, վոր մյուս պետություններից ավելի ուշ եր վոտք դրել գաղութային քաղաքականության ճանապարհը,

կարողացավ համեմատաբար աննշան տիրապետություններ միայն ձեռք բերել Աֆրիկայում (Կամերունը, Վոսկե Ափը և այլն) ու նոր Գվինեայում։ Նույնիսկ յերկրորդական պետություններն էլ կենդանի մասնակցություն ունեցան գաղութային քաղաքականության մեջ։ Իտալիան նվաճեց Տրիպոլին, Պորտուգալիան նույնպես ձեռք բերեց գաղութներ Հյուսիսային Աֆրիկայում, փոքրիկ Բելգիան՝ կենտրոնական Աֆրիկայում, Կոնգոյի շրջանը, վորը նրա բուն յերկրի տարածությունից գերազանցում է ավելի քան 80 անգամ։

1900 թվականի մոտերքն աշխարհի բաժանությունը յեվրոպական պետությունների միջև ավարտված պրծած էր։ Գոլինեզիան, վորի ամբողջ տարածության կեսից միքիչ ավելին էր նվաճված դեռ 1876 թվականին, Աֆրիկան, վորի հազիվ մեկ տասներորդ մասն էր 70-ական թվականներին պատկանում յեվրոպական պետություններին, ներկայումս բաժին-բաժին են արված առանց մնացորդի։ Ասիան, բացի Չինաստանից, Ցապոնիայից, Պարսկաստանից, ռուսական ու տաճկական տիրապետություններից, նույնպես բաժանված է նվաճողների միջև։ Յերբ բոլոր գաղութային հողերը նվաճվեցին ու բաշխվեցին, այն ժամանակ նրանց հանդեպ ծառացավ հետաքրքիր յերկրները տնտեսապես շահագործելու և ամենից առաջ Չինաստանում, Պարսկաստանում, Տաճկաստանում ազդեցության շրջանները բաժանելու և Բալկանյան թերակղզում իշխելու խնդիրը։

5. ԻՄՊԵՐԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՋԳՏՈՒՄՆԵՐՆ ՈՒ ՄԻԼԻՏԱՐԻԶՄԻ Ա-ՃՈՒՄԸ։—ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՑԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ։ Վորքան ավելի քիչ են ազատ հողեր մնում, համաշխարհային շուկայում այնքան ավելի նեղ և թվում յեվրոպական պետությունների ֆինանսական կապիտալի տեղը, և առանձին պետությունների միջև այնքան ավելի հաճախ ընդհարումներ պիտի ծագեն գաղութային գրավումներ անելու խնդրի շուրջը։ Բոլոր յեվրոպական պետությունների շահերն իրար են բախվում Չինաստանում, Անգլիայի ու Ռուսաստանի շահերը՝ Պարսկաստանում, Անգլիայինն ու Գերմանիայինը՝ Տաճկաստանում, Ֆրանսիայինն ու Գերմանիայինը՝ Հյուսիսային Աֆրիկայում (Մարոկկոյում)։ Բախումների այս մշտական վտանգը, բնականաբար, առանձին պետությունների մեջ առաջ և բերում ուրիշներից հզոր լինելու ձգտում։ Սրանից ծագում և սպառազինման վիթխարի աճումը, վոր նկատելի յեր նույնպես անցյալ դարի վերջին տասնամյակներից սկսած։ Միլիտարիզմն անքակտելի կապված է իմպերիալիզմի հետ այնպես, ինչպես այս վերջինս կապ ունի առանձին յերկրների ֆինանսական կապիտալի այն ձգտման հետ, վորի նպատակն է համաշխարհային շուկայում մենաշնորհյալ տիրապետությունը։

Իմպերիալիստական միլիտարիստական հակումները, բնականաբար, ամենից ավելի ուժգին պետք և արտահայտվեին այն յերկրի քաղաքականության մեջ, վորը գաղութային տիրապետությունների

տեսակետից դուրկ ու դատարկաձեռն եր մնացել։ Իսկ այսպիսի վիճակի մեջ, ինչպես գիտենք, Գերմանիան եր ընկել։ Ունենալով մեծապես զարգացած ու արագ առաջադիմող արդյունաբերություն, սինդիկատային շարժման ուժի ու ֆինանսական կապիտալի տիրապետության աստիճանի կողմից համարյա չետ չմնալով Միացյալ Նահանգներից՝ Գերմանիան միևնույն ժամանակ մնում եր համարյա առանց գաղութների ունենալու։ Մինչդեռ Անգլիայի գաղութային տիրապետությունները պատերազմից առաջ հասնում եյին 30 միլյոն քառակուսի կիլոմետրի, Ֆրանսիայինը՝ 10 միլյոն, Գերմանիայի գաղութները հազիվ 2,7 միլյոն քառակուսի կիլոմետր են կազմում, վոր անում է միքիչ ավելի, քան փոքրիկ Բելգիայի (2,4 միլյոն) ու Պորտուգալիայի գաղութներն են (2,1 միլյոն)։ Այսպիսի պայմաններում Գերմանիային մնում եր մի ճանապարհ—յեվրոպական մյուս պետությունների գաղութային տիրապետությունները բռնի հափշտակել ու վերաբաժանել։ Ուստի և զարմանալի չե, վոր հենց Գերմանիայում է բացառիկ լայնածավալ զարգացում ունեցել միլիտարիզմը և վոր վերջին յերեսնամյակի ընթացքում հենց գերմանական քաղաքականությունն և Յեվրոպայի խաղաղությանն ոպառնալիք հանդիսացել, մի սպառնալիք, վոր պայթեց վերջապես համայեվրոպական պատերազմի կերպարանքով։

Դեռևս 1907 թվականին, յերբ Գերմանիան փորձեց Ֆրանսիային պատկանող Մարոկկոյում հաստատվել, քիչ մնաց, վոր համաշխարհային պատերազմ բռնկեր։ Բաղդադի յերկաթուղին կառուցելու ծրագիրը, այն յերկաթուղու, վոր բաց եր անում Գերմանիայի առջև տաճկական շուկաներն և նրան անմիջապես հանում Պարսից ծովի ափերը, դեմ առավ Անգլիայի դիմադրությանը։ Ռուսական շուկաներն իրեն յենթարկելու, այլև Ռուսաստանի վրին սրա համար աննպաստ առևտրական դաշինք փաթաթելու փորձը սրեց նրա հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ։ Այս կերպ հող եր նախապատրաստվում համայեվրոպական պատերազմի ծագման համար, մինչև վոր վերջապես Ավստրիան, Գերմանիայի դրդմամբ, իջամտեց բալկանյան գործերին, և ինքը Գերմանիան էլ հարձակվեց Բելգիայի վրա՝ յետին նպատակ ունենալով տիրելու սրա ընդարձակ գաղութներին, իսկ այս ազդանշան յեղավ համաշխարհային պատերազմն սկսելու։ Պատերազմը միանգամից ընդգրկեց ամբողջ Յեվրոպան, վորովհետև նրա այս կամ այն կերպ վախճան ստանալուց եր կախված համաշխարհային շուկաները վերջնականապես բաժանելու խնդիրը, մի խնդիր, վորի լուծումով հավասարապես շահագրգռված եր բոլոր յեվրոպական պետությունների ֆինանսական կապիտալը։

ԳԼՈՒԽ IX.

ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՀԱԿԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍՐՎԵԼԸ

1. ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՀԱԿԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍՐՎԵԼԸ, ՅԵՐԲ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐԱԿԱՆ ԿԱՊԻՏԱԼԻԶՄԸ ԶԱՐԳԱՆՈՒՄ Է, և ՍՐԱ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՏԱՐԱԾՎՈՒՄ Է ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ԲՈԼՈՐ ԿՈՂՄԵՐԻ ՈՒ ԱՍՊԱՐԵԶՆԵՐԻ ՎՐԱ, ԱՅՆ ԺԱՄԱՆԱԿ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ԿԱԶՄԸ ՉԱՓԱԶԱՆՑ ՊԱՐԶ ԿԵՐՊԱՐԱՆՔ Է ԸՆԴՈՒՆՈՒՄ։ «ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՎԵԼԻ ՈՒ ԱՎԵԼԻ ՅԵ ԲԱԺԱՆՎՈՒՄ ՅԵՐԿՈՒ ԸՆԴԱՐՁԱԿ ԹՇՆԱՄԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿՆԵՐԻ, ՅԵՐԿՈՒ ԹՇՆԱՄԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳԵՐԻ—ԲՈՒՐԺՈՒԱԶԻԱՅԻ ՈՒ ՊՐՈԼԵՏԱՐԻԱՏԻ»։ ԿԱՊԻՏԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՅՍ ԲՆՈՒԹԱԳԻԸ, ՎՈՐ ԱՐՎԱԾ Է «ԿՈՄՄՈՒՆԻՍՏԱԿԱՆ ՄԱՆԻՖԵՍՏՈՒՄ» 75 ՏԱՐԻ ԱՌԱՋ, ՈՐԵՒՅՆ ԿԱՊԻՏԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ՍԿԶԲԻՆ, ԵԼ ԱՎԵԼԻ ԱՐԴԱՐԱՑԻ Է ՆԵՐԿԱ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՎԵՐԱԲԵՐՄԱՄԲ, ՅԵՐԲ ՄԻ ԿՈՂՄԻՑ՝ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԱՅԻ ԲԱՆՎՈՐԱՑՈՒՄԸ (пролетаризация) ՀԱԿԱՅԱԿԱՆ ՔԱՅԼԵՐՈՎ ԱՌԱՋԱԴԻՄԵԼ Է ԵՎ ՅԵՐԲ ՄՅՈՒՍ ԿՈՂՄԻՑ՝ ԿԱՊԻՏԱԼԻ ԱՄԲՈՂՋ ՀԶՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԵՆՏՐՈՆԱՆՈՒՄ Է ՄԻ ԽՈՒՄԲ ՄԱՐԴԿԱՆՑ ՁԵՌՔՈՒՄ, ՎՈՐՈՆՑ ԹԻՎՆ ՈՐՔԱՏՈՐԻՆ ՓՈՔՐԱՆՈՒՄ Է։ ՎՈՉ ՄԻԱՅՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ՊԱՐԱՊԱՄՈՒՆՔ ՈՒՆԵՑՈՂ ԲԱՆՎՈՐՆԵՐՆ, ԱՅԼ ԵՒ ԱՅՍՊԵՍ ԿՈՉՎԱԾ ԻՆՏԵԼԼԻԳԵՆՏԱՅԻՆ ՊՐԱՖՄՈՒՆՔԻ (պրոֆեսիա) ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐԸ, ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՆԵՐԸ, ԳԻՏՆԱԿԱՆՆԵՐԸ, ԳՐԱԿԱՆԱԳԵՏՆԵՐԸ, ԲԺԻՇԿՆԵՐԸ ՀԱՐԿԱԴՐՎԱԾ ԵՆ ԻՐԵՆՑ ԱՇԽԱՏԱՆՔԸ ՎԱՃԱՌԵԼՈՒ ԵՒ ԱՅՍՊԻՍՈՎ ԸՆԿՆՈՒՄ ԵՆ ԿԱՊԻՏԱԼԻՑ ԿԱԽՈՒՄԻ ՈՒՆԵՑՈՂ ՎԻՃԱԿԻ ՄԵՋ։ ԸՆԴԱՄԻՆ ԿԱՊԻՏԱԼՆ ԱՐԴԵՆ ՉԻ ԲԱՎԱԿԱՆԱՆՈՒՄ ՆՐԱՆՈՎ, ՎՈՐ ՄԻԱՅՆԱԿ ԻՇԽՈՒՄ Է ՏԵՂԱԿԱՆ ՇՈՒԿԱՆԵՐԻՆ, ԱՅԼ ՀԱՆԴԻՆՍ ՄԻ ԲՈՒՌ ՖԻՆԱՆՍԻՍՏՆԵՐԻ՝ ԱՄԲՈՂՋ ԱՇԽԱՐՀԸ ՏԻՐԱՊԵՏԵԼՈՒ ՀԱՎԱԿՆՈՒԹՅՈՒՆ Է ԱՌԱՋԱԴՐՈՒՄ։

Սակայն վորքան ավելի մեծ է յերևում կապիտալի հզորությունն, այնքան ավելի յերևութական է դառնում այն իրապես կապիտալիստը շուկայի լիակատար տերը չէ, մի բան, վորի մասին ամենից առաջ վկայում է արդյունաբերական ճգնաժամերի պարբերաբար կրկնվելու իրողությունը։ Բուն իսկ արտադրության պրոցեսում նրա դերը հետզհետե ավելորդ է դառնում. ձեռնարկության տերը մեծ մասամբ ինքը չի կառավարում այն, և վարչական պարտականությունները կատարում են մի շարք հատուկ ծառայողներ։ Ել ավելի հետու յեն

կանգնած գործիչ ֆինանսական բանկային կապիտալի ներկայացուցիչները։ Այսպիսով կապիտալը կորցնում է արտադրության վրա ունեցած իշխանությունը, բայց միաժամանակ կորցնում է արտադրողների վրա իր ունեցած իշխանությունը։ Բանվոր դասակարգն ավելի ու ավելի իր դուրս գալիս հնազանդ վիճակից և կապիտալի նկատմամբ ավելի անկախ հարաբերությունների մեջ մտնում։ Չնայած վարձու բանվորի թվացող ազատությանը՝ իրերից ուրիշի աշխատանքի շահագործումն այնպես քողամերկ հանդես չէ իր եկել, ինչպես ժամանակակից կապիտալիստական դարաշրջանում, և իրերից շահագործող ու շահագործվող դասակարգերի շահերի հակադրությունն այնպես վորոշ ու սուր չի արտահայտվել։

Այս բանն ամենից առաջ ծագում է այն իրերության հետևանքով, վոր ժամանակակից ձեռնարկուն ամենևին շահագրգռված չէ վոչ բանվորի բարեկեցությամբ, վոչ էլ մինչև իսկ նրա կյանքով անգամ, ինչպես շահագրգռված եր նախկին ժամանակների տերկատերն ու կալվածատեր-ճորտատերը նրանով, վոր նրանց պատկանող ստրուկների ու ճորտերի կյանքը պահպանվի, և սրանք միքիչ տանելի վիճակ ունենան։ Ձեռնարկուն իր բանվորների հետ վոչ մի մշտական հարաբերությամբ չէ կապված։ Նա սրանց նույնիսկ չի իր ճանաչում. նրա մոտ այսոր մեկն է աշխատում, վաղը կաշխատեն ուրիշները։ Եթե բանվորներն ու սրանց ընտանիքները կարիքի մեջ են ու սովամահ են լինում, իրեն զբաղմունքի անառողջ պայմանների շնորհիվ և ուժից վեր աշխատանքի ազդեցությամբ նրանք կորցնում են իրենց առողջությունն ու աշխատունակությունը, իրեն, վերջապես, նրանք վաղահաս մահով վոչնչանում են, այս բոլորն ամենևին չի վերաբերում ձեռնարկուին։ Պակասածների, շարքից դուրս ընկածների տեղը նա միշտ կգտնի ուրիշներին, վորոնք աշխատանք են վորոնում. նրա սպասին կանգնած է անգործների արդյունաբերական պահեստազորը։ Այս պահեստազորի ներկայությունը ձեռնարկուին վոչ միայն ցանկացած րոպեին ապահովում է անհրաժեշտ բանվորական ուժերով, այլև շնորհիվ այն հանգամանքի, վոր գործազուրկները մրցում են իրար հետ, նրան հնարավորություն է տալիս իր պայմանները թելադրելու բանվորներին։

Բանվորների նկատմամբ ունեցած հարաբերությունների ժամանակ կապիտալիստը միայն նրանով է շահագրգռված, վոր հարկադրի նրանց աշխատելու, վորքան կարելի յա, իրերկար ու ըստ կարելվույն ցածր վարձով։ Բանվորների շահերն, ընդհակառակը, պահանջում են ամենից առաջ, վոր ունենան բարոր կյանք, կարճ բանվորական որ ու բարձր աշխատավարձ։ Շահերի հենց այսպիսի հակադրությամբ և պայմանավորված ձեռնարկուների ու բանվորների մեջն մղվող կատաղի դասակարգային կռիվը, մի կռիվ, վոր առաջ է գալիս բանվոր դասակարգի համարյա ծագումն առնելու րոպեից։

2. ԲԱՆՎՈՐՆԵՐԻ ՄԻԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՁԵՌՆԱՐԿՈՒՆԵՐԻ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ։

Շահերի այսպիսի հակադրության մեջ, որ գոյություն ունի ձեռնարկուների ու բանվորների միջև, ամեն մի փոքրագույն գիջում, բանվոր դասակարգի վիճակի յուրաքանչյուր ամենափոքրիկ բարելավումն կարող է դուրս կորզվել միայն ուժով, պետք է ձեռք բերվեն, նվաճվեն բուն իսկ բանվորների ճիգերով։ Սակայն ամենազոր կապիտալի դեմ մղված այս կռվում առանձին բանվորն անզոր է բոլորովին։ Բանվորի ամեն մի բողոքի հետևանքը միայն այն կլիներ, որ նրան գործից կհանեյին ու դատումից (заработок) կզրկեյին։ Միայն միացյալ ու միատեղ ջանքերով կարող են բանվորները հաղթահարել ինչպես առանձին ձեռնարկուների, այնպես և կապիտալիստների ամբողջ դասակարգի դիմադրությունը և հարկադրել նրանց, որ զիջումներ անեն։

Ինքը կապիտալիստական արտադրության յեղանակը, որի ժամանակ յուրաքանչյուր առանձին ձեռնարկության մեջ կենտրոնացած են հարյուրավոր ու նույնիսկ հազարավոր բանվորներ, նպաստում է այն բանին, որ բանվորները միանան և միասին կռվեն աշխատանքի ավելի լավ պայմանների համար։ Սակայն ըստ ձեռնարկությունների միանալը, այն է՝ առանձին ձեռարկություններում զատ-զատ միանալը բավական չե, որովհետև ձեռնարկություններն իրենց հերթին ասպարեզ են գալիս բանվորների դեմ իրար հետ համերաշխ։ Ընդհանք մտցնում են հատուկ սև ցուցակներ, ընդվորում այն բանվորները, որոնց անունն անց են կացրել այն ցուցակների մեջ, այլևս ոչ մի տեղ չեն կարող աշխատանք գտնել[1])։ Գործատերերի միասին գործելու մի այլ յեղանակը լոկաուտն է, յերբ տերերը դադարեցնում են աշխատանքն ու բանվորների հաշիվը մաքրում, իսկ բանվորներն այսպիսով սովի միջոցով հարկադրվում են ձեռնարկուների կամքին յենթարկվելու։ Սովորաբար լոկաուտի դիմում են վորոշ վայրի ու աշխատանքի վորոշ ճյուղի ձեռնարկությունների տերերը փոխադարձ համաձայնությամբ, սակայն այն կարող է ավելի լայնածավալ չափեր ել ընդունել։ Բանվորների դեմ կիրարկած համերաշխ գործողությունների առանձին դեպքերով չբավականանալով՝ ձեռնարկուներն իրանց միջև ավելի յերկարատև միություններ ու միավորություններ ել են կազմում բանվորների դեմ կռվելու միևնույն նպատակները հետապնդելով։

Գործատուների (работодатель) միությունները ծագում են Անգլիայում դեռ անցյալ դարի 70-ական թվականներից, բայց այսպի-

---

[1]) Դեռևս համեմատաբար մոտ ժամանակներում լայն չափերով տարածված եյին հատուկ բանվորական գրքույկները։ Յուրաքանչյուր բանվոր պարտական եր իր առանձին բանվորական գրքույկն ունենալու, վորի մեջ գրում եյին նրա վարքին վերաբերող բոլոր տվյալները յեվ վորի նկատների (пометка) համաձայն եյ չանվորը գործ եր գտնում կամ ել ետ ուղարկում։ Եր սա մնում։

սի միութիւնները առանձնապես արագ սկսում են աճել անցյալ դարի վերջից ու ներկա դարի սկզբից, երբ բանվորական շարժումը լայն չափերով զարգացավ։ Ռուսաստանում նման միութիւններ յերևան են գալիս 1905 թվականի հեղափոխութիւնից հետո։ Վերջապես հզորագույն սինդիկատներն ել, վորոնք արդյունաբերութեան ամբողջ ճյուղեր են միացնում իրենց ձեռքում, ճիշտ նույն կերպ հրապարակ են յելնում ինչպես բանվորների, այնպես և սպառողների դեմ։

Բանվորների միավորութիւնն ասպարեզ և կոչում ձեռնարկուների միատեղ գործողութիւններ, ձեռնարկուների միատեղ գործողութիւններն ել իրենց հերթին զարկ են տալիս այն բանին, վոր բանվորների մեջ ուժեղանա միանալու հակումը։ Վորքան ավելի յե աճում կապիտալի հզորութիւնն ու միացյալ ուժը, այնքան ավելի անհրաժեշտ և դառնում բանվորների մասսայական միավորութիւնն ել։ Կապիտալի համակենտրոնացած միացյալ ուժին դիմադրել կարող և բանվոր դասակարգի նույնպես համակենտրոնացած միացյալ ուժը։ Ել արդեն առանձին ձեռնարկութիւնների բանվորները չեն կռվում իրենց գործատերերի դեմ, այլ դասակարգն և ասպարեզ յելնում դասակարգի դեմ։ Այսպիսով, պրոլետարիատի միավորութիւնն ու համակենտրոնացումը տեղի յե ունենում արտադրութեան համակենտրոնացման ու միավորութեան հետ միաժամանակ։

Նայելով այն հնարներին (прием), վորոնց դիմում և բանվոր դասակարգը ձեռնարկուների դասակարգի դեմ հանդես դուրս գալու ժամանակ, այլ և նկատի ունենալով այն նպատակները, վոր պրոլետարիատը դնում և իր առջև, դասակարգային կռվի յերկու գլխավոր տեսակ են տարբերում՝ տնտեսական կռիվ ու քաղաքական կռիվ։ Վորչափ վոր բանվորները հանդես են գալիս աշխատանքի պայմանները բարելավելու, որինակ, բանվորական որը կարճացնելու կամ աշխատավարձը բարձրացնելու պահանջներով, այսինքն զուտ տնտեսական պահանջներով, նրանց կռիվը տնտեսական կռիվ և։ Իսկ վորչափ վոր նրանք ձգտում են այս բարելավումներն որենսդրական ճանապարհով անցկացնելու՝ գործելով պարլամենտի միջոցով կամ այլ յեղանակով աշխատելով ազդելու կառավարութեան վրա և կամ վորչափ վոր նրանք ամբողջ կապիտալիստական հասարակարգը սոցիալիստական սկզբունքների վրա հիմնված նոր հասարակարգով փոխարինելու նպատակ են հետապնդում, այն չափով ել նրանց կռիվը քաղաքական բնույթ ու նշանակութիւն և ստանում։ Բանվորների՝ անմիջորեն ձեռնարկուների դեմ մղած տնտեսական կռիվը ղեկավարում են արհեստակցական միութիւնները, այսինքն այն միութիւնները, վորոնք շաղկապում են առանձին մասնագիտութիւնների, առանձին պրոֆեսսիաների բանվորներին. քաղաքական կռվում ղեկավար դերը կատարում և կուսակցութիւնը, վոր հանդես և գալիս ամբողջ բանվոր դասակարգի անունից։

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

ԲԱՆՎՈՐ ԴԱՍԱԿԱՐԳԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՌԻՎԸ

1. ԲԱՆՎՈՐԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ. Տնտեսական կռիվն, իբրև մի կռիվ, որ անմիջապես շոշափում է բանվորների նյութական շահերը, շատ ավելի շուտ և ծագումն առնում, քան քաղաքական կռիվը, որ բանվոր դասակարգի զարգացման ավելի բարձր մակարդակ է պահանջում։ Անգլիան, այն յերկիրը, որտեղ ծնունդ է առել արդյունաբերական կապիտալիզմը, միևնույն ժամանակ արհեստակցական շարժման ու արհեստակցական միությունների հայրենիքն էլ է։ Առաջին արհեստակցական միությունները հանդես են գալիս Անգլիայում դեռ ևս XVIII դարի սկզբում, իսկ յեվրոպական ցամաքի վրա՝ XIX դարում, յերբ այնտեղ մուտք է գործում արդյունաբերական կապիտալիզմը, Ֆրանսիայում 40-ական, Գերմանիայում՝ միայն 60-ական թվականներից։

Յերկար ժամանակ արհեստակցական միությունների տարածմանն արգելք եր լինում ոչ միայն այն հանգամանքը, որ բանվորության մեջ հանրային շահերի գիտակցությունը թույլ եր զարգացած, այլ և հալածանքները պետական իշխանության, որ բռնում եր ձեռնարկությունների շահերը պաշտպանելու կողմը։ Անգլիայում XVIII դարի ընթացքում միություններին ցույց տրված վերաբերմունքը հանդուրժողական եր, սակայն 1797 թվականին, հզորացող բանվորական շարժման ազդեցության տակ, մի հատուկ որենք հրատարակվեց, որով արգելվում եր բանվորական միություններ կազմելը։ Ֆրանսիայում այսպիսի արգելումն մեջ տեղ յեկավ դեռ հեղափոխության որերին, 1791 թվականին, իսկ Գերմանիայում՝ XIX դարի սկզբում։ Քառորդ դար տևող համառ կռվի միջոցով միայն անգլիական բանվորներին հաջողվեց պաշտպանել իրենց՝ միություններ կազմելու իրավունքը (1824 թ.)։ Ֆրանսիայում ու Գերմանիայում բանվորական միություններ կազմելը թույլատրվեց անցյալ դարի 60-ական թվականներին միայն։ Սակայն արհեստակցական միությունների առանձնապես արագ աճումն ու նրանց ազդեցության ուժեղանալն սկսվում է անցյալ դարի վերջից միայն, և, ինչպես արդեն ասել ենք, ֆինանսական կապիտալի հզորության և ուժի աճմանը զուգընթաց ու

նրա հետ միաժամանակ կապիտալի միավորությունն ուժեղացնում և միավորության հոսանքը բանվորների մեջ եր։

Նույնիսկ Անգլիայում, որ արհեստակցական շարժման հայրենիքն ե, դեռևս 80-ական թվականներին միություններում (տրեդ-յունիոն) կազմակերպված եյին իրենց գործին վարժված մասնագետ բանվորները միայն, որոնք կազմում եյին բանվոր դասակարգի վերին խավը, մի տեսակ՝ բանվորական արիստոկրատիա։ Իսկ սև բանվորների ու ստորին զբաղմունքներ ունեցող բանվորների միավորությունն սկըսվում ե 80-ական թվականների միջից միայն։ Տարբերվելով նախկին միություններից, որոնք գլխավորապես տնտեսական կռվի կողմնակիցներ եյին, ստորին պրոֆեսսիաներ ունեցող բանվորների նորածագ միությունները միանգամից առաջ մղեցին ավելի արմատական, մասամբ և քաղաքական ծրագիր։ Այս յերևույթի հետ կապ ունենալով՝ անգլիական արհեստակցական շարժման մեջ 80-ական թվականներից սկսած կազմվում են յերկու հոսանք, որոնք հայտնի յեն հին ու նոր տրեդ-յունիոնիզմ անունով։ Անգլիական տրեդ-յունիոններն 90-ական թվականներում ունեյին մինչև միլյոն ու կես անդամ. մեր այս ներկա դարի առաջին 15 տարվա ընթացքում այս թիվը համարյա կրկնապատկվեց։ 15 տարվա ընթացքում բանվորներ ավելի շատ եյին նոր կազմակերպել՝ միությունների մեջ մտցնելով, քան ամբողջ նախընթաց դարում։ Ֆրանսիայում սինդիկատների (բանվորական միությունները Ֆրանսիայում այսպես են կոչվում) անդամների թիվը նույն ժամանակի ընթացքում նմանապես շատացել եր յերկու անգամից ավելի (500 հազարը դարձել եր մեկ միլյոն)։ Արհեստակցական շարժման զարգացումն ել ավելի արագ եր կատարվում Գերմանիայում. այստեղ «ազատ» սոցիալ-դեմոկրատական (արհեստակցական) միություններում կազմակերպված բանվորների թիվը դարի սկզբից մինչև պատերազմը աճել եր չորս անգամից ավելի (600 հազարը դարձել եր 2,5 միլյոն)։ Բանվորական միությունները նույնպես աճումն եյին յերևան բերում Հ.-Ա. Միացյալ Նահանգներում ել, որտեղ միություններում կազմակերպված բանվորների թիվը XX դարի սկզբում մեկ միլյոնից հասել եր յերկու միլյոնի։

Արհեստակցական միությունների քանակական աճմանը զուգընթաց նկատելի յե նաև այն, որ տեղական միությունները փոխադարձաբար մոտենում են իրար և ձուլվելով համյերկրային միություններ են կազմում։ Այժմ յուրաքանչյուր արհեստակցական միություն ընդգրկում և յերկրի տվյալ պրոֆեսսիայի բոլոր կազմակերպված բանվորներին[1]։ Միևնույն ժամանակ դանազան պրոֆեսսիաների միություն-

---

1) Գերմանիայում համյերկրային, այսպես կոչված կենտրոնական միությունների կողքին գոյություն ունին նաև «տեղական» կազմակերպություններ, սակայն շնչին թվով անդամ ունին։

ների մեջ էլ մշտական կապեր են հաստատվում, կազմվում են ընդհանուր համագումարներ տակտիկայի (այսինքն կռվի հնարների ու յղանականների) խնդիրները քննելու, այլ և առանձին միությունների գործողությունները համաձայնեցնելու համար։ Վերջապես միևնույն նպատակով կազմակերպում են միությունների միջազգային համաժողովները (կոնգրեսները)։

Միությունների հետապնդած նպատակներն ու խնդիրները ճիշտ նմանապես փոփոխվում էին այն չափով, ինչ չափով վոր աճում էր պրոլետարիատի դասակարգային գիտակցությունը և սրվում էին նրա՝ ձեռնարկուների հետ ունեցած հարաբերությունները։ Սկզբնապես միությունները XVIII դարի Անգլիայում ու XIX դարի առաջին կեսի Գերմանիայում վոչ այլ ինչ էին, եթե վոչ բացառապես կամ առավելապես փոխադարձ ոգնության ընկերություններ, վորոնք ոժանդակություն էին ցույց տալիս իրենց անդամներին հիվանդության, ինվալիդության, խեղանդամության, ծերության դեպքում, իսկ նրանց մեռնելուց հետո նպաստներ էին տալիս նրանց մերձավորներին։ Սակայն միությունները արդեն շատ վաղ սկսում են ձեռնարկուների դեմ մղվող տնտեսական կռվի նպատակներին ծառայել, ընդ վորում փոխոգնության խնդիրներն հետին կարգն են մղվում։ Միությունները գործադուլների ժամանակ ղեկավարում են բանվորներին և անդամավճարներից կազմվող միջոցներից ոժանդակություն տալիս գործադուլավորներին, այնուհետև նրանք աշխատում են գործադուրկների համար զբաղմունք գտնելով՝ թեթևացնել այն ճնշումը, վոր սպառնում է արդյունաբերական պահեստազորի կողմից. նրանք լուսավորական գործ են վարում՝ այսպիսով նպաստելով այն բանին, վոր բանվոր դասակարգի ընդհանուր կուլտուրական մակարդակը բարձրանա։ Վերջապես վերջին ժամանակներս, շնորհիվ այն հանգամանքի, վոր դասակարգային հակասությունները սրվում են, արհեստակցական միությունների համար ավելի դժվար և լինում կաշկանդված, ամփոփված միայն բացառապես տնտեսական կռվի շրջանակների մեջ, և նրանք ավելի ու ավելի յեն գրավվում, վոտք դնում քաղաքական յելույթների (выступление) ու քաղաքական գործունեության ուղին։

2. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՌՎԻ ՑԵՂԱՆԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ.—ԳՈՐԾԱԴՈՒԼԸ, ԲՈՅԿՈՏՆ ՈՒ ԼԵԲԵԼԸ.—ՀԱՎԱՔԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ.

Վորքան ավելի յեն զարգանում և ամրապնդվում բանվորական արհեստակցական միությունները, այնքան ավելի հաճախ են նրանք առիթ ունենում ընդհարումներ ունենալու գործատերերի հետ, այնքան ավելի բազմազան են դառնում նաև այն հնարները, վոր բանվորները կիրարկում են տնտեսական կռվի ընթացքում։ Ցերբ առաջին անգամ մուծվեցին մեքենաները, վորոնք միանգամից բազմաթիվ բանվորների զրկեցին որական դասումից (заработок) և ճնշացածների աշխատանքի վճարն էլ ցածացրին, այն ժամանակ բանվորներն իրենց նոր վերա-

բերմունքը դեպի արտադրության նոր յեղանակը ցույց եյին տալիս առանձին խոռվություններով և հարձակումներ կատարելու, մեքենաները ջարդելու դեպքերով։

Յերբ կապիտալիստական կարգերն ամրապնդվում են, բանվորների տնտեսական կռվի սովորական գործիքը դառնում է գործադուլը, այսինքն աշխատանքը դադարեցնելը մինչև այն ժամանակը, քանի բանվորների առաջադրած պահանջները չեն բավարարված։ Գործադուլների նպատակն է՝ ամենից հաճախ արդյունաբերական վերելքի տարիներում, յերբ աշխատանքի պահանջը (спрос) մեծանում է, կռվել այն բանի համար, որ աշխատանքի պայմանները բարելավեն, ամենից առաջ աշխատավարձը բարձրացնեն և բանվորական որն էլ կարճացնեն, իսկ ճգնաժամերի ու լճացման (застой) տարիներում նրանց նպատակն է՝ դիմադրել գործատերերի այն փորձերին, որոնցով ձգտում են աշխատավարձը քչացնելու և բանվորական որը յերկարացնելու։ Այս հիմնական պահանջների կողքին կարող են լինել ու առաջադրվել ուրիշ պահանջներն էլ, որինակ, որ վարվեցողությունը մարդավարի լինի, որ աշխատանքը վարձատրելու այն յեղանակները, որոնք աննպաստ են բանվորների համար, փոխեն, վերացնեն, որ աշխատանքի պայմանները առողջապահական դարձնեն և բանվորների առողջությունը պաշտպանելու միջոցներ գործադրեն։

Սովորաբար գործադուլները ընդգրկում են առանձին ձեռնարկությունների բանվորներին, սակայն հաճախ նրանք ավելի լայն չափեր էլ են ընդունում, տարածվելով տվյալ քաղաքի կամ վայրի բոլոր բանվորների մեջ կամ նույնիսկ յերկրի տվյալ պրոֆեսիայի բոլոր բանվորների մեջ՝ այսպիսի յեն, որինակ, յերկաթուղային գործադուլները, ածխահանների գործադուլները և այլն։ Բացառիկ դեպքերում, յերբ պահանջներ են առաջադրվում ամբողջ բանվոր դասակարգի անունից, հայտարարվում է ընդհանուր գործադուլ կամ հանրադուլ (генеральная стачка)։ Այսպիսիք եյին 1893 ու 1903 թվականների գործադուլները Բելգիայում ու 1902-ինը Շվեցիայում ընդհանուր ընտրողական իրավունք ձեռք բերելու նպատակով։ Այլ դեպքերում հանրադուլներ բռնկում են իրրև բողոք բանվորների վրա բռնություններ կատարելու դեմ, որինակ, Իտալիայում 1904 թվականի սեպտեմբերին, Ռուսաստանում 1905 թվականին հունվարի 9-ից հետո, 1912 թվականին Լենայի հանքերում բանվորներին մասսայորեն գնդակահարելուց հետո։ Գործադուլի առանձին տեսակն է այսպես կոչված «իտալականը» գործադուլը, որ առաջին անգամ կիրարկեցին Իտալիայի յերկաթուղային բանվորներն ու ծառայողները 1905 թվականին։ Բանվորները գալիս են աշխատելու վայրը, բայց կամ ամենևին գործ չեն անում, կամ աշխատում են դանդաղ ու վատ՝ ասելով, որ վատ վարձին վատ էլ աշխատանք կարող է լինել։

Բանվորների տնտեսական կռվի գործադուլից ավելի քիչ տա-

բաժված յեղանակներն են բոյկոտն ու լեբելը։ Բոյկոտն այն է, յերբ հրաժարվում են տվյալ անձի հետ վորևե գործ կամ հարաբերություն ունենալուց։ Բանվորները բոյկոտում են (բոյկոտի յեն յենթարկում—бойкотировать), որինակ, ապրանքներն այն գործարանատիրոջ, վորն իր բանվորների պահանջները չի բավարարել, հրաժարվում են նրա մոտ աշխատելուց, հայտարարելով, վոր նրա ձեռնարկության տեղերը, պաշտոնները բոյկոտի ներքո յեն, այսինքն առաջարկում են, վոր մյուս բանվորներն էլ չմտնեն ուշգրավեն այն տեղերը, վերջապես բոյկոտում են (բոյկոտի յեն յենթարկում) ինչպես այն բանվորներին, վորոնք բռնում են այնպիսի տեղեր, այլ և նմանապես այն մարդկանց, վորոնք վորևե հարաբերություն ունեն բոյկոտված գործարանատիրոջ հետ։ Լեբելը գլխավորապես Հյուսիսային Ամերիկայում է տարածված։ Այսպես անվանում են այն հատուկ դրոշմներն ու կնիքները, վորոնցով կնքում են բանվորների պահանջներին բավարարություն տվող ձեռնարկության արդյունքները։ Այն արդյունքների նկատմամբ, վորոնք արտադրված են ամենից առաջ բանվորների սպառողական պահանջներն աչքի առաջ ունենալով, կամ թե այն վայրերում, վորտեղ բանվորները գնորդների գլխավոր մասսան են կազմում, լեբելը հաճախ հասնում է նպատակին և ձեռնարկուներին հարկադրում է զիջումներ անելու։ Թե այս միջոցն առանձին դեպքում վորքան ազդու յի լինում, ցույց են տալիս լեբելների այն կեղծիքները, վորոնց դիմելու հարկադրված են լինում շատ ֆիրմաներ, տեսնելով իրենց արդյունքների վաճառքի կրճատումը լեբելի շնորհիվ։

Ամենից ազդու միջոցներից մեկը, վորով բանվորները կարողանում են իրենց ապահովել գործատիրոջ կամայականություններից, հավաքական պայմանագիրն է։ Առաջ բանվորները վարձվում էին միանձնյա պայմանագրով, և առանձին բանվորների ու ձեռնարկությունների միջև միանձնյա հարաբերություններ գոյություն ունեյին։ Իսկ վերջին ժամանակներս սրա փոխարեն ավելի գործնական և բոլոր բանվորների անունից հանրովին պայմաններ կնքելն ու գործատիրոջ հետ բանակցություններ վարելը։ Ընդամին գործատերը զրկվում է ինչպես առանձին բանվորների հաշիվները փակելու և արտաքսելու, այնպես և նրանց նկատմամբ վորևե ազատ ու կամ սաստիկ միջոցներ ձեռք առնելու հնարավորությունից։ Ամեն կարգի թյուրիմացությունների ժամանակ նա հարկադրված է իր ձեռնարկության մեջ աշխատող ամբողջ բանվորական մասսայի հետ գործ ունենալ։

3. ԿՈՈՊԵՐԱՏԻՎ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԲԱՆՎՈՐՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ—ԱՐՏԱԴՐՈՂԱԿԱՆ ՈՒ ՍՊԱՌՈՂԱԿԱՆ ԿՈՈՊԵՐԱՑԻԱ։ Կոոպերացիան կամ բանվորական ընկերությունների կերպարանք ստացած միավորությունը վոչ այնքան կռվի միջոց է, վորքան անմիջական մի վորձ բանվորների կողմից, վորով վերջիններս աշխատում են ազատագրվել թե իրեն արտադրողներ ձեռնարկուների շահագործումից ու թե իրեն սպառող-

ներ մանր խանութպաններին ու մյուս առևտրական միջնորդների շահագործումից։ Այս յերկու նպատակների համապատասխան էլ տարբերվում են կոոպերացիայի յերկու տեսակները—արտադրողական կոոպերացիան, յերբ բանվորներն իրենց հավաքած կամ նվիրաբերած միջոցներով սեփական ձեռնարկություն են սկսում ու հանրովի գործ անում, և սպառողական կոոպերացիա, յերբ ընկերություններ են կազմում, վորպեսզի միասին արդյունքների մեծաքանակ գնումներ կատարեն ցածացրած գներով։ Սպառողական կոոպերացիայի ժամանակ արդյունքները բաց են թողնվում վորոշ փայավճար տվող անդամներին կամ նմանապես ցածացրած գներով կամ թե շուկային գներով։ Վերջին դեպքում այս միջոցով ստացած վաստակը հետո բաշխվում է անդամների միջև։ Վաստակի մի մասը հաճախ չեն բաժանում անդամներին, այլ գործադրում են գործառնություններն ընդարձակելու, լուսավորական նպատակների և այլ նման բաների վրա։

Բանվորական շարժման սկզբից մինչև անցյալ դարի կեսը բանվորական կոոպերացիայի գերիշխող տիպն արտադրողական կոոպերացիան եր։ XIX դարի առաջին կեսի շատ սոցիալիստներ ու ամենից առաջ այսպես կոչված ուտոպիստ-սոցիալիստները, Ռ. Ոուեն Անգլիայում, Ֆուրիեն, Լ. Բլանը, Բյուշեն Ֆրանսիայում ծայրաստիճան չափազանցում եյին բանվորական արտադրողական կոոպերացիաների նշանակությունը՝ համարելով, վոր սրանք կարող են կապիտալիստական արդյունաբերական ձեռնարկությունները դուրս մղել և այսպիսով վերացնել բուն իսկ կապիտալիստական տնտեսակարգը։ Նույնիսկ Մարքսը իր ժամանակին գերագասում եր արտադրողական կոոպերացիան սպառողականից։ Դեռևս առաջին Ինտերնացիոնալը (Բանվորների Միջազգային Միությունը) 1865 թվականին Ժընևի կոնգրեսում ընդունած բանաձևի մեջ նույնպես ընդունում եր, վոր կոոպերատիվ շարժումը «մեկն է այն շարժուձևերից, վորոնք տանում են դեպի ժամանակակից հասարակության վերակազմությունը»։

Սակայն իրականությունը չարդարացրեց այս հույսերը։ Կոոպերատիվ ընկերություններն, իրենց աննշան չափերի շնորհիվ, ուժ չունեցան դիմադրելու արդյունաբերական ժայռահաններին և մեծ մասամբ վոչնչացան կարճատև գոյություն ունենալուց հետո։ Հազվաթիվ դեպքերում, յերբ արտադրողական ընկերություններին հաջողվում եր ավելի յերկարատև կյանք ունենալ, նրանք պետք եյին ունենում իրենց գործառնություններն ընդարձակելու, վորի համար իր հերթին հարկավոր եր լինում վարձել լրացուցիչ բանվորներ, վորոնց նկատմամբ ընկերության հիմնադիրները հանդես եյին գալիս իբրև արտոնյալ գործատերեր և այսպիսով կոոպերատիվ ընկերությունն այլասերվելով դառնում եր տիպիկ ակցիոներական ձեռնարկություն։ Ահա թե ինչն եր պատճառը, վոր արտադրողական նպատակներ ունեցող կոոպերատիվ շարժումը դարավերջին համարյա բոլորովին մեռավ, սակայն

նրա փոխարեն լայն ծավալ ու նշանակություն ստացավ բանվորական միջավայրում սպառողական կոոպերացիան։

Թեև սպառողական միություններում շաղկապվում են ոչ միայն բանվորները, այլ և ընդհանրապես մանր սպառողները, և թեև այս միություններն այսպիսով հատուկ բանվորական կազմակերպություն չեն, սակայն նրանց անդամների գլխավոր մասսան հենց բանվորներն են կազմում։ Բացի սրանից, բանվորները մեծ մասամբ իրենց առանձին սպառողական ընկերություններն են հիմնում, իսկ վերջիններս միևնույն ժամանակ ավելի սերտ հարաբերություններ են սկսում բանվորական կուսակցության ու արհեստակցական միությունների հետ։ Առաջին զուտ բանվորական սպառողական ընկերությունը, որ հիմնվեց 1843 թվականին և այս տիպի հետագա ընկերություններին իբրև տիպար (образец) ծառայեց, Ջուլհակների հռչակավոր Ռոչդելյան ընկերությունն եր (Անգլիայի Ռոչդել քաղաքում)։ XIX դարի յերկրորդ կիսում բանվորական սպառողական ընկերությունները տարածվեցին ամբողջ Յեվրոպայում։

Սպառողական ընկերություններն ասպարեզից վտարում են ամեն կարգի մանր միջնորդներին, խանութպաններին, առևտրականներին և այլն և այս հանգամանքի շնորհիվ բանվորներին հնարավորություն են տալիս ժամանացրած գներով լավորակ արդյունքներ ձեռք բերելու՝ ընդամին բարձրացնելով նրանց նյութական ու կուլտուրական գոյության ընդհանուր մակարդակը։ Կոոպերատիվները բանվորներին առանձնապես եյական ոգնություն են ցույց տալիս գործադուլների ժամանակ՝ ապահովելով գործադուլավորներին անհրաժեշտ կենսամիջոցներով։ Բանվորական ընկերությունների ստացած վաստակն, ինչպես արդեն ասել ենք, սովորաբար չեն բաշխում անդամների միջև, այլ գործադրում են հանրային ու ամենից առաջ լուսավորական նպատակների ու հիմնարկների վրա։

Արտադրողական կոոպերացիաների նման սպառողական միություններին ել և մի վտանգ սպառնում—վտանգն այն բանի, որ հասարակական նպատակներին կարող և փոխարինել անձնական ոգուտների ձգտումը, և այսպիսով սպառողական կոոպերատիվներն ել դառնան սովորական վաճառամոլ (торгашеский) ձեռնարկություններ։ Սպառողական միություններն այս վտանգից փրկում և միայն բանվորների դասակարգային գիտակցության զարգացումն ու միությունների՝ կուսակցության հետ կապված լինելը։ Հենց այս ոգով ել Կոպենհագենում Ինտերնացիոնալի կոնգրեսն 1910 թվականից բանաձև ընդունեց, որ գիտակից բանվոր սոցիալիստներին հանձնարարում եր կոոպերատիվների մեջ մտնել այն նպատակով, «որ նրանց մեջ գործեն սոցիալիստական ոգով և արգելք լինեն, որ կոոպերատիվները բանվոր դասակարգի կազմակերպության ու դաստիարակության թանգարժեք միջոց լինելուց չդադարեն և չդառնան սոցիալիստական համերաշ-

խութիյունն ու կարգապահութիյունը թուլացնելու միջոց։ Բելգիայի բանվորական կոոպերացիայի որինակն ամենից լավ և ցույց տալիս, թե ինչի կարող և հասնել այն կոոպերատիվ շարժումը, որը գործում և սոցիալիստական կուսակցութիյան հետ համերաշխ ու միաբան։

Բելգիայում բանվորական սպառողական միութիյունները սերտ կապված են կուսակցութիյունից, և նրանց անդամները պետք և միաժամանակ կուսակցութիյան անդամ էլ լինեն։ Բրյուսսելի սպառողական ընկերութիյան ժողովրդական տունը (Maison du Peuple), որը բացվեց 1899 թվականին, իսկական բանվորական պալատ է, որն ունի իր խանութները, գրադարանը, ընթերցարանը, լսարանները, համերգի դահլիճն ու թատրոնը։ Բանվորն այստեղ ոչ միայն հայթայթում է անհրաժեշտ մթերքներն էժան գնով, այլ և իր բոլոր կուլտուրական պահանջներն այստեղ բավարարութիյուն են ստանում։

ԳԼՈՒԽ ԻԷ.

ԲԱՆՎՈՐ ԴԱՍԱԿԱՐԳԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՌԻՎԸ

1. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՌՎԻ ԾԱԳՄԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ։—ԱՐՀԵՍՏԱԿՑԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ։ Արհեստակցական կռիվն, այսինքն այն կռիվը, որ բանվոր դասակարգը մղում է գոյություն ունեցող կապիտալիստական հասարակարգի պայմաններում իր դրությունը բարելավելու համար, բնորոշում է բանվորական շարժման զարգացման առաջին շրջանը։ Բանվոր դասակարգը վորքան ավելի յե համոզվում, թե իր շահերն ու բուրժուազիայի շահերն անհաշտ հակադրության մեջ են, այնքան ավելի պարզ է դառնում նրա համար, որ բավական չե միայն տնտեսական կռիվը, մի կռիվ, որ նրա գոյության պայմանների մեջ աննշան բարելավումներ է մտցնում, բայց ընդունակ չե նույն այս պայմանները արմատակի փոխելու։ Ընդհակին նա հետզհետե ավելի յե տոգորվում այն գիտակցությամբ, որ նրան լիակատար ազատություն կբերե միայն այն հանգամանքը, յերբ կապիտալիստական հասարակարգը խորտակվի ու բոլոր հասարակական հարաբերությունները վերակազմվեն այնպիսի նոր սկզբունքների հիման վրա, որոնք այլևս տեղ չեն տալիս ուրիշի աշխատանքի շահագործմանը։ Սակայն հասարակական այսպիսի վերակազմության արգելք է լինում պետական իշխանությունը, որն անհրաժեշտ է կամ գրավել՝ նրա միջոցով հեղաշրջում կատարելու նպատակով (համաձայն սոցիալիստական կուսակցությունների ծրագրների), կամ վերացնել (ինչպես այս պահանջում են անարխիստական հոսանքները)։ Յերկու դեպքում էլ բանվոր դասակարգն ընկնում է պետական իշխանության դեմ մղվող կռվի մեջ, ընդամին և քաղաքական կռվի մեջ։ Նրան դեպի այս ճանապարհն է հրում հենց ինքը պետական իշխանությունն էլ, որը ձեռնարկությունների հետ ընդհարվելու բոլոր դեպքերում հանդես է գալիս բանվորների դեմ։

Այսպիսով միայն դառը փորձն է բերում բանվոր դասակարգին այն գիտակցության, թե քաղաքական կռիվն անհրաժեշտ է։ Այն ժամանակ միայն, յերբ բանվորական մասսաների մեջ դասակարգային գիտակցությունն աճում է և սոցիալիստական իդեալները տարածվում են բանվորների միջավայրում, տնտեսական կռիվն աստիճանաբար յե-

տին կարգն է մղվում և առաջին տեղը գրավում են քաղաքական գործունեությունն ու քաղաքական կուսակցությունները։ Ընդամին բանվոր դասակարգի հասարակական կյանքի մեջ գերիշխող դեր են սկսում կատարել քաղաքական կուսակցությունները. նույն ինքը բանվորական շարժումն այլ բնույթ է ստանում և կախումն է ունենում կուսակցությունից։

Արհեստակցական միությունների, տրեդ-յունիոնների դասական յերկիրն Անգլիան է։ Այստեղ է ծնունդ առել բանվորական շարժումը, այստեղ է կատարվել ու անցկացել այս շարժման ամբողջ առաջին, տնտեսական շրջանը, այստեղ է, վոր բանվորները զուտ տնտեսական հողի վրա կռիվ մղելով՝ կարողացել են ամենանշանավոր հետևանքների հասնել, այս պատճառով էլ նաև այստեղ է, վոր արհեստակցական շարժումն առանձնապես խոր արմատներ է ձգել բանվոր դասակարգի մեջ։ Ահա թե ինչն է պատճառը, վոր հետագայում, յերբ յեվրոպական մյուս յերկրներում ամենուրեք արդեն բանվորական կուսակցություններ եյին առաջացել, Անգլիայում դեռ ելի արհեստակցական շարժումն եր բանվորական շարժման գլխավոր ձևը։ Սակայն անգլիական միությունները էլ վերջիվերջո պետք է վոտք դնեյին քաղաքական ուղին։ 70-ական թվականներին նրանք հատուկ պարլամենտական կոմիտե կազմեցին, վորի նպատակն եր նպաստել, վոր պարլամենտը վորոշ որենսդրական միջոցներ ընդունե հոգուտ բանվոր դասակարգի։ 80-ական թվականներին, ինչպես արդեն գիտենք, ծնունդ է առնում այսպես կոչված նոր տրեդ-յունիոնիզմը, մի հոսանք, վորը վոչ միայն բանվորական լայն մասսաներ է ընդգրկում, այլ և տարբերվում է հին տրեդ-յունիոնիզմից նրանով, վոր ունի ավելի զարգացած ու արմատական քաղաքական ծրագիր, մասամբ նույնիսկ սոցիալիստական վոգով խմորված։ Վերջապես 1901 թվականից սկսած Անգլիայում էլ է կազմըվում բանվորական կուսակցություն, վոր հատուկ քաղաքական նպատակներ է հետապնդում։ Այս կուսակցության արագ աճումը վկայում է, թե Անգլիայում բանվոր դասակարգի՝ քաղաքական կյանքին անմիջորեն մասնակցելը վորչափ անխուսափելի անհրաժեշտություն է դարձել։ Բանվորական կուսակցության անդամների թիվը 1913 թվականին 1,880 հազար եր, ընդվորում պարլամենտում կուսակցությունն ուներ 45 ներկայացուցիչ։

Մյուս յեվրոպական յերկրներում արհեստակցական միությունների գործունեությունն էլ ավելի սերտ եր կապված քաղաքական կռվի հետ։ Ֆրանսիայում, վորտեղ գերակշռում են հեղափոխական ավանդություններն ու պարլամենտական կռվին բացասաբար վերաբերվելը, միությունները ավելի ու ավելի մեծ նշանակություն են ստանում վոչ միայն տնտեսական, այլև քաղաքական կռվի մեջ։ Բանվորական խոշորագույն կուսակցություններից մեկը, սինդիկալիստականը, վոր խիստ բացասական աչքով է նայում բանվորության ներկայացուցիչների՝ պարլամենտական կռվին մասնակցելուն, հենց արհեստակցական միու-

թյուններն (սինդիկատներն) և համարում քաղաքական «ուղղակի» (այսինքն՝ անմիջական և ոչ թե պարլամենտի միջոցով) գործունեության գլխավոր գենքը կապիտալիստական հասարակարգը տապալելու գործում։ Տեղական սինդիկատները միանալով կազմում են սինդիկատների տեղական միություններ կամ «աշխատանքի բորսաներ» (որոնք այսպես են կոչվում բանվորների վարձվելու տեղի անունով, որտեղ նաև բանվորական ժողովներն են լինում և որտեղ սովորաբար տեղավորվում են միությունների վարչություններն էլ)։ Աշխատանքի բորսաներն իրենց հերթին միանալով կազմում են աշխատանքի բորսաների դաշնակցություն (ֆեդերացիա) կամ աշխատանքի ընդհանուր համադաշնակցություն (կոնֆեդերացիա)։

Գերմանիայում բանվորների քաղաքական շարժումն սկսվեց դեռևս այն ժամանակ, երբ նրանց տնտեսական կռիվը լայն չափեր չեր ընդունել։ Այս պատճառով էլ այստեղ տնտեսական ու քաղաքական կռվի զարգացումը կատարվում եր միաժամանակ ու զուգահեռ։ Այստեղ միությունները ծագումն էլին առնում գլխավորապես կուսակցության նախաձեռնությամբ և այս պատճառով էլ մեծ մասամբ սոցիալ-դեմոկրատական միություններ են, որոնք այլապես կոչվում են «ազատ» միություններ։ Գերմանիայում միությունների մեջ կազմակերպված բոլոր բանվորների 80%-ը հենց այս սոցիալ-դեմոկրատական միություններին են պատկանում[1])։

Բանվորական կուսակցության հետ այսպիսի մոտիկ հարաբերություններ ունեն արհեստակցական միությունները յեվրոպական մնացած յերկրներում էլ։ Այս կապակցությունը, ինչպես տեսանք, առանձնապես սերտ եր փոքրիկ Բելգիայում։ Արհեստակցական ու քաղաքական շարժումների համերաշխության անհրաժեշտությունն ընդունել և Շտուտգարտի սոցիալիստական միջազգային կոնգրեսն էլ, որ գումարվեց 1907 թվականին։

2. ԻՆՏԵՐՆԱՑԻՈՆԱԼՆ ՈՒ ԲԱՆՎՈՐԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ։ Բանվոր դասակարգի քաղաքական շարժման տարբերիչ գիծը կազմում է նրա միջազգային բնույթը։ Առանձին յերկրների բանվորները փոխադարձ թշնամական հարաբերությունների այնպիսի պատ-

---

1) Գերմանիայում, բացի սոցիալ-դեմոկրատական միություններից, կան նաև հին—դունկերյան միություններ, որոնք այսպես են կոչվում իրենց հիմնադիրների անունով, այլև քրիստոնեական բանվորական միություններ։ Սրանցից առաջինները ծագել են անցյալ դարի 60-ական թվականներին յերկու լիբերալ պրոֆեսորների—Մաքս Հիրշի ու Դունկերի նախաձեռնությամբ. սրանց նպատակն է ամենից առաջ բանվորներին հեռու պահել ոչ միայն քաղաքական, այլև տնտեսական կռվից, ուստի յեվ հենց գործունեությունը սահմանափակում են համաբար բացառապես փոխոգնության դրամարկղն ի կազմակերպելով։ Հիրշ—դունկերյան միությունները վո՛չ մեծ ազդեցություն ունեն յեվ ոչ էլ լայն տարածված են։ Բանվորական հետամնաց շրջաններում մի քիչ ավելի շատ են տարածված այսպես կոչված քրիստոնեական բանվորական միությունները, որոնք կազմակերպված են կենտրոնի կաթոլիկական կուսակցության ձեռքով։

ճառներ ու առիթներ չունեն, ինչպիսիք են համաշխարհային շուկայի համար մղած կռիվն ու մրցումը բուրժուազիայի քաղաքագետների համար։ Միևնույն ժամանակ բանվորական շարժման նպատակներն ու խնդիրներն ամենուրեք միևնույն են։ Այն ընդհանուր կռվի մեջ, որ մղում են ձեռնարկուների դեմ, բանվորներն ամենուրեք դաշնակից են լինում իրար։ Ինչպես տեսանք, տնտեսական զարգացումը տանում է, հասցնում մի վիճակի, երբ ազգային պատվարները խորտակվում են և միաձույլ համաշխարհային տնտեսություն է կազմվում։ Ամենուրեք միատեսակ արտադրական յեղանակներ ու հարաբերություններ են հաստատվում։ Առանձին յերկրներն ավելի սերտ են կապակցվում առևտրական շահերով ու մեծապես զարգացած հաղորդակցության ուղիներով։

Դեռ հենց այժմ ամբողջ յերկրագունդը կարծես թե մի միաձույլ համաշխարհային շուկա յե, միաձույլ համաշխարհային տնտեսություն, և ֆինանսական գործարարների (делец) ու կապիտալիստների ազգային աննշան խմբակների շահերն են միայն, որոնք դեռ նպաստում են ազգային սահմանների ու պատվարների պաշտպանությանը։ Այսպիսով հիշյալ ֆինանսական խմբակների տապալումը պիտի վերացնի վերջին արգելքները, որոնք խանգարում եյին իրապես միաձույլ համաշխարհային ու միջազգային, պլանաչափորեն կազմակերպված, տնտեսություն հաստատելուն։

Այսպիսով թե սեփական դասակարգային շահերն ու թե տնտեսական զարգացման ընդհանուր ուղղությունը միակերպ հրում են բանվորներին ինտերնացիոնալիզմի ուղին, այն ուղին, որ կապիտալիստական հասարակարգի դեմ մղած ընդհանուր կռվում առանձին յերկրների բանվորներին սերտ ու փոխադարձ գործակցությամբ է շաղկապում։ Ահա թե ինչն է պատճառը, որ յերբ սկսվեց քաղաքական շարժումը բանվորների մեջ, բանվորական շարժման առաջավոր գործիչների մտքում նախ և առաջ ծագեց այն գիտակցությունը, թե անհրաժեշտ է բանվորների միջազգային մերձավորություն, միություն հաստատել։ Դեռ 1847 թվականին հնչեց «Բոլոր յերկրների պրոլետարներ, միացեք» կոչը (Կոմմունիստական Մանիֆեստ)։ Այս կոչի իրականացումն յեղավ բանվորների առանձին միջազգային ընկերության, առաջին Ինտերնացիոնալի հիմնադրությունը 1864 թվականին։ Ինտերնացիոնալը հայտարարեց, որ իր հիմնական նպատակը բանվոր դասակարգի տնտեսական ազատագրությունն է։ Միևնույն ժամանակ այն ընդունում եր, որ այս ազատությունը պետք է լիներ հենց իրենց —բանվորների գործը, և որ նրան կարելի յե հասնել միայն այն միջոցի շնորհիվ, յերբ առանձին յերկրների պրոլետարների համար միասնական տակտիկա հաստատվի, և նրանց բոլոր գործողությունների ու յելույթների (выступление) ժամանակ լիակատար համերաշխություն լինի։ Ինտերնացիոնալի զարգացումը, որ սկզբում հաջող եր ընթա-

նում, շուտով, սակայն, կանգ առավ շնորհիվ այն հանգամանքի, որ առանձին յերկրների բանվորական շարժումը դեռ անչափ թույլ եր զարգացած։ Հաագայի կոնգրեսում, որ գումարվեց 1874 թվականին, Ինտերնացիոնալը ղեկավարների անհամաձայնությունների հետևանքով պառակտվեց, իսկ յերկու տարի անց, 12 տարի գոյություն ունենալուց հետո, հայտարարվեց, որ այն վերջնականապես լուծված է։

Ինտերնացիոնալը վերածնվել կարողացավ այն բանից հետո միայն, յերբ բանվորական շարժումը տեղական ազգային սոցիալիստական կուսակցությունների ղեկավարությամբ կարողացավ ավելի խոր արմատներ ձգել առանձին յերկրներում։ Գերմանիայում 60-ական թվականներին ծագումն առած ընդհանուր բանվորական միությունը, որ Լասալն եր հիմնել, և Բեբելի ու Լիբկնեխտի այսպես կոչված Եյզենախյան խմբակը 1875 թվականին միացան ու կազմեցին միաձույլ սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցություն, որն այն ժամանակվանից սկսեց արագ աճել։ Ֆրանսիայում 1871 թվականին՝ Պարիզի Կոմմունայի քարոզչանդ լինելուց հետո բանվորական շարժումը վերածնվեց 80-ական թվականներին միայն, ընդվորում այն տրոհվեց մի քանի հոսանքների, որոնց արտահայտիչն առանձին կուսակցություններ եյին։ Անգլիայում, ինչպես տեսանք, մյուս յեվրոպական յերկրներից ավելի ուշ առաջ յեկավ աշխատանքի կուսակցությունը, որը գլխավորապես տրեդ-յունիոնների անդամներին եր միացնում։ Սրան առընթեր այստեղ գոյություն ունեն անկախ բանվորական կուսակցությունն ու սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունը, որ անհամեմատ ավելի քիչ ազդեցություն ունի, և որի ղեկավարը Հայնդմանն եր 80-ական թվականներից վեր առաջ սոցիալիստական շարժումն սկսեց ավելի հաստատուն ու իրական հաջողություններ հայտարերել ուրիշ յերկրներում ել—Իտալիայում, Սպանիայում, Սկանդինավյան պետություններում։ Ռուսաստանում սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունը հիմնվեց 1898 թվականին միայն։

Այն բանից հետո, յերբ սոցիալիստական շարժումն ամրապնդվեց առանձին յերկրներում, 1889 թվականին Պարիզում գումարվեց միջազգային բանվորական կոնգրեսը, և ընդամին առաջ յեկավ նոր, այսպես կոչված յերկրորդ Ինտերնացիոնալը։ Պարիզի կոնգրեսը սահմանեց, որ ի նշան բոլոր յերկրների բանվորների համերաշխության, ամենուրեք պրոլետարիատը տոնե մայիսի մեկն որը։ Ընդամին վորոշվեց, որ հետագայում ել նույնպիսի միջազգային կոնգրեսներ կազմակերպվեն դանազան տակտիկային խնդիրներ քննելու և առանձին յերկրների բանվորական կուսակցությունների գործողությունները համերաշխ դարձնելու համար։ Յերկրորդ Ինտերնացիոնալն առաջին Ինտերնացիոնալից տարբերվում եր նրանով, որ արդեն այնպիսի միաձույլ ու միակուռ կազմակերպություն չեր։ Նա նպատակ չուներ ել միաձույլ կազմակերպություն ստեղծելու, այլ միայն կապ պահպանելու

առանձին յերկրների ինքնուրույն բանվորական կուսակցությունների ու կազմակերպությունների միջև։

Սակայն այս կապը խզվեց, կտրվեց, հենց վոր սկսվեց վերջին պատերազմը։ Պատերազմից հետո յերկրորդ Ինտերնացիոնալը վերականգնելու փորձերը մեծապես արվեստական դուրս յեկան և քիչ հետևանք ունեցան։ Առանձին ազգային սոցիալիստական կուսակցությունների հարաբերությունների փոխադարձ խզման իրողության վրա ավելանում են նաև տարաձայնությունները այն խնդրի մասին, թե րոպեն ինչպես պետք է ոգտագործել անմիջապես սոցիալիզմ մտցնելու նպատակներով։ 1918 թվականի ամռանը Մոսկվայի համագումարում հիմնադրվեց յերկրորդ Ինտերնացիոնալը, վորի մեջ մտան սոցիալիստական կուսակցությունների ավելի արմատական հոսանքների ներկայացուցիչները։

3. ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՈՒՎԻ ՄԻԶՈՑՆԵՐԸ. ՊԱՐԼԱՄԵՆՏԱԿԱՆ ԿՈՒՎԸ, ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԳՈՐԾԱԴՈՒԼԸ։ Յեթե բանվորական շարժման նպատակը կապիտալիստական հասարակարգի տապալումն է, յեթե շարժման միաձույլ լինելը նրա հաջողակության (успешность) պայմանն է, ապա քաղաքական կուվը պետք է այս նպատակին հասնելու համար միջոցներ ընձեռե բանվոր դասակարգին։ Իսկ վորովհետև ներկայումս քաղաքական կյանքի մեջ կենտրոնական տեղը բռնում են ներկայացուցչական հաստատությունները, ապա հենց միայն այս հանգամանքի շնորհիվ արդեն բանվոր դասակարգի քաղաքական կուվի մեջ էլ նշանավոր տեղ պետք է գրավե ամենից առաջ բուն ինքը պարլամենտական կուիվը, այսինքն այն կուիվը, վոր վարում է մի կուսակցություն մյուսների դեմ ընտրությունների ժամանակ ու պարլամենտում[1])։ Ընդհանուր ընտրողական իրավունքի պահանջը բանվոր դասակարգի ամենավաղ ու ամենից ընդհանուր քաղաքական պահանջներից մեկն է։ Պարլամենտական ընտրությունները հնարավորություն են տալիս հաշվի յենթարկելու ու պարզելու, թե յերկրում հասարակական ուժերի փոխհարաբերությունները ինչ դրության մեջ են։ Ընտրությունների հետևանքները ցույց են տալիս, վոր սոցիալիստական կուսակցությունները արագ աճում են։ Գերմանիայում 1871 թվականին բայխստագի առաջին ընտրությունների ժամանակ սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունը հավիվ 113 հազար ձայն ստացավ (տված ձայների ընդհանուր քանակի 3%-ից էլ քիչ) և կարողացավ յերկու պատգամավոր

---

1) Պարլամենտական կուիվն ընդունում են բոլոր սոցիալիստական կուսակցությունները էլ։ Ընդհակառակն, անարխիստական հոսանքները պարլամենտական կուվին բացասաբար են վերաբերվում։ Այս վերջիններից ամենաազդեցիկը Փրանսական սինդիկալիզմն է, վոր ժխտում է պարլամենտական կուիվը, իբրեվ նպատակին հասցնող մի կուիվ, յեվ վորն, ինչպես ասել ենք, ընդունում է, թե կուվի գլխավոր միջոցը պրոլետարիատի ուղղակի, այսինքն անմիջական գործողություններն են (выступление) սինդիկատների ղեկավարությամբ։

ընտրել, իսկ 1912 թվականին ստացավ 4,250,000 ձայն (ընտրողների ընդհանուր թվի մոտ 35%-ը) և ձեռք բերեց 110 պատգամավորական տեղ, որ բայխստագի պատգամավորների ընդհանուր թվի մեկ յերրորդականից մի քիչ պակաս եւ Սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության դեմ հանած այն հալածանքները, որ տեղի եյին ունենում սոցիալիստներին վերաբերող որենքի հիման վրա 1879 թվականից մինչև 1890-ը, վերջիվերջո վոչ միայն չկարողացան կանգնեցնել կուսակցության աճումը, այլ և լոկ նպաստեցին, որ այն ավելի ու ավելի ամուր միանա։ Սույնպիսի աճումն եյին ցույց տալիս յեվրոպական մյուս պետությունների բանվորական կուսակցությունները եւ Ֆրանսիայում սոցիալիստական կուսակցությունների ընտրական հաջողությունները մեծապես թուլանում եյին շնորհիվ այն հանգամանքի, որ նրանք յերկպառակությունների մեջ եյին։ Անգլիայում դեռևս 1900 թվականին պարլամենտում ընդամենը յերկու բանվորական ներկայացուցիչ կար։ 1906 թվականին, յերբ բանվորական կուսակցությունը հանդես յեկավ ընտրություններին մասնակցելու, ընտրվեցին 29 բանվորական պատգամավոր, 1910 թվականին՝ 40 պատգամավոր (նույն թվականներին բանվորական կուսակցությանը տված ձայները են 323 ու 505 հազար) [1]։ Ավստրիայում ընդհանուր ընտրողական իրավունք մտցնելուց հետո հենց առաջին ընտրությունների ժամանակ սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունն ստացավ մեկ միլյոն ձայնից ավելի (ընդհանուր քանակի մեկ քառորդը) և ընտրելով անցկացրեց 87 պատգամավոր։

Նախընտրական պայքարն ու թեկնածուների՝ նախընտրական ժողովներում հանդես գալը հնարավորություն են տալիս ամբողջ յերկրում ամենալայն ագիտացիա ծավալելու հոգուտ սոցիալիստական կուսակցությունների։ Իսկ քաղաքականապես հետամնաց յերկրներում, վորպիսին եր մոտիկ անցյալում Ռուսաստանը, նախընտրական պայքարը միակ պարագան է, որ հիշյալ հնարավորությունն է ընձեռում սոցիալիստական կուսակցություններին։ Նույնպիսի ագիտացիոն միջոցներ են սոցիալիստ պատգամավորների յելույթները պարլամենտի հռետորական ամբիոնից, յերբ նրանք դուրս են գալիս քննադատելու կառավարական որինագծերը և նրանց առթիվ սեփական տեսակետն են արտահայտում ու զարգացնում։

---

1) 1923 թվականի տարեվերջին Անգլիայում կատարված պարլամենտական ընտրությունների ժամանակ պահպանողականներն ստացան 5,500,000 ձայն, բանվորական կուսակցությունը՝ 4,500,000 ձայն յեվ լիբերալները՝ 4,250,000 ձայն։ Պահպանողականներն անցկացրին 256 պատգամավոր, բանվորական կուսակցությունը՝ 192 յեվ լիբերալները՝ 156։ 1924-ի հունվարին ստանալով նայեվ լիբերալների վստահությունը, բանվորական կուսակցությունը հանձն առավ անցնել Անգլիայի կառավարության գլուխ, կազմելով բանվորական կաբինետ՝ Մակդոնալդի նախագահությամբ։

Ե. Թ.

Բանվորական պատգամավորների անմիջական պրակտիկ գործունեությունը լինում է՝ աջակցել այն բանին, որ բանվոր դասակարգի տնտեսական նվաճումներն որևէ աղբյուր ստանան։ Այս խնդրին և վերաբերում ամենից առաջ այն որևէ միջոցներն առաջ մղելն ու անցկացնելը, որոնք բանվորական որևէ կերկարությունն են որոշում և ընդհանրապես վերաբերում են բանվորների ու ձեռնարկությունների փոխհարաբերություններին (այսպես կոչված բանվորական օրենսդրություն)։ Այնուհետև բանվորական պատգամավորները կռվում են այն բանի համար, որ բանվոր դասակարգի քաղաքական իրավունքները ընդլայնվեն, հակում են ու դիտում թշնամի կուսակցությունների գործողությունները և կանխում են նրանց կողմից պատրաստվող հարվածները, վերջապես պրոլետարիատի մասսայական քաղաքական կեղծիքների միջոցին հանդես են գալիս իրրև նրա պահանջների արտահայտիչներ։

Պարլամենտական գործունեությամբ չեն սպառվում քաղաքական կռվի այն միջոցները, որոնք բանվոր դասակարգի տրամադրության տակ են գտնվում։ Այստեղ էլ, ինչպես և տնտեսական կռվում, առաջնակարգ նշանակություն ունեն կազմակերպությունն ու գործադուլը։ Կուսակցական կազմակերպությունները քաղաքական կռվում նույն դերն են կատարում, ինչ որ արհեստակցական միությունները տնտեսականում։ Թեև կուսակցական կազմակերպություններն ավելի սակավաթիվ անդամ են ունենում համեմատած ձայների այն քանակի հետ, որ ընտրությունների ժամանակ տվել են կուսակցության պատգամավորներին, սակայն սրա փոխարեն ընտրողների մասսային հակառակ՝ կուսակցությունը մի կարգապահ ու ամուր շաղկապված խմբակ է, որ կազմվում է համոզված համախոհներից։ Բացի սրանից, կուսակցության աղբյուրը չի սահմանափակվում իր անմիջական անդամների նեղ, մերձավոր շրջանակով։ Բանվոր դասակարգի բոլոր մասսայական յեղույթների ժամանակ սովորաբար բուն ինքն կուսակցությունն է հանձն առնում նրա ղեկավարի դերը։ Այսպիսով կուսակցությունն այն կորիզն է, որի շուրջը խմբվում են պրոլետարական մասսաները կապիտալիստական հասարակարգի դեմ մղած կռվի միջոցին։

Ընդհանուր գործադուլն, ինչպես տեսանք, քաղաքական կռվի մի միջոց է, որին հաճախ ենք դիմում պրակտիկայում պրոլետարիատը և այն էլ հաջողությամբ։ Ընդամին գործադուլի ներգործությունը սովորաբար այնքան ավելի հաջողակ է լինում իշխող դասակարգերի համար, որքան ավելի անսպասելի է այն բռնկում։ Անկազմակերպ, բայց անակնկալ պայթող գործադուլները հաճախ ավելի աղետաբեր են լինում և ավելի շուտ են հասնում նպատակին, քան ուշադրությամբ կազմակերպված ու նախապատրաստված գործադուլները։ Իրրև օրինակ կարող են ծառայել Ռուսաստանում 1905 թվականի գործադուլն

ու Բելգիայում 1893 թվականի գործադուլը։ Սրանք 1902 թվականի գործադուլի հետ համեմատելով՝ տեսնում ենք, թե չնայած վերջինս ավելի ուշադրությամբ էր կազմակերպված, բայց և այնպես նպատակին չհասավ։

4. ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ։ Քաղաքական գործունեության ու քաղաքական կռվի բազմազան տեսակները, որոնց մասնակցում է պրոլետարիատն անմիջորեն կամ հանձինս իր ներկայացուցիչ քաղաքական կուսակցությունների, նրա աչքում անկախ, ինքնուրույն նշանակություն չունեն, այլ միայն միջոցներ են հասնելու համար միակ հիմնական նպատակին, որ է կապիտալիստական հասարակարգի տապալումն ու տնտեսական ազատագրությունը։ Այս հիմնական նպատակին կհասցնեն սոցիալիստական հեղափոխությունը միայն։ Սոցիալիստական հեղափոխությունը պետք է պետական իշխանությունը գրավելու և քաղաքական հեղաշրջման հետևանքը լինի (անարխիստների տեսակետով, սոցիալիստական հեղափոխությունը պետք է լինի, ընդհակառակը, բուն իսկ պետության, իբրև բռնության որգանի, վոչնչացման հետևանք)։ Այս հեղաշրջումը կատարելու ուղին զանազան սոցիալիստական հոսանքներ տարբեր կերպով են պատկերացնում։ Սոցիալիզմի ամենից չափավոր թևի ներկայացուցիչները կարծում են, որ սոցիալիզմին անցնելը կկատարվի աստիճանաբար, իբրև հետևանք խաղաղ զարգացման, իբրև հետևանք մի շարք աստիճանական ձեռնարկումների (мероприятие) ու սոցիալիստական կուսակցությունների պարլամենտական հաջողությունների (Բերնշտեյն, Ժորես)։ Ընդհակառակն, արմատական սոցիալիստական հոսանքները սոցիալական հեղափոխությունը պատկերացնում են բացառապես իբրև իշխանության գրավումն ու պրոլետարիատի դիկտատուրա (Ռ. Լյուքսեմբուրգ, Կ. Լիբկնեխտ)։ Ֆրանսական սինդիկալիստներն, ինչպես արդեն տեսել ենք, բոլորովին ժխտում են պարլամենտական գործունեությունը և կապիտալիստական հասարակարգը տապալելու միակ միջոց համարում են հանրադուլը։

ԳԼՈՒԽ ԻԲ.

ԿԱՊԻՏԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿԱՋՄԱԿԵՐՊ ԼԻՆԵԼԸ.—ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ԿԱՊԻՏԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՐԳԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՀԱԿԱՍՈՒԹՅՈՒՆԸ։ Կապիտալիստական դարաշրջանին նախորդել է մանր, անջատված արտադրության շրջանը։ Ցուրաքանչյուր արտադրող աշխատում էր լիովին ինքնուրույն ու մյուսներից անկախ, իր սեփական գործանոցում, աշխատանքի սեփական գործիքներով։ Այսպիսի պայմաններում բնական է, որ աշխատանքի արդյունքն էլ արտադրողի լիակատար սեփականությունը կկազմեր, և արտադրողն ինքն էլ անմիջապես կլիներ այն արդյունքը շուկայում վաճառողը։ Կապիտալիզմը բոլորովին փոխակերպեց արտադրության ամբողջ սիստեմը՝ բազմաթիվ առանձին ու մինչ այդ անջատ-անջատ արտադրողներին մի ձեռնարկության մեջ միացնելով։ Կապիտալիստական արտադրության բուն իսկ յեղանակներն ու գործիքները պահանջում են, որ բազմաթիվ մասնակիցների աշխատանքը միաժամանակ կիրարկվի և այսպիսով նյապես աչքի յեն ընկնում իրենց հասարակական բնույթով։

Սակայն կապիտալիզմը մանր ու մասնավոր արտադրությունը խոշոր ու հասարակական դարձնելով՝ անխախտ պահեց յուրացման նախկին յեղանակները։ Ինչպես արտադրության գործիքներն, այնպես և աշխատանքի արդյունքներն առաջվա նման պատկանում են մասնավոր մարդկանց, բայց այժմ արդեն վոչ թե մանր արտադրողներին, այլ կապիտալիստ-ձեռնարկուներին, վորոնք ոգտվում են վարձու աշխատանքից։ Արտադրության հասարակական բնույթ՝ յուրացման մասնավոր յեղանակների պահպանումով հանդերձ,—այս և ահա կապիտալիստական տնտեսակարգի հիմնական հակասությունը։

Այս հիմնական հակասության մեջ են պարփակված կապիտալիստական տնտեսությունը բնորոշող մնացած բոլոր հակասական կողմերն ու յերևույթներն էլ։ Այն հակասությունը, վոր կա արտադրության ու յուրացման յեղանակների միջև, սոցիալական հարաբերությունների ասպարիզում դասակարգային կռվի աղբյուր է հանդիսանում՝ պատճառ լինելով հետևյալին. արտադրող ու շահագործվող դա-

սակարգերը՝ տեսնելով, որ այլևս իրենք չեն իրենց աշխատանքի արդյունքներից ոգտվողը, ձգտում են իրենց վրից թոթափելու կապիտալիզմի լուծը։ Բուն տնտեսական յերևույթների ասպարիզում միևնույն հակասությունն է կազմում հիմքն արտադրության անկազմակերպ լինելու ու անիշխանության, որոնք կարող են վերացվել միայն այն ժամանակ, յերբ արդյունաբերության կապիտալիստական ձևը տապալվի և հասարակական արտադրության արդյունքները հենց հասարակական սեփականություն դառնան։ Հազարավոր ու տասնյակ հազարավոր բանվորներին համեմատաբար փոքրաթիվ ձեռնարկությունների մեջ միացնելով, այս վիթխարի ձեռնարկությունները շահագործելով և սինդիկատներ ու տրեստներ կազմելով՝ կապիտալիզմը կազմակերպում է տնտեսությունը։ Սակայն միևնույն ժամանակ պահպանելով արտադրության գործիքների ու աշխատանքի արդյունքների մասնավոր սեփականությունը՝ կապիտալիզմը հենց սրանով արգելք է լինում և թույլ չի տալիս, որ արտադրված արդյունքները հասարակական բաշխման յենթարկվեն և ընդամին հանուր տնտեսական ամբողջությունն էլ պլանաչափ կազմակերպություն դառնա։ Այսպիսով կապիտալիստական տնտեսությունը մի անկազմակերպ ամբողջություն է, որ բաղկացած է կազմակերպված մասերից։ Հենց սրանից էլ առաջանում է կապիտալիստական տնտեսակարգի գլխավոր չարիքը— արտադրության անիշխանությունն ու նրանից ծնունդ առնող ճգնաժամերը։

2. ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ։ Կապիտալիստական տնտեսությունն ամենից առաջ ապրանքային տնտեսություն է։ Արտադրության արդյունքներն անմիջորեն չեն բաշխվում հասարակության մեջ գոյություն ունեցող պահանջի ու կարիքների համեմատ, այլ նախորոք պետք է ապրանք դառնան և միայն ապրանքի ձևով են հասնում սպառողին։ Բաշխման ամեն ուրիշ յեղանակ կհակասեր կապիտալիստների, այն է՝ աշխատանքի արդյունքների տերերի մասնավոր շահերին, որովհետև նրանց կղրկեր պատրաստի արդյունքները վաճառելու միջոցով իրենց վաստակն իրացնելու (реализовать) հնարավորությունից, այսինքն իրենց վաստակը լրիվ ստանալու հնարավորությունից։

Սակայն ինչպես շուկայի տարողությունն (емкость), այնպես և շուկայում յուրաքանչյուր տվյալ րոպեին դերիշխող պահանջները շարունակ փոփոխվում են և այս պատճառով էլ առաջուց չեն կարող հաշվի յենթարկվել։ Վոչ մի ձեռնարկու չի կարող նախորոք իմանալ, թե պատրաստվող արդյունքների կարիքը կա և նրանք կվաճառվեն արդյոք, թե վոչ։ Առաջարկի ու պահանջի, հասարակական արտադրության ու սպառման համապատասխանությունը չի ահմանվում վորևե նախորյա հաշվառքի միջոցով, այլ առաջանում է պահանջի շատանալու ու քչանալու, առևտրի կենդանանալու ու լճացման միջոցով, պատա-

հարար հարմարվելու, մի շարք անընդհատ տատանումների ու ցնցումների միջոցով։ Մի կողմից՝ ձեռնարկուների միջև տեղի ունեցող մրցումը, որ նրանց հարկադրում է անընդհատ ընդարձակելու արտադրությունը, մյուս կողմից՝ գույքերի անհամաչափ բաշխումն ու մասսաների աղքատությունն ել ավելի յեն մեծացնում պահանջի ու սպառման անհամապատասխանությունը և ել ավելի յեն սրում շուկայում տիրող անիշխանությունը։ Սրա շնորհիվ վաճառանոցային տատանումներն ել ավելի մեծ ու ել ավելի զգալի յեն դառնում՝ առաջ բերելով, ինչպես արդեն գիտենք, պարբերական գերարտադրություն ու ճգնաժամեր։ Ապրանքները չեն վաճառվում, գներն ընկնում են, արտադրության հետագա ընդլայնումը դառնում է անոգտավետ, շատ ձեռնարկություններ վոչընչանում են, մյուսները կրճատում են արտադրությունը, բանվորները մասսայաբար փողոց են շպրտվում [1])։

Գերարտադրությունը, վորն ուրիշ պայմաններում նպաստելով հասարակական պաշարների կուտակմանը՝ լոկ ապացույց կլիներ այն բանի, վոր հասարակական աշխատանքի արտադրողականությունը մեծացել է և հասարակական բարորությունն ավելացել, արտադրության

---

1) Սինդիկատացումն ու տրեստացումն արտադրությունը կանոնավորելու յեվ արդյունաբերական անիշխանությունն ու ճգնաժամերը վերացնելու միջոց չեն, ինչպես հաճախ յենթադրում են։ Սինդիկատներն ու տրեստները չեն կարող կանգնեցնել յեվ նպատակ ել չունեն կանգնեցնելու կամ թեկուզ զսպելու արտադրության անսահման աճումը, վոր կապիտալիստական տնտեսության հիմնական միտումն է։ Ընդհակառակն, յերբ ծնունդ են առնում տրեստներն, արտադրության ընդարձակումն է՛լ ավելի արագ է սկսում առաջ ընթանալ։ Վոչ մի տեղ արդյունաբերության աճումն այնպիսի վիթխարի քայլերով առաջ չի գնում, ինչպես հենց Հյուսիսային Ամերիկայում, տրեստների դասական հայրենիքում, յեվ այդ ել վերջին տասնամյակներում, յերբ նրանք ամենաբարձր զարգացման եյին հասել։ Մյուս կողմից արդյունաբերողների միությունները ամենից առաջ գները բարձրացնելու նպատակ ունենալով՝ ել ավելի նեղացնում ու կրճատում են շուկան։ Ցերբ արտադրությունը վիթխարի չափերով աճում է, յեվ միաժամանակ շուկան փոքրանում է, այս պարագայի շնորհիվ վաճառանոցային պահանջի տատանումներն ել ավելի ընդարձակ չափերի յեն հասնում, յեվ ճգնաժամերին ուղեկցում են ել ավելի կործանարար հետեվանքներ։ Ճգնաժամերի թափն ամենաբարձր չափերի յեն հասնում նույն այն Հյուսիսային Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում, վորտեղ, որինակ, 1907—1908 թվականների ճգնաժամերի միջոցին բարածխի արդյունահանությունն (добыча) ընկավ 15%-ով, իսկ շուգուն ծուլելը նույնիսկ 40%-ով։ Սինդիկատները ճգնաժամերի չափերը մեծացնելով՝ միաժամանակ արդյունաբերական մրցումն ել չեն վերացնում։ Նախկին ու նույնիսկ ավելի մեծ կատաղությամբ իրար դեմ կռիվ են մղում սինդիկատացրած ու չսինդիկատացրած ձեռնարկությունները, յերկու զուգահեռ սինդիկատներ, որինակ, յերկու նավթային ու մետաղագործական սինդիկատներ, յերկու այնպիսի սինդիկատներ, վորոնք միացնում են հում նյութի արդյունահանությունն ու արտադրությունը յեվ իրար նկատմամբ հանդես են գալիս վաճառողների ու գնորդների դերում։ Հայտնի յեն դեպքեր, յերբ հում նյութ ծեռք բերող սինդիկատները յուրօրինակ գործադուլ են հայտարարել, կանգնեցրել են արտադրությունը յեվ մերժել են այն գներով վճարել, վոր հում նյութի տեր սինդիկատները նշանակել են։ Այսպիսով, արդյունաբերության սինդիկատացումը վերջիվերջո ել ավելի յե ուժեղացնում նրա մեջ թագավորող քաոսայնությունն (хаотичность) ու անիշխանությունը։

կապիտալիստական յեղանակի ժամանակ տնտեսական ծանր ճգնաժամի ու հասարակական թշվառության պատճառ է լինում։ Առատությունը իր հակադրության է վերածվում, դառնում է կարիքի ու չկալության (недостаток) աղբյուր։ Շուկան գերլցված է ապրանքներով, այնինչ բնակչության մասսաները թշվառության մեջ են և մատնված սովի ու կարիքի։

Ընդսմին արտադրության հասարակական բնույթի և յուրացման կապիտալիստական ձևի միջև յեղած հակասությունը հասնում է բարձր աստիճանին։ Ճգնաժամերի միջոցին իրար են բաղխվում արտադրության հասարակական յեղանակն ու փոխանակության միջոցով կատարվող բաշխման յեղանակը, վոր խորթ է արտադրության յեղանակին և հիմնվում է աշխատանքի արդյունքների մասնավոր յուրացման իրողության վրա։ Մասնավոր շահերն անհնարին են դարձնում պլանաչափ բաշխման հնարավորությունը և այսպիսով արգելք լինում տնտեսական կյանքի կանոնավոր ընթացքի ու արտադրողական ուժերի անխափան զարգացման ճանապարհին։ Կապիտալիստների խմբակի միևնույն մասնավոր շահերը, վոր մասնավոր շահեր են հայտարարվում, կազմում են այն գլխավոր հանգամանքը, վոր արգելք է լինում միաձույլ համաշխարհային տնտեսություն կազմելու պրոցեսի ավարտման։

3. ԿԱՊԻՏԱԼԻԶՄՆ ՈՒ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ։ Կապիտալիստական տնտեսությունը ներկայումս վաղուց արդեն աճել, գերազանցել է ազգային նեղ ու շրջափակված սահմանները։ Հաղորդակցության կատարելագործված ու արագ զարգացող ճանապարհները, առանձին յերկրների միջև գոյություն ունեցող սերտ առևտրական կապերը, վիթխարի չափերն արդյունաբերական միավորությունների, վորոնց համար հայտնապես նեղ է գալիս ներքին ազգային շուկան, արտաքին շուկաների յետևից վազելը, վոր առաջ է գալիս ներքին շուկայի անբավարար լինելու հետևանքով, այլ և սրա հետ զուգորդված՝ արտադրության կապիտալիստական կարգերի ու յեղանակների տարածումը յերկրագնդի ամենահետևավոր վայրերում ու այն մարզերում, վորոնք մոտիկ որերում են միայն հետազոտված,—այս բոլոր յերևույթներն անկասկած վկայում են այն մասին, վոր ազգային սահմանափակ շրջանակներն ավելի ու ավելի նեղ են գալիս ժամանակակից արտադրող ուժերին և վոր վերջիններս—արտադրող ուժերն արագ քայլերով ընթանում են այն ուղիով, վոր տանում է դեպի միաձույլ համաշխարհային տնտեսություն կազմելը[1])։

Սակայն տվյալ դեպքում տնտեսական զարգացման տենդենցը նորից բաղխվում է մասնավոր շահերի հետ մի խումբ կապիտալիստ-

---

1) Ամբողջ համաշխարհային տնտեսության ընդհանուր քայքայումը, վոր հետևանք է Դերմանիայի չեզոքացնող Վերսայլի դաշնագրի, ամենալավ ապացույց կարող է ծառայել այն սերտ կապի, վոր գոյություն ունի առանձին յերկրների տնտեսական կյանքի միջև։

նների, որոնք միացած կազմել են ազգային տրեստներ ու սինդիկատներ, բաղխվում է առանձին յերկրների ֆինանսական կապիտալի շահերի հետ։ Սրա հետևանքը լինում է այն, որ միջազգային կապերի ամրապնդվելու փոխարեն ծնունդ է առնում ազգային շահերի ու ձրգտումների հակադրությունը և առանձին յերկրների միանալու ու մեկ միաձույլ համաշխարհային տնտեսություն կազմելու փոխարեն առաջ է գալիս միջազգային հարաբերությունների սրումն ու համաշխարհային պատերազմ։

4. ՍՈՑԻԱԼԻԶՄՆ ԻԲՐԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԿԱՊԻՏԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՁԱՐԳԱՑՄԱՆ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏ ԱՎԱՐՏՈՒՄՆ (ЗАВЕРШЕНИЕ)։ Ինչպես որ հարյուր տարի առաջ զանազան ֆեոդալական կանոնադրություններ (установление) ու համքարային սահմանափակումներ արգելք եյին լինում կապիտալիզմի զարգացմանն, այնպես էլ այժմ ինքը կապիտալիզմն է խոչընդոտ լինում արտադրող ուժերի ու հասարակական-տնտեսական առաջադիմության հետագա զարգացման ճանապարհին։ Վոչ միայն սոցիալիստական ուսմունքների պահանջներն ու բանվոր դասակարգի շահերն, այլ և տնտեսական զարգացման անխուսափելի ընթացքն է թելադրում, որ կապիտալիստական հարաբերությունները վերացվեն և արտադրության միջոցներն ու աշխատանքի արդյունքները հանրայնացման (обобществление) ու սոցիալիզացիայի յենթարկվեն։ Սոցիալիստական հասարակարգը նույնպիսի անհրաժեշտությամբ պետք է գա կապիտալիզմին հերթափոխելու (на смену), ինչպես իր ժամանակին ինքը կապիտալիզմը փոխարինեց ֆեոդալական կարգերին ու մանր արհեստային արտադրությանը։

Սոցիալիստական շրջաններում իշխող այն համոզմունքը, թե սոցիալիստական հասարակարգի գալուստն անխուսափելի յե, կապիտալիստական զարգացման հիմնական պայմաններն ու տենդենցներն ուսումնասիրելու վրա յե հիմնված։ Հենց այս համոզումն է կազմում Մարքսի անվան հետ կապված ժամանակակից գիտական սոցիալիզմի գլխավոր տարբերությունն անցյալ դարի առաջին կեսի սոցիալիստական ուսմունքներից, որոնք կարծում եյին, որ սոցիալիզմը մտավոր առաջադիմության արգասիք պիտի լինի և վոչ թե պատմական զարգացման անխուսափելի հետևանք [1]։

---

1) Անցյալ դարի առաջին կեսում, յերբ կապիտալիզմի բացասական կողմերն արդեն բավականաչափ պարզ պատկերանում եյին, բայց կապիտալիստական զարգացման հիմնական տենդենցները դեռ յերեվան չեյին յեկել, սրանց վերջնական հետևանքները նախատեսել շեր կարելի։ Միևնույն ժամանակ պրոլետարիատն ել դեռ շեր մտել կապիտալիզմի դեմ մղվող հազմակերպված կռվի փուլէ մեջ։ Ահա թե ինչն եր պատճառը, որ այն ժամանակվա սոցիալիստները (Փուրյեն, Նաբեն, Լ. Բլանը, Ռ. Ոուենը յեվ այլ այսպես կոչված ուտոպիստ սոցիալիստները) արդեն գիտակցում եյին, որ կապիտալիստական հասարակարգին անհրաժեշտորեն պետք է սոցիալիստականը փոխարինել, բայց շեյին կարող նախատեսել վոչ սոցիալիզմի գալստի պատմական անհրաժեշտությունն ու վոչ ել այն դերը, որ պրոլետարիատին վիճակված է խաղալ այս ինդրում։ Նրանք կարծում եյին, որ սոցիալիզմը մի գաղափար ե, մի իդեալ, որ վերջիվերջո պետք է ընդունեն, դավանեն բոլորը, ուստի յեվ մտածում եյին սոցիալիզմը կյանքում իրականացնել կամ բուն իսկ կապիտալիստական հասարակության ներկայացուցիչներին դիմելով ու համոզելով յեվ կամ որինակելի սոցիալիստական համայնքներ կազմակերպելով (ինչպիսիք եյին Փուրյեյի ֆալանստերները, Ոուենի՝ Հյուս. Ամերիկայում հիմնած ներողաշնակության համայնքը յեվ այլն)։

ԳԼՈՒԽ ԻԹ.

ՍՈՑԻԱԼԻԶՄԸ

1. ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԻ ՀԱՆՐԱՑՆԱՑՈՒՄՆ ՈՒ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆԸ։ Սոցիալիստական արտադրությունը հանրային արտադրություն է հասարակության բոլոր անդամների կարիքները բավարարելու նպատակով։ Նրա նախնական անհրաժեշտ պայմանը պիտի լինի հանրայնացումն, այսինքն արտադրության ու հաղորդակցության բոլոր միջոցների (հողի, գործարանների, գործանոցների, հանքերի, յերկաթուղիների ու այլոց) մասնավոր սեփականատիրությունից հասարակականի անցնելը։ Միայն այս պարագայում հնարավոր կլինի արտադրության ու բաշխման այնպիսի պլանաչափ կազմակերպությունը, վոր հիմնվելու յե բոլոր հասարակական կարիքները նախապես հաշվի առնելու վրա։ Պետությունը ներկայումս էլ արդեն տեր է հաղորդակցության ճանապարհների ու միջոցների մեծ մասի, պոստային ու հեռագրական բոլոր հիմնարկությունների, հաճախ նաև արդյունաբերական ձեռնարկությունների։ Սակայն ժամանակակից պետական իշխանությունն ոգտագործում է այս բոլոր հիմնարկներն ու ձեռնարկություններն ամենից առաջ հասույթ կորզելու նպատակներով ու պետական դանձատան շահերն ի նկատի ունենալով։ Այս պատճառով էլ այժմյան պետական ձեռնարկությունները մոտենում են սովորական կապիտալիստական ձեռնարկությունների տիպին։ Սոցիալիստական տնտեսության կազմակերպության նպատակը միանգամայն այլ է։ Ինչպես արդեն ասել ենք, սոցիալիզմի նպատակն է բոլոր հասարակական կարիքների, այնպես և հասարակության յուրաքանչյուր առանձին անդամի կարիքների բավարարումը։

Հենց այս նոր նպատակների համապատասխան էլ ամբողջ հասարակական կազմակերպությունը պետք է։ սոցիալիզմի ժամանակ բոլորովին այլ կերպարանք առնա։ Ներկայումս անշուշտ դժվար է նախատեսել, թե սոցիալիստական կազմակերպությունն ինչ ձևեր կընդունի. արդյոք կազմակերպության ժամանակակից կենտրոնացրած ձևը կպահպանվի, պետությունը կդրոնվի առանձին ինքնավար համայնքների, թե վերջապես լուծվելով կվերածվի մեկ միաձույլ համաշ-

խարհային տնտեսական կազմակերպության։ Մի բան միայն կարելի չե համարել անկասկածելի, որ սոցիալիստական հասարակության մեջ գոյություն չի ունենալ այլևս ուժի ու բռնադատության վրա հիմնված դասակարգային պետական իշխանությունը, որովհետև իրենք —հասարակական դասակարգերն էլ չեն լինիլ, և որ ընդամին կըչքանա ինքնաբավ (самодовлеющий) պետական կազմակերպությունն էլ, որ հասարակական նպատակներից տարբեր իր առանձնահատուկ նպատակներն էր հետապնդում։ Միաձույլ տնտեսական ամբողջության առանձին մասերի համերաշխություն (согласование), բոլոր հասարակական կարիքների ու արտադրող ուժերի վիճակագրական ճիշտ հաշվառք (учет),—ահա այս կլինի, ինչպես կարելի չե յենթադրել, սոցիալիստական հասարակությունների գլխավոր կոչումը։

Սակայն ինչ ձևեր էլ որ ընդունի հասարակության սոցիալիստական կազմակերպությունը, նրա առջև դրվելիք խնդիրները հիմա այժմ էլ արդեն կարելի չե ուրվագծել։ Այդ խնդիրներն են՝ 1) արտադրության պրոցեսը վերջնականապես վերածել իրոք հասարակական արտադրության՝ ոգտագործելով բոլոր հանրային ուժերն ու 2) կազմակերպել բաշխումը պլանաչափորեն։

2. ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ։—ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՏՆՏԵՍՈՒՄՆ ՈՒ ԲԱՆՎՈՐԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԿՐՃԱՏՈՒՄԸ։ Վորպեսզի արտադրությունն իրոք հանրային լինի, նրան պիտի մասնակցեն հասարակության բոլոր անդամները։ Ժամանակակից հասարակական պայմաններում արտադրողական աշխատանքով պարապում է հասարակության մի մասը միայն, իսկ մյուս մասը կամ մակաբույծի կյանք է վարում և կամ իրեն գործ չե գտնում աշխատելու։ Իսկ սրա հակառակ, սոցիալիստական հասարակության մեջ աշխատանքը պետք է մի կողմից բոլորի ընդհանուր իրավունքը լինի, մյուս կողմից՝ բոլորի ընդհանուր պարտականությունը։

Ինքն՝ աշխատանքը պետք է բոլորովին այլ պայմանների մեջ դրվի, քան ժամանակակից բանվորի աշխատանքն է, մի աշխատանք, որ նրան շղթայում է, կպցնում մի որոշ տեղի ու մի որոշ մեքենայի և նրան հաշմում է թե ֆիզիկապես ու թե հոգեպես։ Աշխատանքըն ըստ կարելվույն պետք է հեշտանա։ Զանազան հատուկ հարմարանքների (приспособление) միջոցով պետք է վերացվեն աշխատանքին ուղեկցող բոլոր վտանգները, պետք է վերացվեն նաև նրա բոլոր անդուրեկան ու ամենաճանր կողմերը, մի պահանջ, որ կարելի չե ներկայումս էլ իրագործել, բայց որը ուշադրության առարկա չի դառնում սովորաբար, որովհետև չի համապատասխանում ձեռնարկուների մասնավոր շահերին։ Վերջապես աշխատանքը պետք է բազմազան դառնա և այսպիսով զարգացնելու հնարավորություն տա յուրաքանչյուր առանձին անհատի մեջ թաղնված ձիրքերին ու հակումներին։ Մարդը պետք է մեքենայի ստրուկ լինելուց դադարի և դառնա բազ-

մակողմանի զարգացած ազատ անհատ։ Ցեվ այս բանի համար ճիշտ նմանապես լիակատար հնարավորություն և տալիս արտադրության ժամանակակից յեղանակը, վորի ժամանակ մեքենան ավելի ու ավելի յե փոխարինում մարդուն և ավելի ու ավելի յե վերացնում աշխատանքի մասնագիտացման անհրաժեշտությունը։ Բացի սրանից, ինքը խոշոր արդյունաբերությունը իր մշտական տեխնիկական հեղաշրջումներով, արագ փոփոխվող պահանջներով, արտադրության մի ճյուղից դեպի մյուսը անընդհատ կապիտալներ ու բանվորներ շպրտելով՝ մեծ բազմակողմանիություն և պահանջում բանվորներից։ Ինքը նույն այդ արդյունաբերությունը «կյանքի ու մահվան խնդիր և դարձնում վերացումն այն հրեշավոր կարգերի, յերբ պահեստի վողորմելի բանվոր բնակչությունը պահվում և իբրև պահեստազոր, կապիտալի կատարած շահագործման փոփոխական կարիքներին բավարարություն տալու համար։ Նույն այն արդյունաբերությունը պահանջում և, վոր կապիտալիստական կարգերը փոխարինվեն այնպիսի հասարակարգով, վորի ժամանակ յուրաքանչյուր մարդ անպայման պիտանի յե լինում հասարակության՝ աշխատանքի նկատմամբ ունեցած զանազան փոփոխվող կարիքները գոհացնելու համար» (Մարքս)։

Սոցիալիստական հասարակարգի ժամանակ արտադրության հանրային յեղանակը բազմազան կդարձնե աշխատանքը և միաժամանակ նրա տևողությունը կհասցնե ըստ հնարավորության կարճ չափերի։ Բանվորական որվա կրճատումը հնարավոր կլինի 1) շնորհիվ այն հանգամանքի, վոր կտնտեսվեն բանվորական ուժերը, վորոնք անարտադրողաբար վատնվում են ժամանակակից տնտեսական պայմանների միջոցին ժամը ձեռնարկությունների մեջ. 2) շնորհիվ այն պարագայի, վոր գործի կկոչվեն այն բոլոր բանվորական ուժերը, վորոնք ներկայումս կամ բոլորովին չոգտագործված են մնում և կամ գործում են այնպիսի ձեռնարկությունների մեջ, վորոնք սոցիալիստական հասարակության մեջ ավելորդ են, և վերջապես 3) շնորհիվ այն բանի, վոր ել ավելի կկարգանան տեխնիկական կատարելագործությունները, վորոնք կրճատում ու հեշտացնում են մարդկային աշխատանքը։

Վորքան ել արագաքայլ ընթանա խոշոր ձեռնարկությունների կողմից մանրերին վտարելու պրոցեսսը, այնուամենայնիվ խոշոր արտադրության վերջնական հաղթանակը դեռ շատ հեռու յե լիակատար ավարտման կետից։ Փոքրաթիվ խոշոր ձեռնարկություններին կլից, վորոնք իրենց մեջ կենտրոնացրել են արտադրության մեծ մասը, մանավանդ հին արդյունաբերական յերկրներում խիստ մեծ քանակությամբ շարունակում են դեռևս իրենց գոյությունը մանր ու դաճաճային ձեռնարկությունները, վորոնց աշխատանքի արտադրողականությունը փոքր և։ 1907 թվականի վիճակագրության տվյալների համաձայն՝ Գերմանիայում այն ձեռնարկությունների մեջ, վորոնք 100-ից ավելի բանվոր ունեյին, Գերմանիայի բանվորների ընդհանուր

թվի հաշիվ մեկ տասնհոգրդ մասն էր աշխատում, այնինչ նույն այդ ձեռնարկություններն իրենց ձեռքում ունեցին շոգու ու էլեկտրական ուժի ընդհանուր գումարի մեկ յոթրորդ մասը։ Այսպիսով, մանր ձեռնարկությունները վտարելուց հետո, յերկրում գոյություն ունեցող ամբողջ էներգիան կարելի յեր ոգտագործել այժմ աշխատող բանվորների թվի միայն 0,3 մասի ոգնությամբ։ Բանվորական ուժերի 70%-ն այս դեպքում բոլորովին պարապ կմնար ու ավելորդ կլիներ։ Մանր ու ավելորդ ձեռնարկություններն ասպարեզից վերացնելու քաղաքականությունը հենց այժմ էլ արդեն հաճախ գործադրում են տրեստները, վորոնք, հարկավոր չլինելու պատճառով, վտարում, վերջացնում են տրեստների մեջ մտած ձեռնարկությունների յերբեմն մինչև 75—80%-ն, առանց ամենևին կրճատելու արտադրության ընդհանուր գումարը։

Միևնույնը կարելի յե ասել նաև գյուղատնտեսության մասին, չնայած վոր գյուղատնտեսական տեխնիկան արդյունաբերական տեխնիկայի համեմատությամբ յետ է մնացել։ Նույն Գերմանիայում մեծ կայքերի 100 հեկտար վարելահողին միջին թվով 12 բանվոր է ընկնում, այնինչ մանր գյուղացիական տնտեսությունների 100 հեկտարին 60 բանվոր է ընկնում։ Այսպիսով, բանից դուրս է գալիս, վոր գյուղատնտեսության մեջ էլ այնտեղ աշխատող մարդկանց չորս հինգերորդն ավելորդ է և վոր սրանք արտադրության ավելի նպատակահարմար կազմակերպության դեպքում կարող եյին ազատվել այս զբաղմունքից մի ուրիշ տեսակ գործունեության համար։ Այնուհետև կազատվեն բազմաթիվ անհատներ, վորոնք զբաղվում են առևտրով, դանազան պետական պաշտոններ ունեն կամ աշխատում են դինվորական գործի մեջ, կազատվեն, վորովհետև այս բոլոր զբաղմունքները սոցիալիստական հասարակարգի մեջ ավելորդ կլինեն։ Վերջապես, անարտադրող դասակարգերն էլ, ինչպես արդեն ասել ենք, պետք է մասնակցեն հանրային արտադրության։

Թե բանվորական ուժերի ու արտադրողական միջոցների լոկ ավելի լիակատար ու նպատակահարմար ոգտագործումը ինքնակ, առանց նույնիսկ արտադրության տեխնիկան ավելի բարձրացնելու, ինչքան կարող է մեծացնել ընդհանուր արտադրողականությունն ու կրճատել ամենօրյա անհրաժեշտ աշխատանքը, կարելի յե տեսնել այն հաշվից, վոր Ավստրիայի նկատմամբ արել է Հերցկան «Սոցիալիստական գարգացման որենքները» վերնագրով գրքում։ Ըստ այս հաշվի Ավստրիայի բնակչության բոլոր անհրաժեշտ պիտույքները մատակարարելու համար, յեթե ոգտվենք 16-ից—50 տարեկան արական չափահաս բնակչության ուժերից միայն, հարկավոր կլինի մեկ ու կես ժամից էլ ավելի պակաս տևողություն ունեցող բանվորական որ։ Իսկ յեթե, բացի սրանից, ուղենանք ամբողջ ազգաբնակության վորոշ պերճանքի ու կոմֆորտի առարկաներ էլ մատակարարել, հարկավոր

կլիներ մի նոր ժամ միայն ավելացնել նախկին մեկ ու կես ժամ տեղությամբ բանվորական որվա վրա (այս հաշիվն արված է 30 տարուց ավելի առաջ, երբ տեխնիկական միջոցները շատ ավելի ցած էին այժմյան միջոցներից)։ Գերմանիային վերաբերող մի նման հաշվի համաձայն, որ արել է Բալլոդն «Ապագայի պետությունը» վերնագրով գրքում, Գերմանիայի բնակչության կարիքները հոգալու համար 17-ից մինչև 22 տարեկան չերիտասարդների ութժամյա բանվորական որը բավական կլիներ, իսկ չեթե այդ չերկրի ամբողջ աշխատունակ բնակչությունն աշխատեր, այն ժամանակ նույն նպատակին հասնելու համար յուրաքանչյուրին 1-2 ժամ ամենորյա աշխատանք բաժին կընկներ։

3. ՏԵԽՆԻԿԱԿԱՆ ԱՌԱՋԱԴԻՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍՈՑԻԱԼԻԶՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿ։ Վերևում բերած հաշիվների մեջ նկատի չի առնված տեխնիկայի հետագա զարգացումը։ Այնինչ թե տեխնիկայի ավելի արագ զարգացման տեսակետից ու թե տեխնիկական առաջադիմությունները ավելի լիովին ոգտագործելու տեսակետից սոցիալիստական արտադրության պայմանները անհամեմատ ավելի բարեհաջող են, քան կապիտալիստական տնտեսության պայմանները։ Ներկայումս գործի տեխնիկական կողմով զբաղվում է մասնագետների մի փոքրիկ ու նեղ շրջան միայն։ Սոցիալիստական հասարակության մեջ, երբ տեխնիկական կրթությունը բոլորին մատչելի յուրացման առարկա կլինի և երբ, մյուս կողմից աշխատանքի պրոցեսը կրճատելու ու պարզացնելու ընդհանուր շահագրգռությունը մի նոր դրդապատճառ կլինի ամեն կարգի գյուտարար գործունեության համար, տեխնիկական առաջադիմությունը պետք է շատ ավելի արագընթաց թափով կատարվի, քան լինում է ժամանակակից պայմաններում։ Ներկայումս բազմաթիվ տեխնիկական կատարելագործություններ ու մեքենաներ չեն կիրարկվում, չեթե սրանք քիչ ոգուտ են տալիս կապիտալիստին, չեթե սրանք, որինակ, ավելի եժան չեն նստում, քան այն բանվորական ուժը, որին փոխարինելու չեն։ Սոցիալիստական հասարակության մեջ, ընդհակառակը, աշխատանքի քանակը կրճատող բոլոր կատարելագործություններն ընդարձակ չափերով կոգտագործվեն։ Ներկայումս ձեռնարկությունները բոլոր տեխնիկական կատարելագործություններն ոգտագործում են բանվորների թիվը կրճատելու նպատակով, իսկ ապագայում տեխնիկական կատարելագործությունների նպատակը կլինի ամենից առաջ բանվորական որը կարճացնել՝ պահելով արտադրության մեջ աշխատող անհատների միևնույն թիվը։

Չենց այժմ արդեն կարելի է մասամբ նախատեսել այն ուղղությունը, որով կընթանա ապագայի տեխնիկական զարգացումը։ Վերջինիս նպատակը պիտի լինի մի կողմից՝ որոնել էներգիայի նոր աղբյուրներ, որովհետև այն վառելիքի (փայտի ու քարածխի) համաշխարհային պաշարները, որոնցով գործում են շոգեկան շարժիչները,

սահմանափակ են, այլ և միաժամանակ այն պատճառով, որ շոգեկան շարժիչների ուժն իսկ, բանից դուրս է գալիս, ներկայումս ավելի ու ավելի անբավարար է։ Հենց այժմ արդեն շոգուն փոխարինելու չի շտապում էլեկտրականությունը, իսկ ապագայում նշմարվում են էներգիայի ուրիշ, էլ ավելի լայնածավալ ու էլ ավելի հզոր աղբյուրներ։ Ապագայի տեխնիկական առաջադիմության մյուս նպատակը պիտի լինի արտադրության մեջ մեքենաների դերն ընդարձակել ու մարդկային աշխատանքին բաժին ընկած մասը կրճատել, որինակ, այնպիսի մեքենաներ շինելով, որոնք բոլորովին յուրաշարժորեն (автоматически) աշխատեին և մշտական հսկողություն չպահանջեին, այլ միայն որոշ րոպեներում ազդանշանի սուլիչներով կամ դանգակահարությամբ իմաց տային, որ մարդու միջամտությունն անհրաժեշտ է։

Շատ ավելի դժվար ու բարդ խնդիր է լինելու գյուղատնտեսական տեխնիկայի զարգացումը, որովհետև սրա զարգացումը դեռ նորնոր է սկսում, ընդվորում այն հաջողություններն իսկ, որոնց հասել են այս տեսակետից, դեռ շատ հեռու չեն իրականանալուց և, ինչպես տեսել ենք, անչափ դանդաղ են պատվաստվում, կիրարկվում գործնական կյանքի մեջ։

4. ԲԱՇԽՄԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆԸ։ Արտադրության ամենանպատակահարմար կազմակերպության ու տեխնիկայի հետագա զարգացման կողքին՝ ապագայի նույնքան կարևոր խնդիրն է լինելու բաշխման կազմակերպումը, որը կապիտալիստական տնտեսության պայմաններում լիովին բացակայում է։ Սոցիալիստական հասարակության մեջ տեղ չունի այլևս մասնավոր յուրացման նպատակներով կատարվող մասնավոր արտադրությունը. բոլորը փոխադարձորեն իրար համար են աշխատում։ Սոցիալիստական արտադրությունն ամենից առաջ մի արտադրություն է, որ հասարակությունը կատարում է հասարակության համար։ Հանրային արտադրության արդյունքների պաշարից, իհարկե, առաջին հերթին պետք է բավարարվեն հասարակության բոլոր անդամների կարիքները։ Սակայն հասարակության անդամների անմիջական պահանջները գոհացնելուց հետո՝ հանրային կարիքները բավարարելու համար հարկավոր կլինի դեռ հավելյալ աշխատանք կատարել ամբողջ հասարակության ոգտին։ Լուսավորության գործ, հաղորդակցության ճանապարհներ, ծերունիներին, թուլլերին, հաշմանդամներին, հիվանդներին ապահովել, հանրային, այն է՝ կրթական, բուժական, գվարճական հաստատություններ հիմնել ու պահել, —այս բոլոր կարիքները լոկ հավաքական հանրային աշխատանքով կարելի չէ բավարարել։ Նույնքան շատ աշխատանք կգործադրվի արտադրության միջոցների վերարտադրության վրա։

Այսպիսով, աշխատանքի մի մասը պետք է գործադրվի զանազան հասարակական կարիքներին բավարարություն տալու վրա։ Ար-

դեն հենց մենակ այս պատճառով անհնարին է դառնում իրականացնել մի քանի սոցիալիստների առաջադրած այն պահանջը, թե յուրաքանչյուր առանձին արտադրող պետք է իր աշխատանքի լրիվ արդյունքն ստանա։ Սակայն բացի վերոհիշյալից, հանրային արտադրության ու հասարակական տնտեսության սկզբունքի հետ չի կարելի հաշտեցնել աշխատանքի լրիվ արդյունքն ստանալու պահանջը, քանի որ վերջինս բղխում է մասնավոր սեփականության, աշխատանքի արդյունքի մասնավոր յուրացման դաղափարից։ Սոցիալիստական սկզբունքին ավելի համապատասխանում է բաշխման մյուս բանաձևը, որ պահանջում է տալ յուրաքանչյուրին նրա կարիքների համեմատ։ Այս բանաձևն ինքնըստինքյան հասկանալի չէ։ Հասարակությունը, որն իր անդամներից աշխատանք է պահանջում, պետք է պարտականություն հանձն առնե նրանց ապրուստն ապահովելու և կենսական—սննդի, հագուստի ու բնակարանի—կարիքները բավարարելու։ Որքան ավելի կատարելագործվի արտադրության տեխնիկան, որքան ավելի արտադրողական դառնա աշխատանքն, այնքան ավելի հեշտ ու այնքան ավելի լրիվ կկիրագործվի յուրաքանչյուրի կարիքներին բավարարություն տալն էլ։

Բազմաթիվ չենթադրություններ են չեղել այն մասին, թե սոցիալիստական հասարակության մեջ բաշխման ինչպիսի չեղանակներ են հնարավոր։ Թե արդյոք բաշխման կազմակերպությունը հատկապես ինչպիսի վերջնական ձևեր կընդունի, արդյոք բաշխումը կկատարվի բաժնեմասերի (пайок) սիստեմի միջոցով, թե ամեն մեկին իր կատարած աշխատանքի համեմատ վկայականներ կտան և արտադրողները սրանցով համապատասխան չափով արդյունք ստանալու իրավունք կունենան,—այս խնդիրը բուն իսկ սոցիալիստական հասարակարգի պրակտիկան կվճռե։ Մի բան միայն կարելի չէ ասել, որ սոցիալիստական հասարակության մեջ բաշխումը ժամանակակից չեղանակով, այն է՝ փոխանակության միջոցով չի կատարվիլ։ Կապիտալիստականի հակառակ, սոցիալիստական արտադրությունը հանրային արտադրություն է և ոչ թե ապրանքային արտադրություն։ Այնտեղ, որտեղ արդյունքները պատրաստում են անմիջական սպառման համար և բաշխում այն ճիշտ տեղեկությունների համաձայն, որոնք գոյություն ունեցող հասարակական կարիքներին են վերաբերում, փոխանակությանն այլևս անելիք չի մնում։

Արդյունքներն արտադրվում են անմիջորեն իբրև սպառման առարկաներ ու ոչ թե իբրև ապրանք, և բաշխվում են սպառողների միջև առանց շուկայի չերես տեսնելու։ Բայց քանի որ փոխանակությունը վերանում է, քանի որ արդյունքներն արդեն ապրանքային ձև չեն ստանում այլևս և սպառողի ձեռքը հասնելու համար շուկա պիտի չմտնեն, ապա ընդամին վերանում է նաև անհրաժեշտությունն այն ընդհանրական ապրանքի, որ իբրև փոխանակու-

թյան միջոց եր ծառայում, այն է՝ փողի անհրաժեշտությունը։ Առաջին տեղն է գրավում ու նշանակություն ստանում արդյունքների ոգտակարության աստիճանը, նրանց սպառողական արժեքը և վոչ թե փոխանակային արժեքը, վոր դրամական ձևով եր արտահայտվում։ Այս պատճառով էլ, յերբ սոցիալիստական արտադրության կողմից վտարվի ապրանքային արտադրությունը, սրան զուգընթաց ու միաժամանակ պետք է մահանան ու շրջանառությունից չքանան դրամանիշներն էլ, վորոնք այլևս ավելորդ դարձած կլինեն։

5. ՄԻԱՁՈՒՅԼ ՊԼԱՆԱՁԱՓ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ։

Սոցիալիզմն արտադրության ու փոխանակության ամբողջ սիստեմը վերափոխելով ու տնտեսության ապրանքային ձևը վերացնելով, ինչպես արդեն վերևում ցույց ենք տվել, հանդես է գալիս իբրև մի տնտեսակարգ, վորը վոչ միայն կապիտալիստական կարգերի ժխտումն է, այլ և լրացումն, ավարտումն է զարգացման այն տենդենցների, վորոնք թաղնված են կապիտալիստական տնտեսակարգի ծոցում։ Կապիտալիզմը արտադրողներին սակավաթիվ ձեռնարկությունների մեջ միացնելով՝ հենց սրանով ամբողջ արտադրությանը հասարակական բնույթ տվեց, սակայն սրա հակառակ, պահպանեց արտադրության արդյունքների յուրացման մասնավոր յեղանակը։ Աշխատանքի գործիքների ու արդյունքների մասնավոր սեփականությունը վոչնչացնելով՝ սոցիալիզմը հենց սրանով լոկ վերացնում է արտադրության ու յուրացման միջև յեղած հակասությունը և սրանից բղխող բոլոր կործանարար հետևանքները։ Կապիտալիստական տնտեսության հիմքը կազմող ապրանքային արտադրությունը քաոսային ու անիշխանական բնույթ ունի։ Արտադրության կապիտալիստական յեղանակը վերացնելով՝ սոցիալիզմը հանուր տնտեսության ամբողջության կազմակերպության մեջ պլանաչափություն է մտցնում, հնարավորություն է ստեղծում հասարակության արտադրող ուժերը նպատակահարմար կերպով ու ամենալայն չափով ոգտագործելու՝ միևնույն ժամանակ այս ուժերը գոյություն ունեցող հանրային կարիքներին համապատասխան դարձնելով։

Դեռ կապիտալիստական տնտեսության ժամանակ նկատելի յեր զարգացման մի տենդենց, վոր շաղկապում եր առանձին ազգային տնտեսությունները։ Սոցիալիզմի ժամանակ զարգացման այս տենդենցը կհանգե նաև այն բանին, վոր ազգային տնտեսությունները միանալով կկազմեն միաձույլ համաշխարհային տնտեսություն։ Հասկանալի յե, իհարկե, վոր համաշխարհային տնտեսությունը չպետք է պատկերացնել իբրև մի տնտեսություն, վոր կառավարվում է մեկ հատիկ կենտրոնից։ Կարիքների նշանավոր մասը կարող է տեղն ու տեղը հենց տեղական միջոցներով էլ բավարարվել։ Ուստի և ամենայն հավանականությամբ համաշխարհային մասշտաբով գործերը վարելու պահանջ կզգան տնտեսական այն ֆունկցիաները միայն, վորոնք վերաբերում

են դանազան մարզերի ու յերկրների տնտեսական փոխհարաբերությունները կանոնավորելուն, ինչպես և, որինակ, միջազգային հաղորդակցության ու փոխադրության միջոցները կառավարելը, այնուհետև միքանի յերկրների՝ հում նյութ կամ հացահատիկ հասցնելը, մյուսներին արտադրության միջոցներ մատակարարելը, մեկի ու մյուսների կարիքների հաշվառքն ու փոխադարձ համերաշխումը և այլն։

Գալիք սոցիալիստական հասարակարգի ուրվանկարը վորքան էլ աղոտ ու մշուշապատ լինի, նրա հիմնական սկզբունքները, նրա հիմնական տենդենցները ներկայումս լիապես վորոշ նկատելի յեն արդեն։ Այն կլինի միաձույլ, համաշխարհային ու պլանաչափորեն կազմակերպված տնտեսություն, մի տնտեսություն, վորը կլինի վերջնական լրացումն ու ավարտումն վոչ միայն զարգացման կապիտալիստական աստիճանի, այլև ընդհանրապես այն յերկար ճանապարհի, վորով անցել է մարդկությունը և նախնադարյան կոմմունիստական խղճուկ ընտանիքից հասել կոմմունիստական հասարակարգին, մի հասարակարգ, վորը միաձույլ ամբողջություն է կազմում, միացնելով հանուր աշխարհը։

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ՑԱՆԿ

1. Կ. Մարքս ու Ֆ. Էնգելս. «Կոմմունիստական Մանիֆեստ».
2. Կ. Մարքս. «Վարձու աշխատանք ու կապիտալ».
3. К. Маркс. «Нищета философии».
4. » «К критике политической экономии».
5. » «Капитал», т. I. II. III.
6. Ф. Энгельс. «Положение рабочего класса в Англии».
7. » «Развитие социализма от утопии к науке».
8. » «Происхождение семьи, собственности и государства».
9. » «Крестьянская война в Германии».
10. » «Анти—Дюринг».
11. К. Каутский. «Возникновение брака и семьи».
12. » «Происхождение христианства».
13. » «Предшественники новейшего социализма», т. I. II.
14. » «Томас Мор».
15. » «Аграрный вопрос».
16. » «Экономическое учение К. Маркса».
17. » Эрфуртская программа».
18. » «Анти—Бернштейн».
19. И. Зибер. «Очерки первобытной экономической культуры».
20. Р. Гильфердинг. «Финансовый капитал».
21. В. Ильин (Ленин). «Империализм, как новейший этап капитализма».
22. Р. Люксембург. «Накопление капитала».
23. Ю. Борхардт. «Капитал. Критика политической экономии К. Маркса».
24. П. Маслов. «Аграрный вопрос».

25. А. Богданов и И. Степанов. «Курс политической экономии», т. I, II.
26. А. Богданов. «Краткий курс экономической науки».

---

27. Г. Морган. «Старое общество».
28. Г. Маурер. «Введение в историю общинного, подворного, сельского и городского устройства и общественной власти».
29. Э. Тэйлор. «Первобытная культура».
30. » «Антропология».
31. Ю. Липперт. «История культуры».
32. Э. Гроссе. «Формы семьи и формы хозяйства».
33. Г. С. Мэн. «Деревенские общины на Востоке и на Западе».
34. М. Ковалевский. «Родовой быт».
35. » «Общинное землевладение».
36. » «Экономический рост Европы».
37. Э. Мейер. «Экономическое развитие древняго мира.»
38. У. Дж. Эшли. «Экономическая история Англии».
39. Гиббинс. «Промышленная история Англии».
40. Т. Роджерс. «Шесть веков труда и заработной платы».
41. В. Зомбарт. «Современный капитализм», т. I. II.
42. К. Бюхер. «Возникновение народнаго хозяйства».
43. Дж. К. Ингрэм. «История рабства».
44. I. М. Кулишер. « Эволюция прибыли с капитала».
45. » «Лекции по истории экономического быта Западной Европы».

ԲԱՌՏԵՏՐ[1]

Автомат *յուրաշարժ* (автомобиль *ինքնաշարժ*)
автоматически *յուրաշարժորեն, յուրաշարժաբար*
аграрный *հողային, տես* территориальный
аренда *վարձակալություն*
— испольная *կիսարարային կամ հարակաշային վարձակալություն*
— отработочная *աշխատավճար վարձակալություն*
— продовольственная *պարենարար վարձակալություն*
арендатор *վարձակալ*
арендная плата *կալուվճավարձ (համմտ. բնուվճագիր, հասուվճահարկ)*
арендованный *վարձակալած*
арендовать *վարձակալել, տես* нанимать
Баланс *հաշվեկշիռ*
барщина *կոռ կամ բեկար*
барщинник *կոռվոր*
барщинный крестьянин *կոռվոր գյուղացի*
— труд *կոռային աշխատանք*
батрак *մշակ*
безсрочный *անժամկետ, տես* срок
бойкот *բոյկոտ*
бойкотировать *բոյկոտել*
бойкотироваться *բոյկոտվել*
бракованный *անպիտան*

---

[1] *Ընդհատ Ա. Ի. Տյումենևի «Աշխատանքի պատմության» թարգմանության ավելի առաջ և կատարված, քան Հայկենտգործկոմի որենսդրական հանձնաժողովի լույս ընծայած «Ռուս-հայ իրավաբանական բառարանի» հրատարակումը, սակայն ընթերցողը կնկատե, որ այն «Բառարանն» ու մեր «Բառտետրը» որոշ համեմատություն ունին: Այս յոթեվությը բացատրվում է այն հանգամանքով, որ «Աշխատանքի պատմության» թարգմանիչը հիշյալ «Ռուս-հայերեն իրավաբանական բառարանը» խմբագրող հանձնաժողովի մեջ լինելով (մյուս գործոն անդամներն եյին՝ բանաստեղծ Հ. Հովհաննիսյան ու լեզվաբան Հ. Աճառյան), առաջարկել է մի շարք տնտեսագիտական ու այլ տերմիններ, որոնց մի մասն ընդունելի լինելով խմբագրող հանձնաժողովի կողմից՝ տեղ են գտել «Իրավաբանական բառարանում»:*

Թ. Ա.

браковать անպիտել
браковаться անպիտվել
Валюта արժութ
валютный արժութային
ввозить ներմուծել
ввоз ներմուծություն
вводить, ввести մուծել
взнос մուծանք
вклад ավանդ
вкладчик ավանդատու
вложенный ներդրած
вольно-наемный ազատավարձու
воспроизводство վերարտադրություն, տես производство ու производство
выгон արոտ, տես пастбище
выбор ընտրություն, տես отбор
выступление յելութ
— политическое քաղաքական յելույթ
— классовое դասակարգային յելույթ
Ганза հանզա
ганзеец հանզացի
ганзейский հանզային
гамак ճոճացանց
генеральная (всеобщая) стачка հանրագուլ
гончарь բրուտ
гончарный круг բրտի ճախարիկ
грузопод'емность բեռնունակություն, տես емкость
Дарение շնորհում
— земельное հողաշնորհում, հողային շնորհում
двигатель շարժիչ
— паровой շոգեշարժիչ, շոգեկան շարժիչ, (паровоз շոգեշարժ)
— электрический էլեկտրաշարժիչ, էլեկտրական շարժիչ (трамвай էլեկտրաշարժ)
дворовые люди դարբասի մարդիկ («դարպասցիք», Ս. Գունդստադլ)
делец գործարար
деньги փող, դրամ, տես монета
— бумажные թղթադրամ
— кредитные վարկադրամ
денежный դրամական, փողային
— ная плата դրամավարձ

денежные издержки դրամական ծախքեր
дивиденд վաստակամաս, տես прибыль
держание իրակալություն
— земли հողի իրակալություն
— свободное ազատ իրակալություն
держатель իրակալ
держатели свободные ազատ իրակալներ (libere tenentes)
доброкачественный լավորակ
доброкачественность լավորակություն
добывающий արդյունահանող, տես обрабатывающий
— щая промышленность արդյունահանություն կամ արդյունահանող արդյունաբերություն
добыть արդյունահանել, հայթայթել
добыча արդյունահանություն, հայթայթություն
добавочный ավելադիր, տես дополнительный и прибавочный
— капитал ավելադիր կապիտալ
— ная прибыль ավելադիր վաստակ
доверитель հավատարմատու
домодельный տնագործ
— предмет տնագործ առարկա
— продукт տնագործ արդյունք
дополнительный լրացուցիչ
доход հասույթ
доходный հասութաբեր, տես подоходный
доходность հասութաբերություն
Единый միաձույլ, տես совместный
емкость տարողություն
Жилище բնակարան
жилье կացարան
Забастовка գործադուլ, տես генеральная стачка и сабт аж
заведение գործատուն, տես завод и фабрика
завершение ավարտուն
зависимый կախյալ, տես земельно-зависимый
— мыя отношения կախյալ հարաբերություններ
завод գործարան
закабалить ծառայագրել
заказчик պատվիրատու
закладной лист գրավաթուղթ
закладывать գրավադրել
— ся գրավադրվել

замкнутый փակ, ինքնամփոփ, տես самодовлеющий
— тое хозяйство փակ տնտեսություն
запашка արտավար, հանդավար
заработная плата աշխատավարձ
— — номинальная անվանական աշխատավարձ
— — реальная իրական աշխատավարձ
— — относительная հարաբերական աշխատավարձ
заработок դաոում
застой լճացում
застойное состояние լճացման վիճակ
застроенный բնակաշեն
затрата ծախսուին, տես издержки ու расход
— рабочей силы բանվորական ուժի ծախսուին
— капитала կապիտալի ծախսուին
земельно-зависимый հողովին կախյալ
землевладелец հողատեր
землевладение հողատիրություն
злоупотреблять չարաբկել (հմմտ. սակարկել)
злоупотребление չարաբկություն

Издержки ծախքեր
— производства արտադրության ծախքեր
излишек ավելցուկ
имение կայք, տես имущество ու поместье
имущество գույք
имущественные отношения գույքային հարաբերություններ, տես собственновладельческий
инвентарь կահույք
индеец հնդկացի
индус հնդիկ
интерес շահ, տես прибыль
— капиталиста կապիտալիստի շահը
— рабочаго բանվորական շահը
— класса դասակարգի շահը
искусственный արհեստական, տես ремесленный

Капитал կապիտալ
— постоянный կայուն, մշտական կապիտալ
— переменный փոփոխուն, փոփոխական կապիտալ
— основной հիմնական կապիտալ
— оборотный շրջանառու կապիտալ
— добавочный ավելադիր կապիտալ

капитал дополнительный լրացուցիչ կապիտալ
— денежный դրամական կապիտալ
— торговый առևտրային կապիտալ, տես купеческий
— промышленный արդյունաբերական կապիտալ
— финансовый ֆինանսական կապիտալ
— денежно-торговый դրամառևտրային կապիտալ
— товаро-торговый ապրանքառևտրային կապիտալ
— купеческий առևտրական կապիտալ
— ростовщический վաշխառուական կապիտալ
— скупщический ապրանքառուական կապիտալ
квалифицированный վորակյալ
не — անվորակյալ
класс դասակարգ, տես сословие
комбинация համակցումն
кооперация համագործություն
конкуррент մրցորդ
конкурренция մրցում, մրցություն, տես соперничество
концентрация համակենտրոնացում, տես централизация
конфедерация համադաշնակցություն, տես федерация
копить կուտել, տես накопление
кредит վարկ
кредитный վարկային
кредитные деньги վարկադրամ
кредитор վարկատու
кредитоспособность վարկունակություն
кредитовать վարկատրել
— ся վարկատրվել
круговращательный շրջանադարձ
— ное направление շրջանադարձ ուղղություն
кругооборот շրջապտույտ, տես обращение и оборот
— товара ապրանքի շրջապտույտ
— капитала կապիտալի շրջապտույտ
купля առք, տես покупка, скупка, продажа
купец վաճառական, առևտրական
купеческий առևտրական, տես торговый
купля-продажа առ ու ծախ, առ ու ծախս, տես торговля

Ленная система լենի սիստեմ

Молоимущий ընչազուրկ (неимущий չքավոր)
материя նյութ
материал նյութեղեն

материальный նյութական
матриархат մայրիշխանություն
мастер վարպետ, տես подмастерье, ученик
мастерская գործանոց, արհեստանոց
машинной մեքենային, տես механический
мена—փոխանակություն
меновой փոխանակային
мероприятие ձեռնարկություն, տես пособие, предприятие
механический—մեքենական
монета ստակ
— чеканенная կտրած ստակ
монетная система ստակային սիստեմ
монополия մենաշնորհ
монополизация մենաշնորհացում
Накоплять կուտակել
накопление կուտակում
— первоначальное սկզբնական կուտակում
налог հարկ, տես сбор
— подоходный հասութահարկ
— продовольственный պարենհարկ
народонаселение ազգաբնակություն, տես население
население բնակչություն
натура բնաբերք, բնարդյունք
плата натурой բնարդյունավարձ
натуральное хозяйство բնատնտեսություն
насидение հարանստել
недостаток չկալություն
неквалифицированный անվորակյալ
неполноправный իրավապակաս, թերիրավ
новина, новь կորդ
норма նորմա
— средняя միջին նորմա
— прибавочной стоимости հավելյալ արժեքի նորմա
— прибыли վաստակի նորմա
наем վարձում
нанимать վարձել
наемный—վարձու
— ная плата վարձավճար, տես арендная плата
— ный труд վարձու աշխատանք
Область մարզ, շրջան, ասպարեզ
об'единение միավորություն, տես соединение, союз

обмен փոխանակություն
обобщение ընդհանրացում
обобществление հանրայնացում
оборот պտույտ
— капитала կապիտալի պտույտ
оброк մյուլք, բահրա
оброчный մյուլքային, բահրային
— крестьянин մյուլքատու, բահրատու գյուղացի
обрабатывать արդյունագործել, մշակել, վերամշակել
обрабатывающий արդյունագործող,
— щая промышленность արդյունագործություն, արդյունագործող արդյունաբերություն
обращение շրջանառություն
общество հասարակություն, տես община
общественный հասարակական, հանրային
общественно-необходимый հանրորեն անհրաժեշտ
— — труд հանրորեն անհրաժեշտ աշխատանք
община համայնք
общинник համայնիկ (համմտ. վոստանիկ, դրանիկ)
огневое земледелие այրովի յերկրագործություն, տես подсечное
огнеупорный անկեզ
огораживание ցանկապատում
— земель հողերի ցանկապատումը
орда հրոսակույտ
орудие գործիք, տես средство
— труда աշխատանքի գործիք
— производства արտադրության գործիք
отбор ընտրանք
— естественный բնական ընտրանք
отпускная արձակաթուղթ
отход в город չու դեպի քաղաք
осуществление իրականացում, տես реализация
— лять իրականացնել
отношение распределения բաշխման հարաբերություն
Пайок բաժնեմաս
пастбище արոտավայր, արոտատեղ
патриарх նահապետ
патриархат հայրիշխանություն
первобытный նախնադարյան, տես примитивный, первоначальный, предварительный
— коммунизм նախնադարյան կոմմունիզմ

первобытная культура նախնադարյան կուլտուրա
— ное хозяйство նախնադարյան տնտեսություն
первоначальный, первичный սկզբնական
— ное накопление սկզբնական կուտակում
переход անցում
переходный անցումնային (համմտ. ուսումնասեր, յերդնագիր)
перенаселение գերբնակչություն
переполненный գերալցված
перепродажа վերավաճառք
перепроизводство գերարտադրություն
период պարբերաժամ, շրջան
периодизация պարբերացում
пират հեն, ծովահեն, տես ушкуйник
пиратство հենություն, ծովահենություն
планомерный պլանաչափ
плата վարձ, վճար
— заработная աշխատավարձ
— сдельная գործավարձ
— поштучная հատավարձ
— повременная ժամանակավարձ
— поденная որավարձ
— арендная կալուքավարձ
— наемная վարձավճար
— натурой բնարդյունավարձ
— денежная դրամավարձ
племя ցեղ, տես род
поденьщик որամշակ
подмастерье վարպետացու (համմտ. տիրացու)
подсечное земледелие կոտորովի յերկրագործություն
покупка գնում
покупатель գնորդ, տես скупщик
покупательная способность գնողունակություն
поместье կալվածք
поместный կալվածային
пометка նկատ (замечание նկատողություն)
помещик կալվածատեր, տես землевладелец
помещение գետնդում
— производительное արտադրողական գետնդում (կապիտալի)
поселок շեն
поселение շենանոց (շենլըզ, ավադանլըզ)

поселение сельское գյուղական շենանոց
— городское քաղաքային շենանոց
— торговое առևտրային շենանոց
предварительный նախորյա (предварительно նախորոք)
предложение առաջարկ, մատուցում, տես спрос
предприятие ձեռնարկություն (пособие ձեռնարկ)
предприниматель ձեռնարկու, ձեռնարկող
предпринимательский ձեռնարկուական (համմտ. վաշխառուական)
прибавочный հավելյալ
— труд հավելյալ աշխատանք
— продукт հավելյալ արդյունք
— ная стоимость հավելյալ արժեք
— — абсолютная բացարձակ հավելյալ արժեք
— — относительная հարաբերական հավելյալ արժեք
прибыль վաստակ, շահույթ, տես сверхприбыль
— средняя միջին վաստակ
— добавочная ավելադիր վաստակ
— торговая առևտրային վաստակ
— предпринимательская ձեռնարկուական վաստակ
прибыльный վաստակաբեր, շահութաբեր
прибыльность վաստակաբերություն, շահաբերություն
приводный ремень շարժաբեր կաշեփոկ
придаток կցորդ
прием հնար, տես способ
примитивный նախնական
прирезка земли հողաճոթ
прирост աճ, աճեցողություն, տես рост
приспособление հարմարանք, հարմարում, հարմարեցում
потребление սպառում
— индивидуальное անհատական սպառում
— производительное արտադրողական սպառում
потребитель սպառող
потребность կարիք
провоз փոխադրածախս
продавец վաճառորդ
продажа ծախ, վաճառք
продукт արդյունք, արտադրանք
произведение արտադրանք, տես производство
производитель արտադրող
— непосредственный անմիջական արտադրող

производительность արտադրողություն, արտադրողականություն
производительный արտադրողական
— ная сила արտադրող ուժ
производственный արտադրական
— ное отношение արտադրական հարաբերություն
производство արտադրություն
— мелкое մանր արտադրություն
— крупное խոշոր արտադրություն
— ремесленное արհեստային արտադրություն
— кустарное տնայնագործական արտադրություն
— мануфактурное մանուֆակտուրային արտադրություն
— машинное մեքենայական արտադրություն
пролетаризация բանվորացում
промышленник արդյունաբերող
— ный արդյունաբերական
— ный рабочий արդյունաբերական բանվոր
промышленная резервная армия արդյունաբերական պահեստազոր
промышленность արդյունաբերություն
— добывающая արդյունահանող արդյունաբերություն կամ (մի բառով) արդյունահանություն
— обрабатывающая արդյունագործող արդյունաբերություն կամ (մի բառով) արդյունագործություն
— бумагопрядильная բամբակամանածային արդյունաբերություն
— хлопчатобумажная բամբակեղենի արդյունաբերություն
— текстильная, ткацкая մանածագործական, մանածագործային արդյունաբերություն
— металлургическая մետաղագործական արդյունաբերություն
прядильный մանածային, տես текстильный, ткацкий
пустошь, пустырь պարապուտ (пустыня անապատ)
Работа գործ, աշխատանք, տես труд
работодатель գործատու
работоспособный աշխատունակ
работоспособность աշխատունակություն
работник գործավոր, տես рабочий
рабочий բանվոր
раздать տարաբաշխել, տես распределить
раздаточная контора տարաբաշխման գրասենյակ
распадение տրոհում, բաժնվելը

распадение прибыли վաստակի տրոհումը
распределение բաշխումն
распределить բաշխել
расход ծախս
расчет հաշվեհարդար, տես учет
реализация իրացումն
реализовать իրացնել
резервная армия պահեստազոր
ремесло արհեստ
ремесленный արհեստային, տես ремесленнический
ремесленник արհեստավոր
ремесленнический արհեստավորական
рента րենտա
— абсолютная բացարձակ րենտա
— дифференциальная դիֆֆերենցիալ, տարբերական րենտա
— отработочная աշխատավճար րենտա
— продуктами արդյունավճար րենտա
— денежная դրամական րենտա
род տոհմ
роскошь պերճանք
предмет роскоши պերճանքի առարկա
рост աճումն, վաշխ
руда հանքանյութ
рудник հանքավայր, տես шахта
рынок շուկա, վաճառանոց
рынок-город շահաստան, շահաստան քաղաք
рыночный շուկայինն, վաճառանոցայինն
— ная цена շուկայինն գին
Саботаж նենգադուլ
самодовлеющий ինքնաբավ
сбор տուրք
— денежный դրամատուրք
—натурой բնատուրք
свайный ցցավոր
— ная постройка ցցավոր շենք
сделка գործարք
сверхприбыль գերվաստակ
сверхурочный արտակետյա
— ные часы արտակետյա ժամեր
— ное время արտակետյա ժամանակ
— ный труд արտակետյա աշխատանք

себестоимость ինքնարժեք
синдицирование սինդիկատացումն
скупка ապրանքառումն (մեծաքանակ առք)
скупщик ապրանքառու
скупщический ապրանքառուական
скупщичество ապրանքառություն
смена հերթափոխություն
сменить հերթափոխել
на смену հերթափոխելու
собственность սեփականություն
собственновладелец սեփականատեր
собственновладельческий սեփականատիրական
собственновладельчество սեփականատիրություն
совместный միասնական, միատեղ
согласие համաձայնություն
согласование համերաշխումն
соединение միացում
соперничество մրցակցություն
сопоставление առադրություն, տես сравнение
сословие դաս
союз միություն
специальность մասնագիտություն
специализация մասնագիտացում
способ եղանակ
— обмена փոխանակության եղանակ
— производства արտադրության եղանակ
— присвоения յուրացման եղանակ
— распределения բաշխման եղանակ
— сообщения հաղորդակցության եղանակ
— передвижения երթևեկության եղանակ
спрос պահանջ, խնդրանք
сравнение համեմատություն
средство միջոց
— труда աշխատանքի միջոց
— производства արտադրության միջոց
— обращения շրջանառության միջոց
— сообщения հաղորդակցության միջոց
— передвижения երթևեկության միջոց
— перевозочное փոխադրության միջոց
— платежное վճարման միջոց
срок ժամկետ, տես урок

стойка վաճառասեղան
стоимость արժեք
-- меновая փոխանակային արժեք
— потребительная սպառողական արժեք
Текстильный, ткацкий մանածագործական, մանածագործային
территориальный յերկրային
товарооборот ապրանքաշրջուն
торгаш վաճառամոլ
торгашеский վաճառամոլ, վաճառամոլային
торговец առևտրական
торговля առուտուր, առևտուր
— людьми մարդավաճառք
торговый առևտրային
труд աշխատանք
— простой հասարակ աշխատանք
— квалифицированный վարակյալ աշխատանք
— не — անվարակյալ աշխատանք
— средний միջին աշխատանք
— необходимый անհրաժեշտ աշխատանք
— конкретный թանձրացյալ աշխատանք
— абстрактный վերացական աշխատանք
— общественно-необходимый հանրորեն անհրաժեշտ աշխատանք
— сверхурочный արտակետյա աշխատանք
— производительный արտադրողական աշխատանք
— не — անարտադրողական աշխատանք
— наемный վարձու աշխատանք
— вольно-наемный ազատավարձու աշխատանք
— принудительный հարկադրական աշխատանք
— обязательный պարտադիր աշխատանք
Угодье հանդամաս
упаковка փաթթոցել, փաթթոցումն (հմմտ. սղոցել)
упаковочный փաթթոցելու
урожай բերք
урожайность բերքատվություն
урок կետարք (գործքի վորոշ քանակ. հմմտ. դործարք, լուծարք)
усадьба դաստակերտ
успех հաջողություն
успешный հաջողակ
успешность հաջողակություն
утварь կահ ու սարք
ученик աշկերտ

ученичество աշկերտություն
учет հաշվառք
ушкуйник գետահեն

Фабрика ֆաբրիկա
фабричный ֆաբրիկային
федерация դաշնակցություն
— труда աշխատանքի դաշնակցություն
форма ձև
формация ֆորմացիա

Хозяйство տնտեսություն
— натуральное բնատնտեսություն
— денежное դրամատնտեսություն
— кредитное վարկատնտեսություն
— карликовое գաճաճային տնտեսություն
хозяйственник տնտեսարար
ходкий վարուն
— товар վարուն ապրանք
наиболее ходкий ամենավարուն

Цена գին
— рыночная շուկային գին
— средняя միջին գին
централизация կենտրոնացում
цех համքարություն
цеховой համքարային, համքարական

Челядь ընդծին

Шахта հանքասրահ

Эквивалент համարժեք
эксплоатация շահագործումն
величина эксплоатации շահագործման մեծություն
степень — շահագործման աստիճան։

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Էջերես

I. Թարգմանչի առաջաբանը I
II. Ներածություն.— Աբխազաց պատմության. առարկան 3

Գլուխ

Ա. Նախնադարյան կոմմունիզմ. 5—13 . . .

1. Նախնադարյան մարդու կյանքը։ — Արտադրության առաջին գործիքները 5
2. Առաջին հասարակական միավորությունները։ — Առանձնացած տնտեսություն։ — Հավելյալ աշխատանքի բացակայությունը 7
3. Պարզ աշխատակցությունը։—Նախնադարյան կոմմունիզմը 10
4. Աշխատանքի բաժանման սաղմերը. 11

Բ. Տոհմական համայնքը. 14—26

1. Նախնական յերկրագործությունն ու տնտեսական գործունեության սկիզբը։—Մայրիշխանական համայնքը 14
2. Անասնապահության ծագումը 16
3. Արտադրության գործիքների ու տեխնիկայի զարգացումը։—Աշխատանքի բաժանումը 17
4. Նահապետական տոհմային համայնքը։—կազմակերպիչ նահապետը։—Շահագործման սկիզբը . 20
5. Մասնավոր սեփականության զարգացումը։—Փոխանակության ծագումը 22

Գ. Նահապետական յերկրագործական համայնքը։— — Հարեվանական համայնքը. 27—33

1. Յերկրագործական տեխնիկայի առաջադիմությունները։—Նստակյացության սկիզբը . . 27
2. Յերկրագործական տոհմային ու ընտանեկան համայնքը 29
3. Հարևանային գյուղական համայնքի ծագումը . 30

Դ. Կալվածքն ու կալվածային տնտեսությունը 34—43։
1. Հողատեր դասակարգի ծագումը 34
2. Հողային կախյալ հարաբերությունների զարգացումը 37
3. Կալվածքն ու գյուղական համայնքը։—Կալվածային տնտեսությունը 40
Ե. Քաղաքային վաճառականոցային առևտուրի ու արհեստի ծագումը. 44—50
1. Պարբերական տոնավաճառների ծագումը . . 44
2. Քաղաքների կազմվելը։—Բերդաքաղաքն ու շահաստան քաղաքը 47
3. Փոխանակությունը քաղաքի ու գյուղի միջև։—Քաղաքային վաճառականոցային առևտուրը . . . 48
Զ. Բայոնական քաղաքային տնտեսությունը. 51—63
1. Քաղաքի բայոնական տնտեսությունը . . . 51
2. Քաղաքային արդյունաբերությունը։—Պատրիկությունն ու առևտրականների գիլդիան . . . 53
3. Արհեստավորների համքարությունները . . 55
4. Աշկերտությունը։—Աշկերտը։—Վարպետացուն։—Վարպետը։ 60
Է. Դրամական փոխանակության զարգացումն ու նրա ազդեցությունը գյուղի կյանքի վրա. 64—71
1. Փոխանակության դրամական ձևը։—Մետաղե դրամները 64
2. Փողն, իբրև արժեքի չափ, իբրև շրջանառության միջոց ու իբրև կուտակման միջոց . . 65
3. Կալվածային տնտեսության քայքայումը . . 67
4. Ճորտային կախյալ վիճակի թուլանալը . . 68
Ը. Միջկոմմունալ առևտուր ու ազգային տնտեսության ծնունդը. 72—82։
1. Միջկոմմունալ (միջքաղաքային) առևտուրը միջին դարերում ու հնում 72
2. Առևտրական միություններն ու ընկերությունները . 75
3. Քաղաքային առևտրական քաղաքականությունը . 76
4. Վաշխառուական կապիտալը։—Բանկերն ու փողի առևտուրը 77
5. Արտադրության մասնագիտացումն ըստ քաղաքների ու տեղական միջկոմմունալ առևտրի զարգացումը . 79
6. Ազգային տնտեսության ծագումը. . . . 80
Թ. Համաշխարհային կարգերի հայհոյումը. 83—88
1. Արտադրության ընդարձակվելն ու համքարային իարպետների՝ ձեռնարկող դառնալը. . . . 83

2. Արհեստի՝ կապիտալին յենթարկվելը . . . 84
3. Համքարությունների քայքայումը . . . 86
Ժ Կապիտալի սկզբնական կուտակման յեղանակները։ —Գաղութային տնտեսությունը. 89—98։
1. Կապիտալի կուտակումն, իբրև անհրաժեշտ նախնական պայման խոշոր արտադրության զարգացման համար . 89
2. Առևտրական կապիտալի կուտակման պայմաններն ու հնարները 90
3. Նոր ժամանակի գաղութային տնտեսությունը. . 92
4. Առևտրի կենդանանալը։—Եվրոպական պետությունների առևտրային մրցակցությունը. . . 94
5. Բաժնետիրական ընկերությունները։—Բորսաները . 95
ԺԱ Կապիտալի սկզբնական կուտակման յեղանակները։—Ցնայցագործական արդյունաբերությունը. 99—102։
1. Առևտրական կապիտալի՝ արհեստավորների հավելյալ աշխատանքը յուրացնելը 99
2. Գյուղական տնայնագործների շահագործումը . . 100
3. Տնայնագործական արդյունաբերության տարածումը 101
ԺԲ Գյուղացիության բանվորացումը (պրոլետարիզացիան) ու բանվոր դասակարգի գոյանալը. 103—109։
1. Գյուղական տնտեսության արդյունքների՝ ապրանքային վոխանակության քաշելը. 103
2. Դրամահարկերի բարձրացումն ու գյուղացիների շահագործման աստկանալը 104
3. Գյուղատնտեսական առաջադիմությունն ու ճորտային կախման անկումը 105
4. Գյուղացիության բանվորացումը (պրոլետարիզացիա) 107
ԺԳ Կապիտալն, իբրեվ օտճագործման միջոց. 110—113։
1. Կապիտալն իբրև արտադրության միջոց, վոր շահագործման միջոց և դառնում 110
2. Արտադրողի անջատվելը շուկայից . . . 111
3. Գյուղական տնայնագործների ու քաղաքային արհեստավորների աշխատանքի շահագործումը . . 112
ԺԴ Մանուֆակտուրային արդյունաբերությունը. 114—120։
1. Մանուֆակտուրայի ծագումը. 114
2. Արտադրության մանուֆակտուրային յեղանակի առավելությունները։—Աշխատանքի բաժանումը . . 115
3. Մանուֆակտուրան ու արհեստը 118
4. Մանուֆակտուրային բանվորների աշխատանքի շահագործումը 119

ԺԵ Միջազգային առևտրի զարգացումն ու ներկայի ընդարձակումը. *121—124։*

1. Միջազգային առևտուրը XVI—XVIII դարերում։—Մերկանտիլիզմը 121

2. Մերկանտիլիզմի սիստեմի թուլանալը։—Մասնայական արտադրության պահանջը 123

ԺԶ Արտադրության մեքենայից յեղանակը։—Բանվորն ու մեքենան. *125—131։*

1. Արտադրության մեքենայից յեղանակի ծագումը . 125

2. Բանվորն ու մեքենան 126

3. Հավելյալ արժեքն, իբրև կապիտալի կուտակման միջոց 128

4. Բանվորական պահեստի բանակը 129

ԺԷ Արդյունաբերական կապիտալիզմը։—Ապրանքային արտադրությունը։—Բանվորական ուժն, իբրև ապրանք. *132—139։*

1. Ապրանքային տնտեսությունը 132

2. Ապրանքի եությունը։—Սպառողական ու փոխանակային արժեքը 133

3. Ապրանքային փոխանակության հասարակական բնույթը։—Ապրանքային ֆետիշիզմը . . . 134

4. Աշխատանքն, իբրև արժեքի չափ . . . 135

5. Բանվորական ուժն իբրև ապրանք . . . 137

ԺԸ Վաստակն ու աշխատավարձը. *140—147։*

1. Կապիտալի կազմը։—Մշտական ու փոփոխական կապիտալը։—Հավելյալ արժեքի նորման . . 140

2. Վաստակն, իբրև հավելյալ արժեքի իրացումն։—Վաստակի նորման 141

3. Կապիտալի բաժանումն ըստ նրա մասերի շրջանառության արագության։—Հիմնական կապիտալ ու շրջանառու կապիտալ 144

4. Աշխատավարձը։—Վարձատրության տեսակներն ու յեղանակները 145

ԺԹ Համաշխարհային տնտեսության ծագումը։—Արտադրության աճելն ու մրցումը. *148—151։*

1. Հաղորդակցության ճանապարհների ու յեղանակների զարգացումը 148

2. Համաշխարհային տնտեսության ծագումը . . 149

3. Արտադրության ընդարձակվելն ու մրցման զարգացումը 150

Ի Արդյունաբերական ճգնաժամերը. 152—157։

1. Ճգնաժամերի ծագման պատճառները։—Գերարտադրությունն ու արտադրության անկազմակերպությունը 152

2. Արդյունաբերական ճգնաժամը . . . 155

ԻԱ Գյուղական տնտեսության զարգացման պայմանները կապիտալիստական դարաշրջանում։—Խոշոր ու մանր տնտեսությունը։—Մրցումը. 158—164։

1. Գյուղական տնտեսությունն ու համաշխարհային շուկան 158

2. Գյուղատնտեսության առաջադիմությունը։—Խոշոր ու մանր տնտեսությունը 160

3. Հացահատիկների մրցումն համաշխարհային շուկայում 164

ԻԲ Գյուղացիության շերտավորումն ու բաղաքները աճումը. 165—167։ . . . . .

1. Հողի զորահավաքն ու գյուղացիության շերտավորումը 165

2. Ձուն դեպի քաղաք ու քաղաքային ազգաբնակության աճումը 166

ԻԳ Արտադրության համակենտրոնացումը։—Ֆինանսական կապիտալը. 168—175։ . . . . .

1. Արտադրության համակենտրոնացումը . 168

2. Ակցիոներական ձեռնարկությունները . . 169

3. Բանկերը։—Պասիվ ու ակտիվ օպերացիաները 171

4. Ֆինանսական կապիտալը 173

ԻԴ Սինդիկատներն ու տրեստները։—Իմպերիալիզմը. 176—183։

1. Արդյունաբերական ձեռնարկությունների միանալու ձգտումը։—Միավորությունների զանազան ձևերը (կորնսերնները ու ռինգերը, սինդիկատները, տրեստները) 176

2. Մինդիկատային շարժման զարգացումը։—Միջազգային սինդիկատների ծագումը . . 177

3. Առևտրական միջնորդության վերացումը . 179

4. Իմպերիալիզմն ու համաշխարհային շուկաների համար մղվող պայքարը . . 180

5. Իմպերիալիստական ձգտումներն ու միլիտարիզմի աճումը։—Համաշխարհային պատերազմը . . 182

ԻԵ Դասակարգային հակասությունների սրվելը. 184—187։

1. Դասակարգային հակասությունների սրվելը . . 184

2. Բանվորների միավորությունն ու ձեռնարկուների միությունները 186

ԻՋ Բանվոր դասակարգի տնտեսական կոիվը. 188—195։ .
1. Բանվորական միությունները 188
2. Տնտեսական կռվի յեղանակներն ու միջոցները։—Գործադուլը, բոյկոտն ու լեքելը։—Հավաքական պայմանագիրը— 190
3. Կոոպերատիվ շարժումը բանվորների մեջ։—Արտադրողական ու սպառողական կոոպերացիա . . . 192
ԻԼ Բանվոր դասակարգի քաղաքական կոիվը. 196—204։ .
1. Քաղաքական կռվի ծագման պայմանները։—Աբհեստակցական շարժումը 196
2. Ինտերնացիոնալն ու բանվորական կուսակցությունները— 198
3. Քաղաքական կռվի միջոցները։—Պարլամենտական կռիվն, ընդհանուր գործադուլը 201
4. Սոցիալիստական հեղափոխությունը . . . 204
ԻԾ Կապիտալիստական տնտեսության անկազմակերպ լինելը։—Արտադրության անիշխանությունը. 205—209։ .
1. Կապիտալիստական տնտեսակարգի հիմնական հակասությունը 205
2. Արտադրության անիշխանությունը . . . 206
3. Կապիտալիզմն ու համաշխարհային տնտեսությունը 208
4. Սոցիալիզմն, իբրև ժամանակակից կապիտալիստական զարդացման անհրաժեշտ ավարտումն . . 209
ԻԹ Սոցիալիզմը. 210—218։ . . . . .
1. Արտադրության միջոցների հանրայնացումն ու հասարակության սոցիալիստական կազմակերպությունը 210
2. Հասարակական արտադրությունը։—Աշխատանքի տնտեսումն ու բանվորական ժամանակի կրճատումը 211
3. Տեխնիկական առաջադիմությունը սոցիալիզմի ժամանակ 214
4. Բաշխման կազմակերպությունը 215
5. Միաձույլ պլանաչափ համաշխարհային տնտեսությունը 217
III. Տնտեսական զարգացման պատմության գրականության համառոտ ցանկ . . . . . 219—220
IV. Բառատետր . . . . . 221—234
V. Բովանդակություն . . . . . 235—240
VI. Վրիպակներ . . . . . .

ԿԱՐԵՎՈՐ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

ԵՋ	ՏՈՂ	ՏՊՎԱԾ Ե	ՊԵՏՔ Է ՈՒՂՂԵԼ
8	20 վեր.	փոքր ի շատե խմբակների	փոքր ի շատե մեծ խմբակներ
11	14 »	հնդիկների	հնդկացիների
13	15 »	հնդիկ	հնդկացի
19	1—2 ներք.	շնորհ են	շնորհիվ նվիրվում են
20	8 վեր.	ժողովրդների	ժողովուրդների
28	3 »	Ցեսարի ու Տացիտոսի	կեսարի ու Տակիտոսի
»	16 »	փոսիկներ անցկացնել	փոսիկներ աճելու փոխարեն սկսեցին ակոսներ անցկացնել
31	16 »	Ուլեսում	Ուելսում
»	2 ներք.	ուրաքանչյուր	Ցուրաքանչյուր
32	17 վեր.	դարիններ	դարբիններ
33	6—7 »	հիմնավոր և	հիմնվում և
35	4 »	մաճն	մասսան
»	16 ներք.	աամրը	ավարը
»	15 »	կավ	կամ
39	6 »	սկզբնապես	թե սկզբնապես
41	8 »	երակացուների	վերակացուների
»	1 »	հրատարակված	հրատարակված է
44	17 »	ընդամենն	ընդ ամին
45	10 վեր.	Սոլոմոնն	Սողոմոնն
51	11 »	կարիքների	արդյունքների
52	13 ներք.	յերկար շրջանի	յերկրաշրջանի
60	21 »	աշակերտը	աշկերտը
64	17 »	տպրանք	ապրանք
65	3 վեր.	ստացած	ստացան
68	8 ներք.	հողովին կախյալ	բայց հողովին կախյալ
80	7 »	միայն արդյունքների	միայն այն արդյունքների
85	3 »	պաճառը	պատճառը
88	2 վեր.	նախնական	սկզբնական

94	17	վեր.	վենետիկեցիք	վենետկեցիք
105	5	ներք.	ազգայնականությունը	ազգաբնակությունը
109	3	վեր.	Սիևնույն	Միևնույն
112	21	»	համվա	համփա
117	16	»	գոծողությունների	գործողությունների
118	15	»	վորպես	վերջապես
»	22	»	բարեկեցիկ	բարեկեցիկ
124	3—2	ներք.	ծնունդ եր վաճառքի	ծնունդ եր, վաճառքի
129	16—18	վ.	գործադրում և արտադրության աշխատանքի արտադրողականությունը բարձրացնող հետագա ընդարձակմամ նոր տեխնիկական կատարելագործություններ մուծելու,	գործադրում և արտադրության հետագա ընդարձակման, աշխատանքի արտադրողականություն բարձրացնող նոր տեխնիկական կատարելագործություններ մուծելու
132	10	ներք.	պատրաստվում	պատրաստ
133	7	վեր.	նախակապիտալիստական	մինչկապիտալիստական
»	15	»	ապատողական	սպառողական
144	2	»	ռուբլու	ռուբլուն
»	23	ներք.	ծախսելուց	ծախսելուց
»	14—13	»	յեկամուտաբեր	հասութաբեր
»	5	»	ազմում և	կազմում և
146	9	վեր.	անպիտանն	անպիտան
148	16—15	ն.	նախակապիտալիստական	մինչկապիտալիստական
153	14	վեր.	վորի	վորին
154	3	»	տասնամյակներում	վերջին տասնամյակներում
»	4	»	բամբակամանածային	բամբակեղենի
»	21	ներք.	նախադարյա	նախնադարյան
»	19	»	բամբակամանածային	բամբակեղենի
»	13—12	»	Անգլիայի	Անգլիայի
155	10—11	վ.	վիճակին	վիճակն
»	6	ներք.	վորն	վորին
157	14	վեր.	քանակով	այն քանակով
159	17	ներք.	հասութաբերությունն ընդ ամին	հասութաբերությունն, ընդ ամին
160	9	վեր.	ապրաքային	ապրանքային
165	12	վեր.	նախակապիտալիստական	մինչկապիտալիստական
»	17	ներք.	բամբակամանածային	բամբակեղենի
»	8	»	ազգաբնակությունը	ազգաբնակության
169	18	»	բամբակամանածային	բամբակեղենի
170	12	»	իջնելու համար	իջնելու համեմատ

172	5	ներք.	ինչպես	իսկապես
179	10	վեր.	բամբակամանածային	բամբակեղենի
183	9	ն.	իջամտեց	միջամտեց
190	11	»	քաքաղական	քաղաքական
196	12	»	ծրագրնների	ծրագրերի
198	6	»	հնոց	իրենց
199	3	»	գոքծողուբթյուններբի	գործողությունների
201	11	վ.	յերկրորդ ինտերնացիոնալը	յերրորդ ինտերնացիոնալը
108	17	»	ժամնավոր շահերը, վոր մասնավոր շահեր են հայաստարարում	մասնավոր շահերը, վոր ազգային շահեր են հայաստարաբում

Բացի վերոհիշյալ վրիպակներից, ամբողջ գրքում, վորտեղ տպագրված է «յերկրցներ», «ուժ», «համմյար», պետք է ուղղել «յերկիրներ», «ույժ» «համմար»։

---

[924]

ԳԱԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.
220038863

A II 20863